

ГЛАСНИК

ИСТОРИСКОГ ДРУШТВА

У НОВОМ САДУ

СВЕСКА 21

ДИРЕКТОР

Д-р СТАНОЈЕ СТАНОЈЕВИЋ

УРЕДНИК

Д-р ДУШАН Ј. ПОПОВИЋ

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР:

Мирко Балубџић, д-р Дим. Кириловић, Младен Лесковац,
д-р Бранко Магарашевић, Иван С. Павловић, д-р Јован
Савковић и Стеван Ћирић.

Књига VIII

Св. 2

НОВИ САД

Штампа Српска манастирска штампарија
Сремски Карловци 1935

С а д р ж а ј

РАСПРАВЕ

	Страна
<i>Јанкулов д-р Бор.</i> , Преисториско доба Војводине	165
<i>Стајић В.</i> , Из прошлости наших школа	199
<i>Матић С.</i> , Белешке о стварању српског позоришта	220
<i>Лесковац М.</i> , Михаило Витковић	227
<i>Ковијанић Р.</i> , Змајево школовање у Словачкој	235

СИТНИ ПРИЛОЗИ

<i>Лоц Ф.</i> , Некадашња територија насеља Врбаса	255
<i>Хаџи-Васиљевић д-р Ј.</i> , Ђорђе Поповић	257
<i>Ђорић Дос.</i> , Калдрмисање Новог Сада 1766 г.	263
<i>Поповић д-р Д.</i> , Борба Грка и Цинцара (Влаха) у Пешти да се одвоје од српске црквене власти и подигну своју цркву	264
<i>Димиштријевић С.</i> , Из прошлости Бачког Брестовца	267
<i>Рајић Т.</i> , Спор око Хајдук-Вељкове оставштине у Великом Бечкерекy	274
<i>Ježić d-r S.</i> , Neka pisma Srba i o Srbima iz zaostavštine Lj. Gaja	281
<i>Томандл д-р М.</i> , Један докуменат о болести кнеза Милоша Обреновића	286
<i>Кићовић д-р М.</i> , Последња скупштина Уједињене омладине српске	287
<i>Стајић В.</i> , Преци и родитељи Змајеве Руже	293
<i>Гранић д-р Ф.</i> , Страдања манастира Фенека 1914 године	300
ПРИКАЗИ	306
БЕЛЕШКЕ	314
ЧИТУЉА	315
ИСТОРИСКО ДРУШТВО	337

Преисторијско доба Војводине

БАКАРНО ДОБА ВОЈВОДИНЕ

САДРЖИНА

А) ПОЈАВА ПРВИХ КОВИНА

Савремена преисторијска наука. Преисторијски ковач. Порекло ковина.

Б) ПРЕЛАЗ ИЗ КАМЕНОГ У БАКАРНО ДОБА У ЕВРОПИ И ВОЈВОДИНИ

Проблем бакарног доба у Европи. Бакарне области у Европи. Источно-европска или панонско-ердељска област: а) Металургија — б) Керамика — в) Пренос бакарне културе са Вјкк-горја и из Ердеља у Војводину г) Бакарна налазишта у Војводини.

Савремена преисторијска наука — У новијој преисторијској науци, као и у новијој геологији, напуштено је већ првобитно схватање, тзв. теорија катастрофа, по којој би се поједина доба у еволуцији Земље, односно у еволуцији преисторијских култура, имала приписати неким поремећајима литосфере или атмосфере, а у преисторији увек појави неких освајачких раса. Што је више стручног рада на једној и на другој страни, тим су јаснији прелази из једног доба у друго, из једне културе у другу. Међутим, ни еволуцију културе не треба схватити буквално као „развитак“ у смислу експликације неке општечовечанске идеје (Elementargedanke), а још мање као неко стално усавршавање живота. Оно што обично еволуцијом називамо, стварно је конволуција, компликација. Живот не бива све једноставнијим, већ све компликованијим, замршенијим. Културна историја почиње са изолованим групама које се временом, као и народи, међусобно укрштавају и комбинују. У тој процедури постоји само идејно нека градација, као лов, сточарство, агрикултура, индустрија итд. То су стварно само групе, а не степени. Исто тако су групе и камена, бакарна и железна култура, које само за извесну географску средину важе и као степени. Има народа који од искона живе у бакарној, а има их који од искона живе у железној култури. Исто тако је погрешно мишљење, да су млађе културе у свему напредније од старијих. Довољно је да наведемо неолитску уметност која далеко заостаје иза палеолитске уметности; или бакарну културу која не само у уметничком, него и у ерголошком погледу доста заостаје иза неолитске културе.

Такве појаве палеолитикума, као култура камена-секача (Klingenkultur) и камена-бата (Faustkeilkultur), нису темпоралне, већ локалне појаве или групе; прва као појава степске, друга као појава тропске средине; док је истовремено коштана култура појава субарктичке средине. Старија, тзв. типолошка теорија грешила је баш у том, што је еволуцију чисто темпорално схватила, не обзирући се и на локалитет појединих ерголошких типова. Новији преисторичари, првенствено Немци, улазе у детаљно испитивање и заоквирење појединих културних група или области, као и њихових узајамних веза, па их у тој узајамности и хронолошки повезују. При том служе се и новим научним методом, који износи и Osw. Menghin у својој „Светској историји каменог доба“, синтезом сродних наука, археологије, антропологије, филологије и етнологије.¹ Не може се довољно нагласити веза археологије и етнологије, веза преисторијских и сувремених култура, нарочито култура примитивних раса.² При том треба имати у виду, да данашње примитивне, па и саме архиморфне расе, са својим петрифицираним културама, нису у свему подударне са преисторијским расама и њиховим еволуционалним културама.

Преисторијски ковач — Прелаз из камене у металну културу значио је много веће промене живота, него прелаз из палеолитске у неолитску културу. Прелазом на металну културу поремећен је и духовни живот преисторијског човека, онај традиционални култ камена, за који је од светског значаја наше старобешеновско налазиште са оним мноштвом трапезастих камених секира, у којима справом налази Pigorini верски култ камених секира.³ Колико дубоко беше укореењен у души тих народа култ камена, доказ је не само њихово упорно истрајање при каменим артефакима и у познијим добима, него и многи обреди, па и само обожавање камена чак и у историјским временима.⁴ Метал није никако могао да замени камен у верском значају; према камену беше он увек нека профана материја, чија улога у друштву се јасно огледа у друштвеном положају ковача свих потоњих времена. Ковач је свугде колико респектовано, толико и презрено биће. Поштован као неки тајанствени свезналац и укротитељ самог огња, он је ипак презрен као неки туђинац у народу. У нашим селима налази се ковач на нивоу Цигана. У тој улози његовој несумњиво се крије неки потсвесни преисто-

¹ O. Menghin, Weltgeschichte d. Steinzeit Wien. 1931, Увод.

² Hillebrand J. Praehistoria és ethnologia. Archaeologiai Értesítő, új f. XLIV 1930. 212.

³ Kisléghy Nagy Gy. Az ó-bessenyői őstelep. Arch. Értes. XXIV 1909. 146 и XXXI 1911. 147.

⁴ Египћани су кроз цело време своје историје само каменим ножем обављали балзмовање, а Јевреји

обрезивање. Краљеви и пророци Јевреја стално грме против обожавања камења, па тако и сабор у Tours-у 567, а у Енглеској не престаје та борба све до XI века. Види М. Hóernes, Die Urgeschichte d. Menschen, Wien 1892. 25 — J. d. Morgan, L'humanité préhistorique, Paris 1921. 117. — Peschel-Kirchhoff, Völkerkunde IV Aufl. 261.

ријски презир према првим ковачима као дошљацима међу народима. Странци су заиста и били, било као дошљаци, било као староседеоци. Народи су се исељавали и досељавали, ковачи су остајали, уверени да ће свима досељеницима од користи бити. Међу Кинезима су они Тибетанци, међу Јеврејима Хананити, међу Тубуанцима Негри, а код нас већином Цигани. Не можемо, да не укажемо овде на стални епитет „новак“ ковача у нашој народној поезији, као и на то, да је међу нашим Циганима и данас најчешће име Новак. Тај презир према њима као странцима налази се и у митологији Грка, Германаца и Јевреја у ругоби Хефајста и Виланда, код којих хромост симболише и аутохтонство ковача; па тако и у греху Каина.⁵ Тај исти презир изражен је и према дактилима и патуљцима који су свугде као ковачи, а уз то и као музичари, проналазачи ритмике приказани. У миту о борби Зеуса са титанима налазимо јасно изражену ону верску револуцију коју је метална култура проузроковала. Титани,⁶ свештеници Урана и носиоци камене културе, свргнути са Олимпа, бацају се камењем на Зеуса, који их Хефајстовим стрелама убија.⁷

Порекло ковина — Порекло првих ковина тешко је установити, пошто су се оне могле и самостално појавити на више места, где гсд се бакар слободно налази у природи. Тако се бакарни предмети и код нас у Војводини, обзиром на блиске руднике Матре, доста рано, још у неолиту, појављују. Како су у то време Аријци држали ове крајеве, то је питање, кад и како су се они упознали са првим ковинама? По О. Schader-у нису они у својој прадомовини ни један метал познавали, па тек пошто су се разишли, постала је у једној групи њиховој заједничка реч за бакар, индо-иранска реч *ayaz-ayant*, италска *aes*, германска *aiz* (*Erz*). Један од та три народа га је пронашао, или од странаца примио, а остали су га заједно са именом прихватили.⁸ Бронза, међутим, као да има два извора, западни аријски и источни турански. По аријском термину названа је бронза, за разлику од црвенкастог бакра, жутим металом: *ghel-ghos* (санскр.), *geltas* (литв.), *gelatynam* (старопрус.), *жлуту* (старослов.), *χαλκός* (грч.); а по сумирском *urudu* (фински *gauta* — руда) и *nagga-nigga*.⁹ Даља упутства пружа нам археологија. По овој копан је бакар крајем неолитикума у Ирској, у Јужној Шпанији и на Смречини. Из Шпаније донели су га Иберци (*Glockenbecher-Rasse*) у Средњу Европу, те је можда преко ових почело и копање мајдана на

⁵ D-r H. Winckler, *Die baylonische Geisteskultur*, Leipzig. 1907. 110.

⁶ По Хезиоду потиче то име од *τεῖνοντες τὰς χεῖρας* (они који пружају руке, тј. благосиљају) Gobineau-Schemann, *Versuch über d. Ungleichheit d. Menschenrassen*. Stuttgart 1900. III 48.

⁷ По грчком миту о Деукалиону,

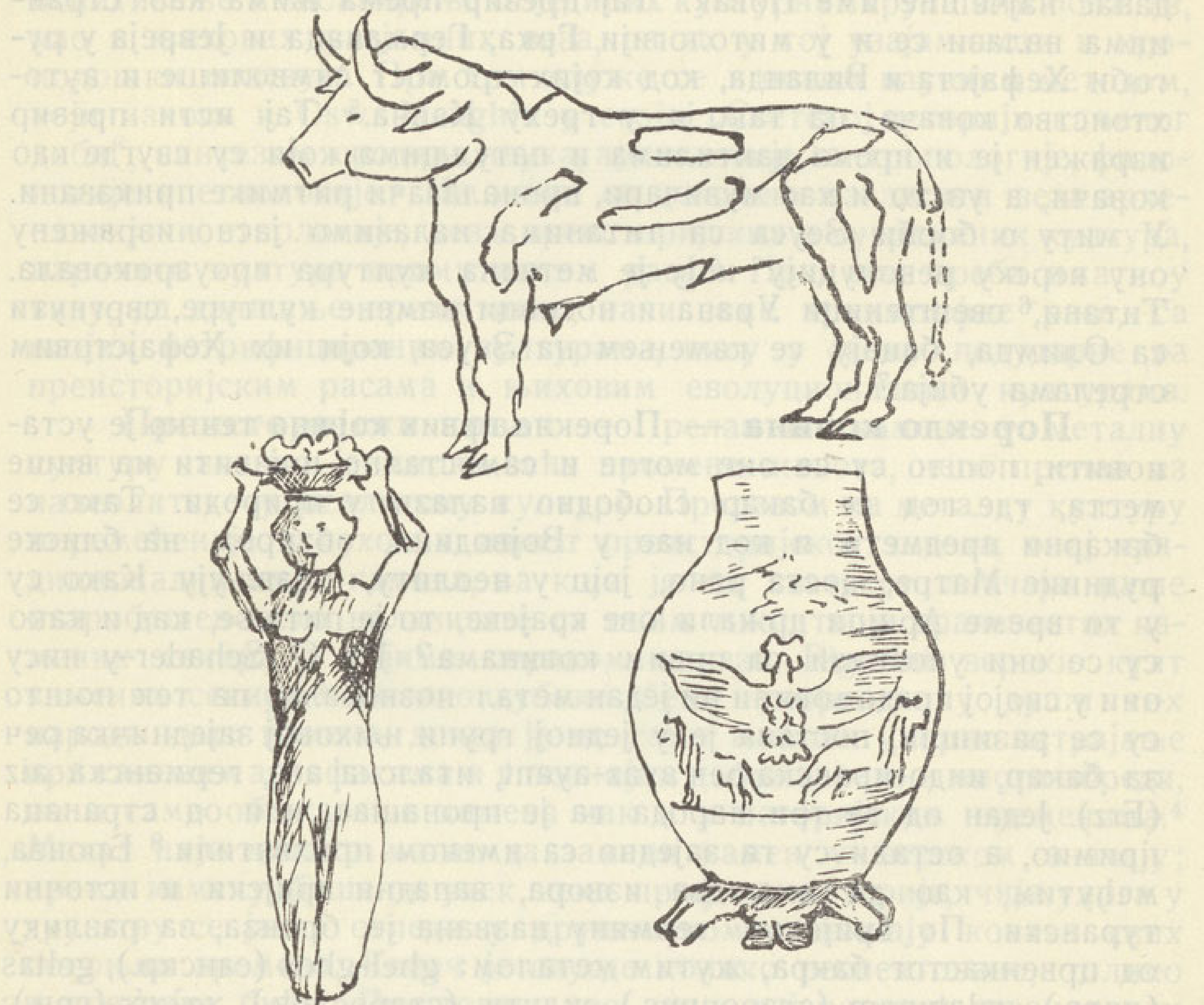
као и по миту Гуајанаца, постао је и род људски од камена (*λάας* и *λαός* — камен и народ) H. Schurtz, *Urgeschichte d. Kultur*. Leipzig 1900. 564.

⁸ O. Schrader, *Spaachvergleichung u. Urgeschichte* II Aufl. 1890.

⁹ K. Penka, *Die alten Völker Nord-u Osteuropas u. d. Anfänge d. europ. Metallurgie*. Hildburghausen 36.

Смречини и њеним огранцима, где се и данас налазе трагови рудокопа, па и ливница, из краја неолитикума. По итало-келтском bherzo-m (грч. βροντήσιον) могло би се закључити да су ти Ауњетици овде и неку врсту бронзе (zinnarne Bronze) самостално пронашли. Одавде је та култура лако могла преко Bükk-горја dospети и у Војводину.

Међутим је не само бакарна, него и бронзана култура далеко раније позната код Сумираца у Мезопотамији још за

Старосумирска металургија

владе првих лагашких патесија пре Урнине, дакле, више од 3000 година пре Хр.¹⁰ Метална култура јавља се врло рано и у Египту, али тек као импорт Сумираца и само у кругу Хорусових свештеника. По речнику Сумираца за флору и фауну дошли су ови из Средње Азије у Мезопотамију, а по богатству термина за руде и металургију може се закључити да су ову и у прадомовини својој познавали.¹¹ Већ и најстарији бронзани рукотвори, већином идоли са хумке Телоха, докази су високе уметничке

¹⁰ Varga Zs. Szumir régészeti tanulmányok. Arch. Értes. XXXIV 1914. 203-5.

¹¹ Varga, ib. 207.

технике у натуралистичком приказивању животиња и људи, бога Нингирсу-а, а највише неког женског божанства. Сви ти идоли узидани су у темеље зграда са наменом да штите ове од подземних демона. Међу овима истиче се нарочито кип једног бика са сребрном инкрустацијом на бронзаној основи; као и две статуете из доба Гудее (2800—2400) са приносима на глави, јамачно откупнином за искоришћено земљиште; а нарочито једна сребрна ваза још из 3200 г. као принос патесија Ентемене Нингирсу-у, патрону Лагаша.¹²

Важно је напоменути да се метал свугде појављује у вези са освајањем као подесан материјал за оружје. То је случај и у појави Ибераца на средњем Дунаву, као и у појави Сумираца у Мезопотамији и Египту. То констатујемо и у појави Аријаца у Азији око 2500 г. Познато нам је кретање Аријаца преко Војводине и доњег Дунава у Азију при крају неолитикума.¹³ То мигрирање прелази потом у освајање са полазом из Подолије, одакле је јасно обележено долменима. Инвентар ових аријских гробова је дуж западног руба Кавказа и Црног Мора још неолитски, око Кубана већ и бакарно-бронзани, а даље већ претежно бронзани.¹⁴ Том провалом Аријаца разбијен је кордон Касита (по Ноттел-у Алорођана) и Пратуранаца, а последице су јој велико померање раса Западне Азије и Источне Европе и стварање нових стабилних држава и градских култура на блиском Истоку. Подвојена каситска раса помера се једним делом под именом Масагета (Маскут) према Уралу, а другим делом под именом Тисагета (Кути, Кати, Кете, Хетити, Гоји) у Јерменске Висије и Мезопотамију. Први је Елам на ударцу варвара, за њим пада 1928 г. и Вавилонија, где се зацарише варварске династије Кашу и Паше.¹⁵ Испред тих варвара склањају се Јевреји из Ур-а у Харан, а 1865 г. у Ханан, одакле их је та етничка струја ускоро повукла собом у Египат, пошто су северни део ове земље ти исти варвари под именом Хикса већ 1726 г. покорили. У редовима ове каситске расе појављују се у све већем броју и Аријци, док нису на горњем Еуфрату основали и прву своју државу Митанију, познату из тел-ел-амарнских споменика у Египту, коју је убрзо разорила нова империја на северу, моћна Асирија.¹⁶

У тој трансгресији раса на блиском Истоку постаје бронзана култура по потреби наоружања што већих маса, а и као чврста подлога нових стабилних држава и империја. Упоредо са бронзом долази и злато као привредна подлога новог етатизма. Злато је чак и већа потреба, а по реду најстарији од свих метала,¹⁷ за којим се живо трага још и у неолитско доба, те није искључено да су народи, трагајући за златом, пронашли и бакар и

¹² Varga, ib. 213—8, 220.

¹³ Гласник Историског друштва у Новом Саду, књ. VII св. 1—3, ст. 37.

¹⁴ Nagy G. A szkythák. Bpest. 1909. 77.

¹⁵ Nagy G. ib. 69—81.

¹⁶ Mahler E. A régibb bronzkor chronológiájához. Arch. Ért. XXII 1902. 293.

¹⁷ J. d. Morgan ib. 112.

бронзу. Сви ти метали стичу се више но игде на понтским брдским крајевима. Прематом, јасно је да почетак бронзане културе треба тражити у Предњој Азији на подручју вековне борбе Аријаца и Касита, у оном богатом рудном крају, где се у Корасану и калај могао добити. Ту су од вајкада живела чувена кујунџијска племена, Тубалци, Тибаренци, Мошејци, Халибри и др., као такви познати и из Светог писма.¹⁸ Из понтских крајева доспела је бронзана техника у јужне класичне културе, а Дунавом и Савом у алпске области, одакле је доспела и у нашу Војводину. Успомена на то извориште злата и бронзе очувана је и у миту о Аргонаутама и златоруном овну.¹⁹

Б) ПРЕЛАЗ ИЗ КАМЕНОГ У БАКАРНО ДОБА У ЕВРОПИ И У ВОЈВОДИНИ

Проблем бакарног доба у Европи — Прошло је пуних педесет година од како су два чувена археолога, Мух (Math. Much) у Аустрији и Пулски (Fer. Pulszki) у Мађарској установили посебно бакарно доба преисторије нашег континента између неолитског и бронзаног доба.¹ Тада је ова теорија и код најугледнијих стручњака примљена као нека илузија без основе, а у најбољем случају као теорија без довољно доказа. Од тада се, међутим, благодарећи све већем броју бакарних налазишта,

¹⁸ Св. П. Књ. Језекиља XXVII 13. Опис Едена одговара понтским крајевима — Постанак 2, 8—15.

¹⁹ Hoernes, ib. 342—60.

¹ M. Much, Die Kupferzeit in Europa. Wien, 1886. — Од истог писца Kunst-historischer Atlas. Wien 1889 I B. XVI—XIX, и од истог писца Die Kupferzeit in Europa und ihr Verhältniss zur Kultur der Indogermanen. Jena 1893. — Fr. v. Pulszky, Die Kupferzeit in Ungarn. Bpest, 1884.

За бившу Угарску поставио је такво посебно доба Kubinyi F. (Arch. Közl. II 1861, 81), а подробније доказивао је то Hampel J. (Arch. Ért. XII 1878, 201—7, 281—93, 321—31, 375—82), нарочито у својој расправи Újabb tanulmányok a rézkorról. Bpest 1895 (Magy. Tud. Akad. Ért. a tört. tudom. köréből XVI k. 6. sz.). О том добу писали су још и Téglás G. у Archaeol. Ért. XII 1888, 116—25. — Récsey V. у Arch. Ért. XII 1892, 342—6 — Milleker B. у Arch. Ért. XIII 1893, 126—31. Иноземству приказали су то доба у бившој Угарској Hampel у Antiquit. prehist. de la Hongrie 1876. тбл. I, VII, VIII — F. Romer у Congres internat. d' anthropol. et d' arch.

prehist. Paris, 1868. 329. — J. Szombathy у Corresp. — Blatt d. anthrop. Gesellsch. in Wien, 1889, 178. — O. Tischler у Sitzungsberichte d. phys. — ökon. Gesellsch. zu Königsberg in Preussen 1887. XX, VIII. — R. Virchow у Zeitschr. für Ethnologie, Berlin, 1884, посл. свеска. — M. Hoernes, Urgeschichte des Menschen. Wien, 1892, 332 и 406. Види Ortway, Őskor (Temesvárm. tört.) Pozsony, 1896, 123—7.

Још пре Pulszky-a, мађарског археолога, поставио је швајцарски археолог Ferd. Keller тезу о посебном бакарном добу за бившу Угарску. Међувремено је откривено велико бакарно и сребрно налазиште Гунгерија у Пр. Индији, те је и европским налазиштима посвећена већа пажња. При свем том налазио је John Lubbock, судећи по једном предмету са малом примесом калаја, да су бакарни предмети само у недостатку калаја израђени у бронзано доба. Док Worsae преноси бакарне предмете у камено доба, дотле их John Evans, Ed. Sacken, Aug. Franks и др. преносе у бронзано доба, а F. Wibel чак у железно доба.

став стручњака у прилог постављеној теорији бакарног доба и бакарне културе бар у толико изменио, да се већ опште говори и пише о тзв. енеолитском добу као некој прелазној епоси из неолитикума у бронзано доба; а понеки најновији археолози истичу већ и посебно бакарно доба, са истим правом као што се у преисторијској науци одвојено од бронзаног и железног доба пише о халштатском и латенском добу исто тако мешовите, бронзано-железне културе. Овај проблем тиче се нарочито Војводине, јер је она, као и цела Панонска Низија са суседним крајевима око планине Матре и Ердељем, једна од најбогатијих бакарних области у Европи.

Употреба бакра појављује се, такорећи, спонтано и неопажено, на разним местима неједнако, тако се почетак његове употребе не може, не само уопште, него ни у појединим покрајинама установити. Старост његова залази дубоко у неолитско доба, па тек при крају овог доба појављује се, где више где мање, али још увек паралелно са каменом, као мешовита камено-бакарна култура.

Таква спорадична, постепено све чешћа појава бакра поред камена није нимало необична појава у археологији ни у ранијим, нити у каснијим добима преисторије. Данас се ни неолитска култура не сматра више као нека потпуно нова култура према палеолитској, иако су на прекретници та два доба велике природне и етничке пертурбације читав јаз између њих створиле. Прогресија културе није ни приближно толико инвенција, колико пројекција, нарочито код примитивних раса. Оно што ми изумом називамо, у главном је пројекција дуготрајног опажања и искуства, као и подражавање природним појавама. Глачано камење нашао је човек прво у природи, у речном шљунку, па је затим и сам почео да глача камен, како би га учинио спретнијим, јамачно још у палеолитско доба. Човек је и тада често пута до детаља ретушовао камен који се после ручном употребом полирао. Ако је, пак, мало таквих предмета, то је отуда, што их је неолитски човек брижљиво скупљао и употребљавао, те су тако многи палеолитски предмети пренесени у неолит.² То још више важи за бакар. Ако су данас тако ретки бакарни предмети, том је узрок, као што Pulszky примећује, то, да су и бакарни предмети касније прерађивани у бронзу. Од нарочито велике важности за хронолошку припадност бакарном добу је сам облик бакарних артефаката, који су у то доба потпуно подударни са каменим артефактима, сасвим једноставни и неукрашени; док су они из бронзаног доба друкчијег облика и украшавани. Ако би, дакле, израда бакарних предмета, по мишљењу неких археолога, услед каквог поремећаја промета због мањка калаја бронзаном добу припадала, онда би сви ти бакарни предмети морали бити ливени

² Ortway, Praehistorikus közszök Akad. k.) 22.
régiségi jellegéről, Bpest. 1886 (Tud.

по калупима бронзаних предмета и имати исти облик и исте украсе као и ови. Међутим, има и таквих бакарних ковина које су постале у бронзано доба, али такви артефакти су сасвим друкчијег облика, а сем тога су и украшени; уопште подударају се са бронзаним артефактима.³

У почетку је и у Европи, као и код урођеника Северне Америке, практиковано хладно ковање (*hammer*), а потом ливење и топло ковање (*schmieden*) бакарних предмета. Први начин је врло стар и ретко се налази у Европи. Већина ковина је ливена, али како је бакарна течност гушћа од бронзана, то се она много теже припија калупима, те се тако добивени дефекти морају још накнадним ковањем дотеривати. Стога је врло тешко лити орнаменте на бакарним предметима. У том својству бакар је као материјал за артефакте ближи камену него бронзи, тако да са ерголошког гледишта нема битне разлике у техници камена и бакра. Ковање одговара ретушовању, а глатко ливење полирању камена. Подударност технике допуњује и фратантна подударност облика камених и бакарних артефаката. Камен и бакар нису у односу подређености, већ приређености. У погледу тврдоће и оштрине остаје предност камена, а у погледу тегљивости и тежине неоспорива је предност бакра. Прематом, однос камена и бакра је однос паралелизма, те зато не би бакар, ма колико га било, никад потиснуо камен из употребе; то је тек бронза могла учинити, која се својом тврдоћом и оштрином такмичи и са најтврђим каменом.⁴

Све су то неоспориви разлози за припојење бакарне технике неолитској култури. При свем том, предност бакра у погледу оружја исто је тако неоспорива. Као бакарно оружје долазе у обзир убојна секира, просек или чаканац, копље, бодаж и мач. Предност им је та, да и у мањем размеру имају потребну тежину, да им је израда бржа и увек поуздана, а после дуже употребе лако се дају прелити у нове примерке. Израда каменог оружја траје много дуже, а једном сломљено или само оштећено, постало је безвредносно. Тако је, дакле, бакар омогућио наоружање већих маса, као и трајније ратовање, те тако и освајања повећег стила. То доказују и освајања иберске расе од Пиренеја до Карпата при крају неолитског доба. Та раса, позната са своје звонасте керамике (*Glockenbecher*), била је већ бакарним оружјем наоружана, које јамачно потиче са Гвадијанске Висоравни у југоисточном, бакром богатом крају Шпањолске, где је и читаво гробље са придавцима од бакарног оружја откривено⁵

То већ по себи доказује да са бакром почиње и једна нова култура, а са новом културом и ново доба у преисторији. Неолитски човек је још претежно ловац, а у бакарно доба је човек

³ Pulszky, *ib.* 8—10.

⁴ Pulszky, *ib.* 13.

⁵ По овом бакарном гробљу поставио је R. Virchow као претседник

конгреса у Нирнбургу 9 августа 1887 тезу о посебном бакарном добу Шпањолске (*Arch. Ert.* VII 1887. 382).

претежно ратник. У неолиту бори се човек више са зверовима, у бакарно доба човек са човеком. У неолиту је борба човека одбранбена, у бакарно доба почиње бити и нападна, освајачка. Све то, истина, долази до потпуног изражаја тек у бронзано доба, али почеци су у бакарно доба, па баш то је оно што издваја ту мешовиту културу из неолитикума и прикачује ју за бронзано доба. У неолитској култури нема још јасне дистинкције оружја и алата; док је у бакарно доба она већ потпуно јасна. Ништа не изражава тако видно дух новог доба, као оне две нове врсте оружја, бодез и мач, који су, дајући полета новим борцима, појачали офензиву и пробоје непријатељских редова. Док је неолитски ратник једанпут замахнуо својом неспретном секиром, дотле је нови ратник неколико пута могао замахнути и дотаћи се човека са свих страна бодезем или мачем, те је био у могућности да за исто време обори двојицу и тројицу. И раније је било мачева од костију и дрвета, али дејством и трајношћу својом далеко заостају иза бакарних мачева.⁶ Мачу и копљу, међутим, још није дошло право време, јер се при употреби лако превијају; тек бронза дала им је прави значај у борби, око преимућства разних раса. Најглавније оружје бакарног доба је бодез, који је постао од ножа, од којег се разликује у том, што има два сечива место једног.

Кад смо, дакле, већ и на бакарном оружју констатовали почетак једног новог доба са новим начином борбе, још више можемо то констатовати на бакарним алатима са новим начином живота. Упада у очи велик број пlosнастих батова, секира (Flachbeile, Äxte), будака (Keilhauen), длета, палштаба, као и различитих чаканаца, све самих тежих алатљика за разбијање.⁷ У ту сврху нису могле бити употребљене никакве камене алатљике, јер нису имале довољно тежине, а уз то би се лако и поломиле, што би код ових тешко изводљивих предмета значило и велике губитке у скупоценом материјалу, као и у раду. Такви бакарни предмети могли су служити у две сврхе, у сврху земљорадње и у сврху копања руда. Што се тиче земљорадње, њени почеци залазе дубоко у прошлост још у почетак неолитикума; али све до краја овог доба, она је још веома површна и местимична; негде више, негде мање, а понегде никако позната. Констатовано је да је при крају овог доба наступила оскудица у дивљачи која је проузроковала померање Аријаца из Европе у Азију.⁸ Лов је попуштао, а народи су се нарочито на сливу Дунава умножили. Требало је тражити нове изворе за исхрану маса; крчити шуме,

⁶ Дрвени мачеви познати су из Ирске и Пољске као пећињски инвентари (пећина код Кракова). У пећини код Steeten-а нађен је и један мач од мамутове кости. Ortway Öskog. (Temesvárm. és Temesvár v. tört.) Pozsony 1896, 132.

⁷ У речнику Италаца значи име бакра game (по илирском корену ga — ударати) материјал, од којег се праве предмети за ударање, или који се ударају, кују.

⁸ Гласник Историје, др. у Н. Саду књ. VII (1934), 37.

стварати пашњаке, а врх свега екстензивније и интензивније обделавати земљу. У ту сврху требало је много тешких и истрајних алатљика, подесних за крчење шума и растресивање тврде необрађене земље, ледине. Сем тога, и за добијање бакра требало је продирати у брда, разбијати стене, вадити и разбијати руда, а у ту сврху требало је имати тешких бакарних чаканаца. Промет бакра постао је животна потреба; уопште, трговина долази до прворедног значаја у међусобним односима народа. Купац и продавалац нису више добродошли гости, већ непријатељи; од *hospes* постаје *hostis*, од *Freund* постаје *Feind*. Ранији облик трговине трампом, при којој је купац давао ловачке или сточне производе, да прими у замену од продавца кремен или опсидијан, губи свој значај. Метал је општа потреба, скупа роба, за коју се тражи исто тако метал, испрва бакар, а потом злато. За најранији метални новац могли би се сматрати они чекићи од бакра без икаквог трага употребе, који испод рупе за држаље имају округлао исечак као новчић, јамачно неку врсту пунктације, да би служили као новац.⁹ Тако је појмљиво да се упоређо са техником бакра појављује и техника злата. На брдима га копају, на равницама испирају из река. Јагма за златом опажа се и на окрњеним бакарним предметима, на којима су јасни трагови испитивања, да ли је нађени предмет од злата.¹⁰ По овом, а нарочито по оним златним секирама из Цофалве у Ердељу, даје се закључити да су већ у то доба израђиване и секире у злату, које су служиле као новац. Не може се, како *Misch* претставља, техника бакра приписати само Аријцима (по њему Индогерманцима), али техника злата је, по свој прилици, њихова тековина, а вероватно и златан новац који из Индије прелази у Мезопоталију, а преко Вавилонца распростире се по свету.¹¹

Из свега овога може се справом закључити да је између каменог и бронзаног доба заиста било једно посебно, иако прелазно, бакарно доба; бар у том смислу као што говоримо о халштатском и латенском добу. Данас се то доба обично зове по термину италијанских археолога енеолитско доба, као нека меша-

⁹ Најстарији новац у стоци (*rescupia*, „благо“) код Аријаца заменио је вероватно бакар у разним предметима, као нпр. секирама, које су феничани давали за необрађен бакар, а касније за калај. Код Римљана је новац и касније остао у првобитном бакарном систему као *aes grave*; а код свих народа Старог века служио је за важење тежине. На првобитно важење новца на вази односи се и римски правни израз *rescupiam pondere*, или *pummis pensare*. Види *R. Ihering, Vorgeschichte der Indoeuropäer. Leipzig (1894), 256—7.*

¹⁰ Сем других, нарочито су инте-

ресантна два окрњена алата код Каравиде у Босни. Види *Truhelka, Praehist. Funde aus Bosnien (Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien u. d. Hercegovina. (Wien) XI Bd. (1909), 50—2.*

¹¹ Вавилонски златници су још важени, а реч за њих *haradu* долази од староаријске речи *gharata* (карат!). На копање златних мајдана код старих Аријаца указују речи, санскрит. *mapa*, грчка *μυζ*, латинска *mina*, од које постаје сумиро — вавилонска реч *mana*; све у вези са златним мајданима. Види *Ihering, Vorgeschichte der Indoeuropäer. etc. 227, 255—7.*

вина камена и бакра, и припаја се каменом добу.¹² Међутим, ако је до тог да се припоји којем добу, то би се оно само бронзаном добу могло припојити, јер је оно стварно доба експериментисања, да би се добио један што чвршћи метал, бољи и подеснији од камена и бакра. Идеал му је бронза.¹³ Ништа не смета што се паралелно са бакром налази и камен у то доба, јер се и у бронзано доба израђују поред бронзаних још увек и камени предмети. То трагање за бронзом у бакарно доба показују и многобројни ливени бакарни предмети са незнатном примесом калаја, антимоана и других метала, тзв. *zinnarme Bronzen*; било да су већ и у природи спојени, било да су их вештачки спајали.

Бакарне области Европе — Када је Pulszky поставио своју теорију о посебном бакарном доба тадање Угарске, справом се посумњало у њу; једно због његове изолованости, а друго због недостатка насеобина и гробова из бакарног доба; а без гробних придавака не може бити ни поуздане хронологије. Само по гробном инвентару, нарочито по керамици, може се старост осталих артефаката утврдити, јер је керамика због своје пропадљивости највише везана за место и време, а нарочито у оно доба није ни могла бити предмет импорта. Међутим, од тада су се прилике јако промениле у корист теорији о посебном бакарном добу мал' не у целој Европи. Тако је Flindres Pétrie нашао бакарне предмете још у препирамидалној неолитској култури Египта, познатој по кјекенмединзима Горњег Египта и ископинама Нагаде, Диосполиса и Абидоса.¹⁴ Још више се може назвати бакарним добом каснаје пирамидско доба, када су бакарни мајдани на Синају изобилно давали материјал за такве ковине. У Предњој Азији показује хумка(тел) у Еламу, источно од Сузе, некрополу од око 1000 гробова из времена око 3500 година пре Христа, у којима су придавци мушких гробова обично пласнасте бакарне секире, а женских обично бакарна огледала и судићи за шминкање.¹⁵ Острво Кипар, чувено са својих бакарних мајдана, било је одувек класична земља бакарне културе. Најстарији гробови овог острва показују изразиту бакарну културу, у чијем инвентару су поред пласнастих секира већ и бодежи са карактеристичним савијеним бакарним држаљем, као и најстарији бодежи у швајцарским и нашим налазиштима, а при крају овог доба појављују се већ и кратки мачеви од бакра.¹⁶ Старост ове културе одговара старости најраније насеобине старе Троје. Иако је тај најранији слој Хисарлика најмање могао бити испитан, ипак се може као енеолитски сматрати, уколико је култура његова

¹² Morgan, *L'humanité préhistorique* etc. 106.

¹³ Truhelka, *ib.* 47—8. Ипак тврди Truhelka; *Das Kupfer ist ein Bindeglied, keine Zeit* (48).

¹⁴ Hoernes-Behn, *Kultur der Urzeit*

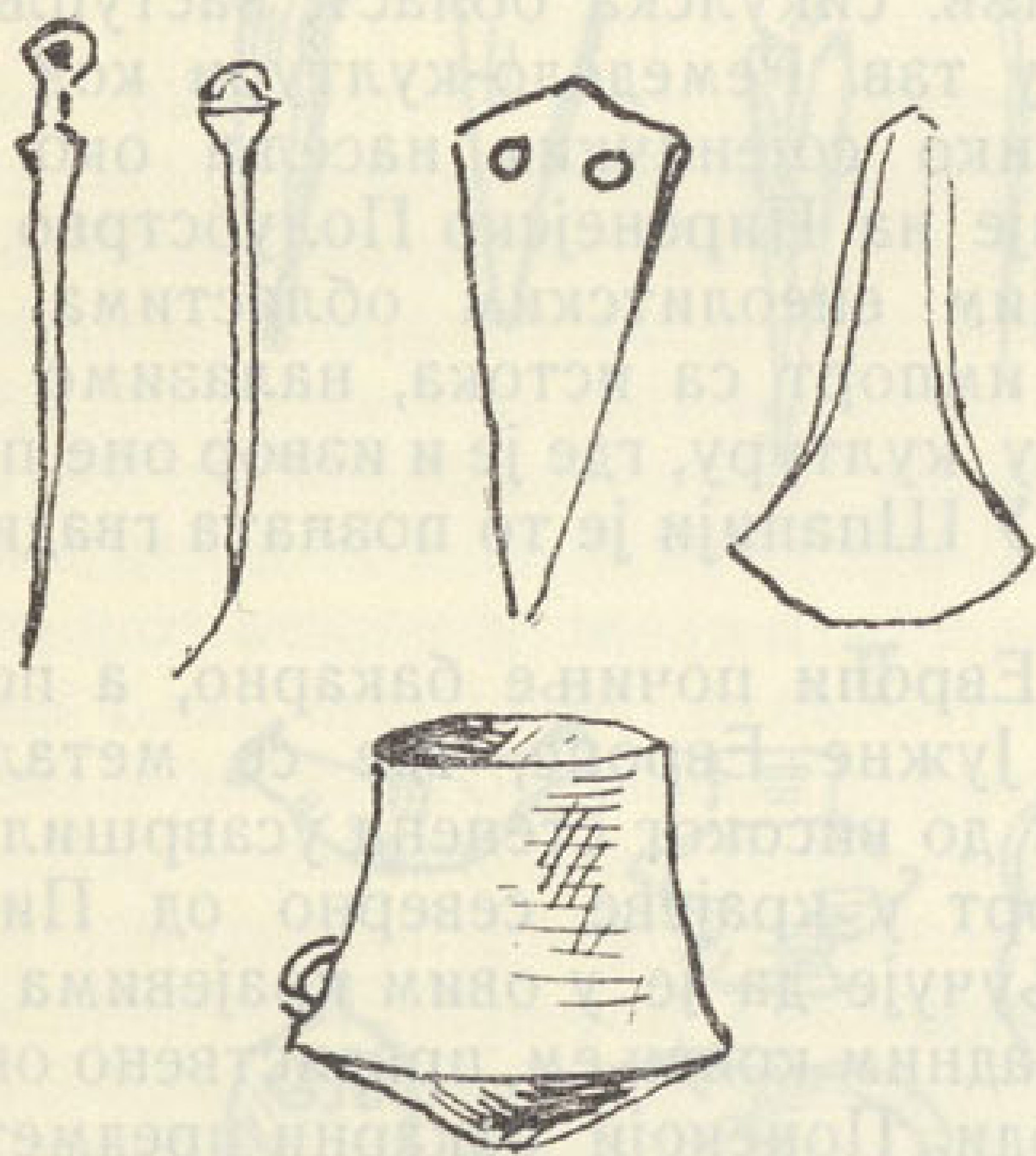
(Götschen) Berlin II (1922). 12.

¹⁵ Hoernes-Behn, *Urgeschichte d. Menschheit*, 70.

¹⁶ Hoernes-Behn, *Kultur der Urzeit*, II, 25.

Још значајније бакарно находиште средњеевропске области је Mondsee са преисторијским бакарним мајданима (Бишофсхофен код Салцбурга и др.) Средњих Алпа, које је проф. Much испитао. Овамо спада и бакарно-златно благо (Derotfund), ископано код Lange Wand у близини Винер Најштата, где га је открио E. Sacken 1865.²⁵

За нашу војвођанску културу из тог прелазног бакарног доба од највећег значаја је та средњеевропска област. Средиште те бакарне области налази се на планинском чвору Смречини,

Ауњетицка бакар. култура (игле, бодеж, длето, суд)

одакле пружа своја четири огранка, и то преко Моравске, Чешке и Шлеске, Саксонске и Тирингије, Доње Аустрије и Западне Мађарске. Ту је она позната још као неолитска култура под именом ауњетицке или уњетицке културе (Mönitzer Kultur). На крају неолита је та област већ мешовита, камена, бакарна и бронзана област са својим карактеристичним троугластим бодежима, иглама са прстенастом главом; затим иглама пробушене главе, као и ушкасте главе, и кера-

миком у облику металних судова, а ушкама у облику месеца (ansa lunata). Мртви су у лежећем ставу сахрањени.²⁶

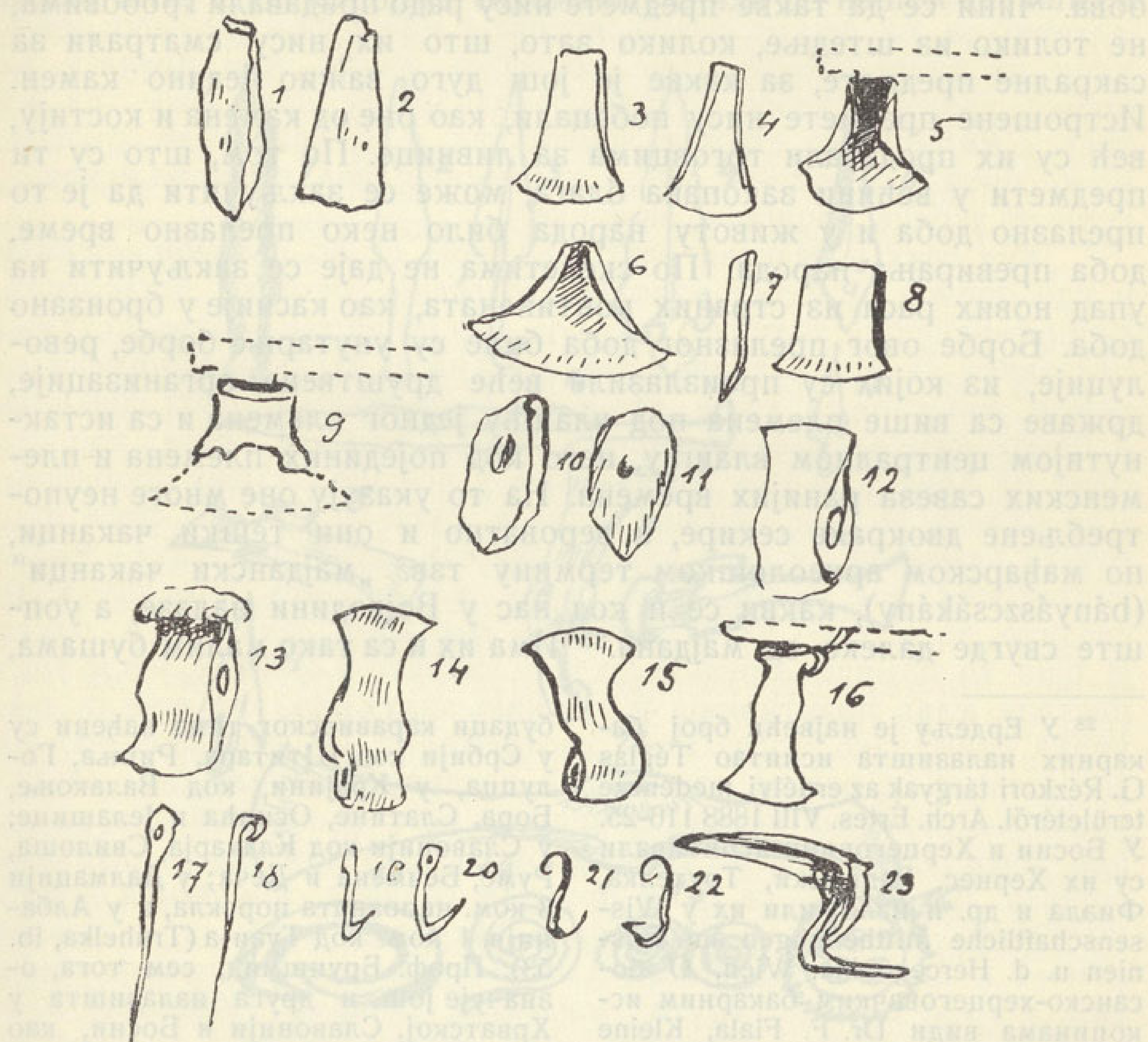
Источноевропска или панонско-ердељска бакарна област — а) *Мешалургија* — По овом кратком прегледу бакарне културе у Европи може се поуздано закључити и њен општи значај, по којем означаје она и посебно доба у преисторији. У природи самог бакра лежи узрок, зашто је то доба сразмерно кратко било. Резултати досадашњих ископавања пружају довољно наде у све веће успехе у будућности. Потребно је исказати што више насеобинских и гробних споменика, без којих се ни хронологија депотских, као ни појединих ископина не даје установити. На том пољу справом се очекује од систематског рада у источној области, те прематом и у Војводини, да допринесе што више разјашњењу ове културе, јер је та област поред ирске области била прва у низу бакарних области. Као источна област

²⁵ Sacken, Die Funde an d. Langen Wand bei Wiener Neustadt. Sitzungsberichte d. phil. hist. Classe d. K.

Akad. d. Wissensch. XLIX, 113.

²⁶ Гласник Ист. друштва у Н. Саду VII, 34.

обухвата она слив средњег Дунава са Ердељем, Србијом и Босном укупно. Ради прецизније територијалне дефиниције најподесније име те области било би панонско-ердељска област. Pulszky-у, који је на ове крајеве први скренуо пажњу научног света, била су позната само некоја налазишта, као Сегедин, Лучка, Горња Добна, Домахида, Бодрогкерестур, Дорожма, Тосег, Каполна и Бела Црква. Од ових је Сегедин као важно стратегијско и трго-

Алатљике наше области из бакарног доба (Pulszky): 1—2 камени бат (Schuhleistenbeil), 3 бак. пљоснасто длето, 4 исто са завијеним странама, 5 палштаб, 6—8 длета, 9 целт, 10—12 пробушене камене секире, 13—15 бак. секире, 16 фокош, 17 коштана игла, 18 бакарна игла, 19—20 кошт. удице, 21—22 бакарне удице, 23 срп.

винско средиште кроз цело преисторијско доба Потисја насељено било. Ту је нађена, сем бакарних алатљика, и једна грудa бакра, као доказ да је овде и ливница била.²⁷

Број бакарних налазишта у источној области знатно је порастао, благодарећи систематском испитивању музеја ове области,

²⁷ Pulszky, ib. 22.

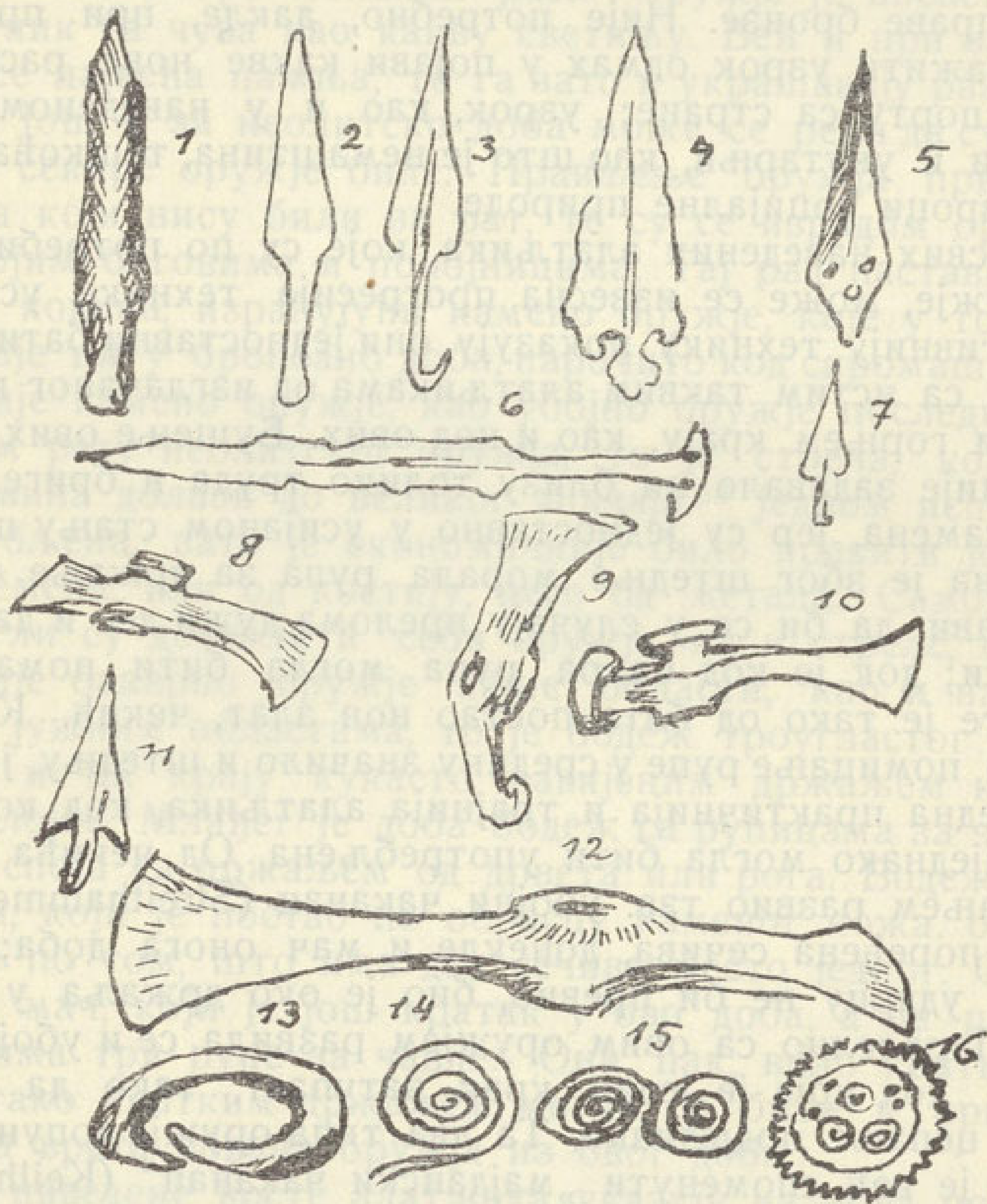
нарочито у Мађарској, Ердељу, Босни и Херцеговини, Хрватској и Славонији, и Србији.²⁸ Детаљна испитивања утврдила су и разлике појединих покрајина, као у Босни утицаје јужне области (Санторин), тако да би се и о подобластима могло већ говорити. Укупно узевши, може се констатовати да је већина налазишта скривено благо; негде благо ливница, негде путујућих трговаца или занатлија, а негде и приватних особа. Мален је број насеобина и гробова. Чини се да такве предмете нису радо придавали гробовима, не толико из штедње, колико зато, што их нису сматрали за сакралне предмете, за какве је још дуго важио једино камен. Истрошене предмете нису побацали, као оне од камена и костију, већ су их продавали трговцима за ливнице. По том, што су ти предмети у већини закопана блага, може се закључити да је то прелазно доба и у животу народа било неко прелазно време, доба превирања народа. По скелетима не даје се закључити на упад нових раса из страних континената, као касније у бронзано доба. Борбе овог прелазног доба биле су унутарње борбе, револуције, из којих су произлазиле веће друштвене организације, државе са више племена под влашћу једног племена и са истакнутојом централном влашћу, него код појединих племена и племенских савеза ранијих времена. На то указују оне многе неупотребљене двокраке секире, а вероватно и они тешки чаканци, по мађарском археолошком термину тзв. „мајдански чаканци“ (bányászcsákány), какви се и код нас у Војводини налазе, а уопште свугде далеко од мајдана.²⁹ Има их и са тако малим бушама,

²⁸ У Ердељу је највећи број бакарних налазишта испитао Téglás G. Rézkori tárgyak az erdélyi medencze területéről. Arch. Ért. VIII 1888 116-25. У Босни и Херцеговини испитивали су их Хернес, Радимски, Трухелка, Фиала и др. и изложили их у Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien u. d. Herzegovina. Wien. О босанско-херцеговачким бакарним ископинама види Dr. F. Fiala, Kleine Mittheilungen IV 1896. 180. — Dr. W. Radimsky, Der Praehistor. Pfahlbau v. Ripač bei Bihać V 1897. 41, Tafel XX Fig. 54. — Fiala. Praehist. Bronzen aus Bosnien u. d. Herzegovina VI 1899. 147. и ibid. Dragičević 525. — Truhelka, Praehistor. Funde aus Bosnien XI 1909. Griča 43., Karavida 50., Kozarac 54., Lohinja 55. Сем тога нађена су бакарна длета каравидског типа и у тешањском срезу, Немили, Орашју на Сави; у Далмацији код Грабовца и Вињана; у Хрватској и Славонији око Самобора, код Миклеуша и Вуковара; на Истри код Бољана; у Србији на ушћу Колубаре. Двокраки

будаци каравидског типа нађени су у Србији код Штитара, Рипња, Голупца, у Крајини, код Валакоње, Бора, Слатине, Оснића и Јелашице; у Славонији код Клакарја, Свилоша, Руме, Бечмена и Деча; у Далмацији 3 ком. непозната порекла, а у Албанији 1 ком. код Тузи-а (Truhelka, ib. 53). Проф. Бруншмид, сем тога, означаје још и друга налазишта у Хрватској, Славонији и Босни, као Брекињску (срез Пакрац), Очуру (срез Иванац), Луково (срез Зенг), Косовачу (срез Зворник) и Јајце (Тијесно) (Truhelka ib. 46). Од набројаних је најинтересантније благо (Depotfund) код Гриче (срез Варцар-Вакуф) са 35 бакарних секира између жила једног дрвета. Вероватно га је један путујући трговац онде укопао. Таква закопана блага, нарочито, она која припадају ливницама, могу потцати из разних доба, те су за њихову старост меродавни само најмлађи предмети.

²⁹ Milleker B. A Duna — Tisza — Marosköz őskori rézleletei Arch. Ért. 1889. 116-25.

да се једва може прст провући, То нису практични предмети, већ симболи власти, жезла (Kommandostab) као и двосека секира, bipennis, у руци Зеуса Долихена. Појава бакарних украса при крају овог доба, као у налазишту код Домахиде, Бокшанмајдана и др., указује већ на мирнија времена, када се већа пажња обраћала украшавању. По самом начину израде ранијих бакарних ковина може се још једна важна појава у животу тадањег човека закључити, а та је појава сиромаштво, или по нашем данашњем

Оружје и уреси из бакарног доба наше области: 1 камени нож; 2, 3, 4, 6 бакарни бодежи; 5, 7 бак. копља, 8—10 бак. чекићи (фокоши), 11 кам. стрелица, 12 бак. просек (мајд. чаканац), 13 бак. наруквице, 14—15 бак. уреси, 16 златан урес.

изразу „криза“ оног доба. Лов је све мање приносио исхрани човековој, камен је све теже набављен, до бакра се тешко долазило. Требало је на сваком пољу штедети. Код камена се тај принцип није могао спровести, али код бакра је то могућно било.

XIII 1893. 130. Један такав бронзани чаканац са веома уском рупом за држаље нађен је на Бикареву салашу на пустари Шапоњи код Сом-

бора. Види Dudás Gy. A zombori Sáponya puszta, Arch. Értés. XVIII 1898. 24.

Код свих ранијих бакарних ковина, не само код нас, него и на Хисарлику и Кипру, опажа се неко утањивање и заравњивање предмета, како би се што више уштедело на материјалу. Старије масивне батове све више замењују плоснаста длета, а потом се прелази на подеснији палштаб и још подеснији целт, који је и код мање материјала отпорнији од оних одвећ утањених длета, те се при употреби не превија као ова.³⁰ При таквој штедњи, силом прилика, помишљао је тај човек и на усавршавање самог материјала, на легуру бакра, испрва у малој, па у све већој количини, до праве бронзе. Није потребно, дакле, при прелазу на бронзу тражити узрок одмах у појави какве нове расе, па ни увек у импорту са стране; узрок, као и у наведеном случају, може бити и унутарњи, као што је немаштина, тешкоћа исхране, уопште узроци социјалне природе.

Код свих наведених алатљика, које су по потреби служиле и као оружје, може се извесна прогресија технике установити. Најпримитивнију технику показују они једноставни бати, потпуно подударни са истим таквим алатљикама од изглачаног камена са рупом при горњем крају, као и код ових. Бушење ових предмета у бакру није задавало ни близу толико труда и бриге, као код оних од камена, јер су једноставно у усијаном стању пробијени. Код камена је због штедње морала рупа за држаље бити што ближе глави, да би се у случају прелома дужи део и даље могао употребити; док је код бакра рупа могла бити помакнута до средине, те је тако од бата постао нов алат, чекић. Код бакра је баш то помицање рупе у средину значило и штедњу, јер је тако постала једна практичнија и трајнија алатљика, код које су оба крака подједнако могла бити употребљена. Од чекића се даљим усавршавањем развио тзв. убојни чаканац (*Streithammer*) са два унакрсно поређена сечива, донекле и мач онога доба; а да се при јачем ударцу не би превио, био је око држаља у дебљини појачан. Паралелно са овим оружјем развила се и убојна секира (*Streitaxt*), код које је један крак затупаст, тако да служи за сечење и цепање подједнако. Та два типа оружја допуњује трећи тип, а то је већ споменути „мајдански чаканац“ (*Keilhaue*) потпуно сличан убојном чаканцу, само знатно већи и виткији од овог.³¹ Толико се може закључити да то није ни алатљика, ни оружје, а што се ни на једном не виде трагови било какве употребе, то би се ови могли сматрати само као жезла. Ако је ово тачно, онда је, с обзиром на врло велик број ових предмета у нашој области, за коју су искључиво везани, а нарочито на Панонској Низији, морало једно време бити много ситних династа. Тако би се и она споменута унутарња борба бакарног доба још боље могла објаснити. Ни један од наведена три типа бакарних алатљика нема својих аналогича ни у каменом ни у бронзаном добу, а последњи тип ограничен је чак на сам базен средњег

³⁰ Pulszky, ib. 38—9.

³¹ Примерак из Кестхеља има 0 40 m. дужине.

Дунава и Тисе и служи као најкарактеристичније обележје и наше бакарне културе у Војводини.³² Од оног примитивног бата развио се непосредно још и четврти тип алатљика овог доба, обична секира (Axt), која је исто што и бат, само скраћене главе.

Сви наведени предмети служили су у првом реду као алати. Посебну групу бакарне културе сачињавају они артефакти, који су искључиво оружје. Артефакти ове врсте имају у свима културама прворедни значај, пошто су у вези и са религијом, као и код данашњих примитивних раса. Оружје је посвећено боговима, војник га чува као какву светињу. Већ и при изради придаје му се највећа пажња, те га зато и украшавају разним орнаментима. Још и за неолитско доба може се рећи да су најлепше израђене секире оружје биле. Прављење оружја припадало је богаљима који нису били за рат, те су се израдом оружја одужили својим боговима и покојницима. Тај рад наставили су они и у доба ковина, израђујући камено оружје, које у том издању не престаје ни у бронзано доба, нарочито код сиромашније класе. Најглавније камено оружје, као убојно оружје последње по хронолошком реду неолитског оружја, то је стрела, која у доба првих ковина долази до великог значаја.³³ Једном испуцана, она је и изгубљена, зато је економичније било правити је од одломака кремена, или од костију, него од метала. Само отменији људи могли су дозволити себи оружје, па и стреле, од метала. Најглавније бакарно оружје наше области, као и на Кипру и осталим јужним областима, то је бодез троугластог облика са подужим и на крају кукасто завијеним држаљем као продужењем плојке. Млађег је доба бодез са рупицама за чавле, ради чвршћег споја са држаљем од дрвета или рога. Бодез је новина овог доба, који је постао по обрасцу каменог ножа, од којег се разликује по том, што има два сечива место једног. Од бодеза постао је мач, који је још кратак у ово доба, а на пласнастом држаљу има три рупе за чавле. Они, пак, врло кратки бодези са исто тако кратким држаљем могли су бити и прва копља, као трећа врста кована оружја из овог доба.

Све наведене врсте алатљика указују на нова поља рада, а оружје и на нов начин борбе човека и у нашој области. Исто тако указују понеке од бакарних алатљика тога доба и на савршенији начин живота, а украсни предмети при крају овог доба и на веће благостање човека наше области. Од ових истичемо на првом месту бакарне српове, без којих се систематска агрикултура не даје ни замислити, поготову агрикултура цереалија. Има старијих, само са бодом за углављење у држаље, а има их и млађих пробушених за учвршћење помоћу чавала. Бакарна техника унапредила је и риболов, помоћу бакарних удица омогућен је и риболов већег размера него у камено доба. При крају овог доба све се већа пажња обраћа и на уметничку израду појединих предмета,

³² Pulszky, ib. 69.

³³ Ortway A praehist. kőeszközök régiségi jellegéről, Bpest. 1886. 11—22.

па пошто је ливење орнамената код бакра непоуздано због неједнаког расхлађења масе у калупима, то се уметност тога доба испољавала у све лепшем облику, у некој елеганцији самих артефаката. Сем тога ливени су већ и посебни украсни предмети, наруквице (Armring) и спиралне плочице, као какви брошеви. Од танчаног злата коване су и испупченим купицама украшаване су сличне плочице, које су ради пришивања за одела и пробушене. Такве су нађене и на Lange Wand у Аустрији. Као прототип фибула бронзаног доба нађене су и игле од бакра са превијеним дебљим крајем, било као копче, било као шиваће игле. Све те ковине делимо на две групе; на примѐрне или локалне, које су постале по потреби саме наше области, као споменути двосеки просек или тзв. мајдански чаканац; затим секундерне, које су по угледу на предмете какве друге области постале. Али и такви са стране унесени предмети добијају у нашој средини често пута нов облик, локални тип, иако је то ређи случај код ковина, пошто се по калупима једнообразно лију. Ливење вршено је, као и код бронзе, на три начина. Најстарији калупи били су од глине или дрвета, а најкаснији од метала. По првом начину превучени су камени предмети глином, потом је глина скинута, испечена и састављена у две плоче негатива, а кроз мали отвор пропуштена је течна маса. Други начин био је тај, да је од дрвета оправљен облик предмета, који је потом утиснут у врло ситан влажан песак, да би се добила негатива. Трећи начин био је најчешћи, по којем је оправљен модел од воска, превучен глином, па кад је ова печена на ватри, процурио је восак кроз један мали отвор и тако је остала негатива од печене глине.

б) *Керамика* — Преисторијска времена су хронолошки најбоље дистинговисана својом керамиком, као продуктима који су највише привезани за места на којима су прављени, а на чијим украсима се најјасније испољава и расна имагинарна способност њених твораца. Код свих других рукотвора, као код оружја, алата, справа, долази у обзир и практични смер, више него код керамике. У керамици је човек утолико слободнији у раду, уколико га ни скупоба материјала не упливише. Али баш зато што је човек на овом пољу потпуно слободан, то лако прима и туђе мотиве, а сем тога ствара облике и украсе и по свом личном укусу. Једно га ипак везује, традиција, која је нарочито свежа код женскиња; а пошто је керамика поглавито женски рад, то се на њој огледа и конзервативизам женске душе. То видимо и данас још у упорности мотива наших ћилимова и народних везова. Орнаментика керамике није нека игра маште, а исто тако није ни имитација природе. Орнаментика је посебна врста уметности; за разлику од слободне или невезане уметности, она је ропска или везана уметност (dienende Kunst) у служби верских и народних традиција.³⁴ Таква је она и као фигурална орнамен-

³⁴ Schurtz, Urgeschichte d. Kultur, (Leipzig, 1900), 539.

тика на крају своје еволуције у стилизацији биљних и животињских, као и људских фигура, али таква идејна или симболичка орнаментика постала је тек после једне чисто геометријске орнаментике коју налазимо на почетку преисторијске декоративне уметности. Могуће је да се она и паралелно са овом развијала; важно је то, да орнаментика није сликање природе. Геометријска орнаментика је примѐрна, фигурална је секундерна. Геометријска орнаментика постаје од најпримитивније уметности, од игре, са којом се потпуно подудара својом ритмиком мотива, тј. понављањем једног истог мотива, који може бити и случајан, као греботина нокта или утисак прста при моделисању посуда.³⁵ Првобитно су посуде од коже, а касније од ткива прављене, па су после њихови облици имитовани на иловастим посудама заједно са жиговима за означавање својине, као и ткивима и шавовима, који су потом и ритмички распоређени као декори тих посуда. Тако је G. Wilke спиралну орнаментику неолитских посуда довео у везу са плетењем асура и корпи још у палеолитско доба. Првобитно су плетене корпе глимом превучене, па кад су на ватри печене, изгорело је плетиво, али је остало као утиснут орнамент на површини посуда. Отуда оних посуда чији орнаменти су права имитација плетива на корпама.³⁶ Када се неравно саставе комади од плетива и ткива, што најчешће бива при крпарењу плетива, тада се помоћу прелазних пруга (*Verschiebungsmotive*) добијају цакасте пруге, спирале и меандри, који исто тако имитују ткива, а ритмички распоређени, служе и као орнаменти глиненых посуда. Машта радника ће их после лако претварати у разне волутне мустре.

Тако се може објаснити тракаста керамика неолитикума са свима варијацијама њеним. При том треба имати у виду и једну психолошку појаву примитивних раса, њихов упорни конзерватизам, од којег потиче и петрификација њихове културе. Тако је објашњиво да се и украшавање посуда у преисторијско доба код разних група у различитим стилевима петрифицирало, као што је врпцаста керамика (*Schnurkeramik*), тракаста керамика (*Bandkeramik*) и њене варијације, *Schnur-Bandkeramik*, *Glockenbecher-Keramik*, *Winkelband-Keramik*, *Spiralband-Keramik* итд. То нису појаве неке еволуције, већ групске појаве, иако хронолошки удаљене, које су се временом међусобно укрштавале и комбиновале. Тај конзервативизам остаје и касније кроз све време преисторије, те се и они најстарији мотиви стално понављају и у најкаснијим комбинацијама, као нпр. утискивање прстију, греботине ноктију, који се појављују и на посудама бронзаног доба, а у Западној Европи трају непрекидно чак и до почетка Средњег века.³⁷ Код такве комбинације геометријских мотива поја-

³⁵ Schurtz, ib. 541.

³⁶ Wilke, Neue Beiträge zur Spiral — Mäanderkeramik u. deren Beziehungen z. Korb- u. Mattenflechtere. Wis-

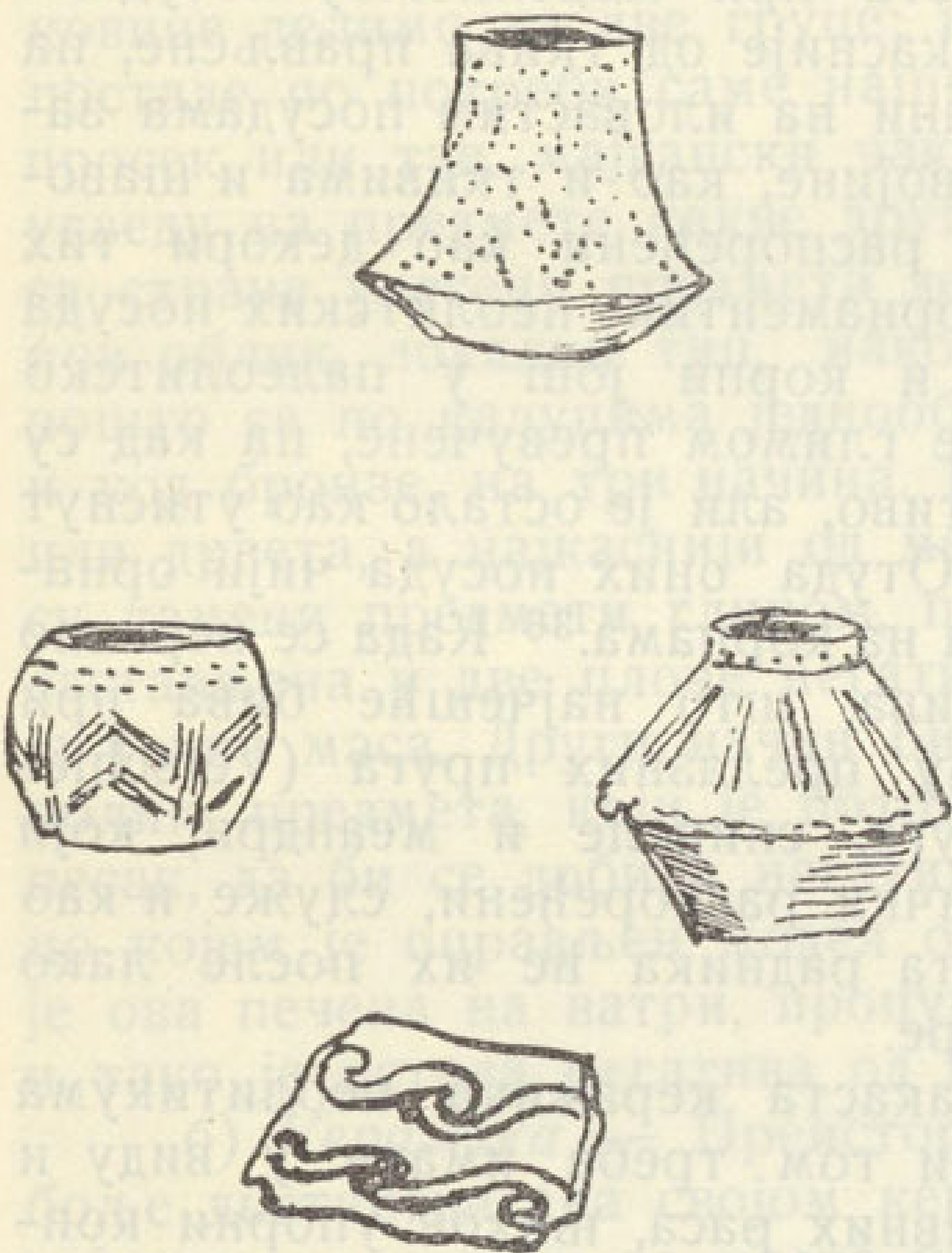
sensch. Mittheilungen aus Bosnien u. d. Herzegovina XII, (1912), 29—31.

³⁷ Испрва су ти орнаменти поређани по неком систему водоравно

вљује се сасвим спонтано и фигурална, териоморфска и антропоморфска орнаментика, и то сасвим природно тек у времену спирално-меандерске тракасте керамике при крају неолитикума. Њену појаву у Средњој Немачкој не треба одмах доводити у везу са керамиком јужних класичних култура, већ видети у њој независну појаву овог краја. Машта човекова је свугде на делу, она ће у комплексу различитих геометријских цртежа и сама лако назрети контуре какве биљке, животиње, човечјег лика, па ће их допунити до какве стилизоване човечје или животињске фигуре. Око једног испупчења, као носа, урежу се очи, уста, па

је готово лице. Тако се комбинују и животиње, каткад само један део животињског тела, као вучји зуб, бичји рог, а понекад и цела животиња, као змија, жаба итд., те тако постаје од фигуралне орнаментике симболика тотемизма, а у том смислу је она и почетак хијероглифског писма.

Спирално-меандерска тракаста керамика, која је веома карактеристична за нашу источну област још у неолитикumu, по свој прилици је и постала у нашој области на доњем Дунаву.³⁸ Из југоисточних класичних области није могла доћи, јер су овде Троја II, кикладска и премикенска налазишта по доказима Hub. Schmidt-а млађа од нашег неолитикума.³⁹ Исто тако није могла доћи ни из Средње Европе, где се по Much-у

Пикњаста керамика — Угласта керамика — Врпцаста керамика — Спирална керамика

први пут појављује на Харцу и подручју Сале, јер је и овде каснијег датума. Тракаста керамика ове области нема још оних спона — *Verschiebungsmotive* — који су услов спирално-меандерске орнаментике, а када се ова у ауњетицкој култури појавила, била је већ раније позната у нашој области, одакле је и прешла у

или око једне централне тачке, али касније, пошто је смисао њихов заборављен, постао је од њих обичан орнамент, и тада су произвољно смештени. Као обични орнаменти налазе се ти мотиви у тракастој керамици нарочито у Војводини. Banner J. Adatok a körömmel díszített edények chronológiájához Arch. Ért. XLIII 1929. 23.

³⁸ Порекло ове керамике налази Hoernes од Јадрана до ердељских гора на северном делу Балкана са средиштем код Бутмира. Hoernes-Menghin, *Urgeschichte d. bildenden Kunst in Europa*. Wien, 1925. 284–6.

³⁹ Schmidt; Troja, Mykene, Ungarn. *Archäolog. Parallelen. Zeitschrift für Anthropologie, Ethnologie u. Urgeschichte* 1904. 608. — Wilke ib. 54.

ауњетицку културу. Почеци ове керамике налазе се у северној области као Schnur- и Winkelband-Keramik, одакле добијају своје мотиве немачке групе, хинкелштајнска и рјезанска група. Међутим, до праве ексфолијације долази тек у нашој источној области. Нигде се не налази са толико инвенциозности у мотивима, нити у тако лепом издању, као у нашој области. У том се слажу оба њена испитивача, Wilke и Kossinna; али док је Kossinna доводи у везу са Аријцима сатемске (источне), Wilke је доводи у везу са Аријцима кентумске (западне) групе, као што се то и по њеним северним почецима може закључити.⁴⁰

Из наше источне области, са доњег Дунава лако је доспела ова спирално-меандерска керамика на исток, север и југ међу сатемске Аријце, где је добила и свој нарочити тип као обојена керамика. Ова обухвата Индо-Иранце, Лето-Словене и Трако-Фрижане, а нарочито је богата код Трако-Фрижана, у чијем кругу је достигла и највећу уметничку вредност. У Троји II—V се врло рано јавља у белој боји на монохромној полираној основи (Weissmalerei), одакле прелази и на егејска острва, а са ових на Грчку. И та врста тракасте керамике је можда старија у нашој области, где је већ код Erősd-а и на подручју Алуте (Olt) јако заступљена.⁴¹ Одавде допире ова керамика постепено у јужне области, где су јој међу осталима главне етапе у Босни, као и тумули у Македонији, Hagio Elia, Plataniki и др.⁴²

Обе овде наведене групе тракасте керамике, источна и западна група, укрштавају се, као и њихови носиоци, сатемски и кентумски Аријци, на територији наше области, па тако и у Војводини. Керамика са белом инкрустацијом је само једна варијација, боље рећи комбинација ове две керамичке групе. Прематом, Војводина је већ и у то доба земљиште, на којем се укрштавају две етничке и културне струје, култура кентумских и сатемских Аријаца, Запада и Истока.

Бакарно доба источне области појављује се већ као декенција спирално-меандерске керамике. На њено место долази са запада нов стил керамике и њене орнаментике, налик на стару врпцасту орнаментику, али са дубље угребеним, а поред тога и пластичним орнаментима; стил који тек у бронзано доба долази до потпуне ексфолијације.⁴³ Керамика наше области у почетку

⁴⁰ Wilke, ib. 60.

⁴¹ László F. Festett edények az erősdí és oltmelléki telepekről. Arch. Értés. XXXII 1912. 57. — Taj Wilke-ов Weissmalerei, као импорт са севера, одбија Hoernes, али га не побија разлозима. Hoernes-Menghin, ib. 303.

⁴² Hoernes-Fiala, Die neolithische Station v. Butmir, Wien, 1898. приказује чисто неолитско налазиште са једном старијом илирском и једном млађом спирално-меандерском кера-

миком, необојеном и неинкрустираном, која би могла бити грчка на путу Грка у Грецију. Споменуто дело види у њој утицај са југа (ibid. 4—5).

⁴³ Врпцаста керамика (Schnurkeramik) пропраћена је на западу извијеним судовима (Geschweifte Gefässe) као и пробушеним и браздама украшеним батима (Facetierete Beile). Та стара керамика не налази се на Панонској Низији. Reinecke P. Kőkori emlékek. Arch. Értés. XVIII 1898. 253.

овог доба је обојена полихромна, а касније монохромна керамика, али упоредо са овом појављује се већ и једна једноставнија, лепо углачана, местимице испупчена или рошчићима и сличним прилепцима украшена керамика. На овој се исто тако огледа дух времена бакарног доба, као и на бакарним ковинама; она иста пертурбација друштва, померање и борба племена, сиромаштво и штедња; све што смо и на бакарним ковинама овог

Керамика наше источне области из бакарног доба: 1 спирално-меандерска, 2—3 звонаста, 4—5 обојена (Ленђел), 6—9 чисто бакарнодопска, 10—11 исто таква (ст. бешеновска), 12—14 ист. т. (Пустаиштванхаза), 15—17 ист. т. (пуст. Букова), 18—20 ист. т. (Бурзенланд), 13 и 21 ист. т. (Ленђел).

доба констатовали. Племена се покрећу са брда на равницу, а и на равници пландују, тражећи обилатија станишта за лов и риболов. У том померању чести су сукоби непријатељских племена,

— Крајем неолита појављује се у западним крајевима источноевропске области и звонаста керамика са хоризонталним тракама. Reinecke P. A

neolitikori szalagdísű kerám. magyar or. csoportja Arch. Értes. XXI 1896. 289.

отимања о ловишта, као и борбе око хегемоније племена. Код таквог живота људи се враћају примитивном начину живота, праве корпе као и посуде од коже; а и у грнчарији задовољавају се са што једноставнијом израдом. Такав утилитаристички дух влада и у орнаментици керамике. Посуде од глине украшавају се обичним испупчењима или пробушеним пупастим прилепцима, који свакако имају првобитно своју практичну сврху у том, да се при сеобама лакше пренашају с места на место. У том погледу су такве пупасте посуде (*Buckelkeramik*) практичније и за пренашање подесније од ранијих са ушкама. И овде је примењен принцип штедње, као и код бакарних артефаката, јер се ушке, нарочито при сеобама, лако могу сломити, и тада би посуда скоро сваку вредност изгубила. Касније су таква испупчења постала орнаменти, као што се види на посудама бронзаног доба. Тај принцип штедње огледа се већ и на обојеним судовима. Не може бити пуки случај да је таква керамика постала баш у кругу источне сатемске групе Аријаца; оне покретљивије групе на веома пространом земљишту Источне Европе и Западне Азије, у чијем подручју је наша Војводина саобраћајно средиште била. Обојење керамике свакако није ни у ком случају потекло из естетске, већ из практичне потребе, из штедње времена и материјала. Обојење судова није стајало толико рада, као цртање и испуњавање трака, а при том су такви судови лакше прани и постојанији били. Касније су, као и пупе, и ови мотиви постали чисто декоративни. Појава ове керамике још при крају неолитикума није хронолошка, јер се она паралелно налази са спирално-меандерском керамиком, али је несумњиво појава кретања раса на велике даљине у то прелазно доба са првим ковинама.⁴⁴

в) *Пренос бакарне културе са Bükkgorja и из Ердеља у Војводину* — Порекло ове обојене, као и оне пупасте керамике из бакарног доба, не треба тражити ни по Н. Schmidt-у у Ердељу, нити на доњем Дунаву по G. Wilke-у; порекло обојене керамике је на Bükkgorju, а с обзиром на богате бакарне мајдане оближње планине Матре, ту је по J. Evans-у и врело бакарне културе наше источне области.

Према данашњем стању палеархеологије може се доста поуздано говорити о траговима палеолитског човека на Bükkgorju и у његовој околини, где су Herman O., Hillebrand J. и Kadič O. код Хамора на источном обронку Bükkgorja у пећини Селети а Herman O. и на терену Мишколца, свугде у дилuviјалном слоју, наишли на нуклеусе, *solutréen*-ског типа.⁴⁵ Изнад дилuviјалног

⁴⁴ Hoernes-Fiala (*Die neolith, St. v. Butmir, etc. 5*). стављају обојену керамику на размеђу каменог и бакарног доба, с тим додатком, да се она продужује и у енеолитско доба. Hoernes доводи обојену керамику у каузалну везу са тетовирањем тела, с тим да је тетовирање тела прене-

сено на спирално обојење статуета и посуда, као што се то опажа на статуетама и посудама Кукутенија код Јаша и Татар-Пазарџика. Hoernes-Menghin, *ib.* 298 и 299 сл. 1 и 2.

⁴⁵ Kadič Ott., *A hámoni ősember kutatásának mai állása*. Arch. Értes. XXXI 1911. 164. — Herman O. A mis-

непоремећеног слоја простире се алувијални слој са остацима неолитске културе тамошњих аријских досељеника из крајње епохе неолитикума, а већ и са многим траговима из доба бакарних ковина. Приликом грађења пута за Токај 1925 г. испитивао је Томпа F.⁴⁶ цео тај терен и његове ископине, у главном црепоће једне просте углачане пупасте керамике са рошчићима, као и пластичним прилепцима у облику круга, или полукруга, малих ваљака; а код неких и са врло малим ушкама. Међувремено су Hillebrand J. и Bella L. наишли у том крају и на пространо гробље из бакарног доба са истим таквим посудама код Бодрогкерестура. То гробље налази се 1'30 m. испод површине, а до 1'80 m. дубине налазе се трагови једне чисто неолитске насеобине, као јасан доказ да се бакарна култура на овом месту надовезује на старију неолитску културу. Ако је пре тога и могло бити сумње, да је посебно бакарно доба постојало у нашој области, то је открићем ових гробова свака сумња отклоњена. После овог гробља са 50 гробова открио је Hillebrand и друго такво гробље овог краја, гробље са 32 гроба код Пустаиштванхазе.⁴⁷ Оба ова места су и насеља из тога доба, а и треће такво насеље откривено је код Gödöllő-а, где су бакарни предмети ван сваке сумње домаћи производи. У инвентару тих гробова најкарактеристичнији предмети су бакарне игле и бакарни ножеви. Ови предмети су, такорећи, непознати на западу, док су врло чести на истоку, у Галицији и Јужној Русији; међутим бикска керамика нема своје аналогije овде на истоку. То доказује да су узорци те наше бакарне технике импорти са истока. Прве такве бакарне рукотворе, могли су путујући ковачи донети у околину Bükk-горја, где су се неки и трајно настанили, па су и у овим крајевима израђивали такве бакарне предмете. Грнчарија, међутим, није мушки, већ женски производ, код неких раса и сад још, који је и постао по потреби женске кухане хране, тако да је грнчарија овог краја могла и надаље остати у свом локалном карактеру. Друкчије би било да је бакарна култура путем какве освајачке расе доспела у овај крај; тада би се и грнчарија изменила. Принцип штедње јасно се огледа на материји ове керамике која је од финије, добро прорешетане глине прављена, како би посуде што чвршће и што трајније биле, а само кухињске посуде у облику саксија су грубе и порозне. Упада у очи велика разноликост облика, а фрапантно сиромаштво украса тих посуда,

kolczi palaeolith lelet. Arch. Értés. XIII 1893. 1—25.

⁴⁶ Tompa F. A neolithikum Bodrogkereszturon. Arch. Értés. XLI 1927. 31, F. Tompa, Das Neolithikum in Bodrogkeresztur. Arch. Értés. XLI 1927. 269. С тим у вези види Eug. Hillebrand, Zur Frage d. ungar. Chelléen u. Acheuléen, Arch. Értés. XXXV 1915. 25.

⁴⁷ Hillebrand. A bodrogkereszturi

rézkori kultura köre. Arch. Értés. XLI 1927. 50. — Hillebrand, Der Kupferzeitliche Bodrogkereszturer Kulturkreis Arch. Értés. XLI 1927. 277., као и од исторписца: Újabb ásatásaim a pusztaistvánházi rézkori temetőben. Arch. Értés. XLII 1928. 43. — Hillebrand, Meine neueren Ausgrabungen im frühkupferzeitlichen Friedhofe v. Pusztaistvánháza. Arch. Értés. XLII 1928. 303.

тако да од 100 бодрогкерестурских посуда само један примерак има пругасте орнаменте, док су остали, па чак и они са цевкастим постољем, само рошчићима и боденим пикњама украшени. У Пусташтванхази је нешто више пругасто украшених, док је већина, као и онде, пупасто орнаментисана. Најобичније међу овима су доста сличне нашим лонцима за млеко (тегла), само што имају две ушке на горњем рубу.⁴⁸ Оне пругасто орнаментисане посуде, пак, имају инкрустацију од истрошених кућица пужева. Та нова керамика као да је нека реакција на ону неолитску спирално-меандерску тракасту керамику, прекомерно украшену, бизарну, декадентну. Та реакција крајем неолитикума јасно је изражена на њену декору. Нестало је правилности цртежа; уметност неолита као да је презасићена, па тражи и примењује нове мотиве, рошчиће, пукета; а сем ових и инкрустацију, као и шаренило боја. Две такве посуде из околине Прага (Сарка, Подбаба) потпуно се подударају са овом бизарном керамиком Bükk-горја. Ту исту прелазну керамику налазимо и поред канала Роњве у близини Sátorajájhely-a.⁴⁹ Те су посуде тракасте орнаментике са удубљеним пругама, према којима се удешавају разне боје. Све то, као и рошчићи, јасно доказује један нов керамички правац, а спорадичне бакарне ковине и нов тип културе; оне нове бикске културе која је оставила свој богати инвентар у гробовима Бодрогкерестура и Пусташтванхазе.

Јасно је да је неолитски човек при крају неолитикума пошао са Bükk-горја у правцу горње Тисе где су му нова станишта Sátorajájhely, Мункач, Тисауг и Тисаполгар. Исто тако можемо пратити кретање племена са Bükk-горја и у правцу средње Тисе. На обронцима Карпата изнад Панонске Низије, на сливу Тисиних притока, налазе се многи трагови из тог крајњег раздобља неолитикума са прелазом на бакарну културу. Најглавнија насеља на тим падинама Карпата сачињавају Kenézlő, Гава, Буј, Тосó-völgy и Békésszarvas. Док су ранија насеља — büskien I и II — још неолитска земљорадничка насеља; дотле су ова новија, — büskien III — већ прелазна енеолитска, а уз то и претежно рибарска насеља, те као таква означају већ и почетке потиске рибарске културе. Дубље на равници, у насељима Порач, Оружин, Јасо, Боршод, нестаје већ и büskien III, а са овим и земљорадње; нестаје и оних артефаката који су неодвојни од земљорадње, ручних млинова и калупастих батова од камена (Schuhleistenkeil), који су употребљавани као мотике оне примитивне копачке агрикултуре.⁵⁰ Јасно је, шта је проузроковало миграције са Bükk-горја на Потисје. Поред копачке агрикултуре земља је

⁴⁸ Hillebrand, A bodrogkereszturi rézk. kult. etc. 56.

⁴⁹ Tompa F. ib. 41 и Arch. Értes. 1912. 212—44.

⁵⁰ Csalogovits, Földrajzi tényezők hatása Magyarorsz. neolith kulturáinak

kialakulására és elterjedésére. Arch. Értes. XLIV 1930. 35—40. — Csalogovits, Der Einfluss geogr. Faktoren auf d. Entstehung u. Verbreitung neolithischer Kulturen in Ungarn. Arch. Ért. XLIV 1930. 278.

постепено исцрпена, те је требало тражити нове изворе живота. При свем том могао је, као што Томпа мисли, и придолазак северних племена из Моравске и Ческе потискивати бикска племена, не мењајући ни у чем бикску културу, јер се чешка култура у главном подударала са бикском културом.⁵¹

Исто тако је са Bükkgorja насељен и панонски крај између Дунава и Драве, где се развила на земљорадничким насеобинама једна посебна врста тракасте керамике са дубоко урезаним пругастим орнаментима. Поред многих насеобина овог краја, као Даруфалве, Желиза, Нандортелепа, Солнока, Толне, Багљаша, Шимонторје и др. истиче се као најстарија и најбогатија насебина овог краја, Ленђел. Ова керамика се простире и преко суседне Аустрије и Моравске, свугде у кругу агрикултурних племена, која су поред веће удобности располагала овде још и подесном лесном материјом. Тако се у тој повољној средини развила та керамика до вишег степена лепоте.⁵² Међутим се и код Ленђела појављује обојена керамика, као и на Bükkgorju. Насупрот Menghin-ову мишљењу о постанку бикске културе од ленђелске доказује Томпа, обратно, постанак ленђелске, као и сваке друге културе на подручју бивше Угарске, од бикске као најстарије културе.⁵³ У околини Bükkgorja се још јасно види како подражава новија, првобитно псеудополихромна орнаментика старијој угребеној спирално-меандерској керамици, као јасан доказ да је она у овом крају постала и одавде се даље распростирала. Ту је ова прелазна полихромна керамика пропраћена и многобројним батима калупаста облика, као и пробушеним трапезоидним каменим мотикама (*gelochte Ouerhaske* по термину Menghin-a) као земљорадничким алатликама из чистог неолитикума, пре него што их је на јужним рибарским насеобинама нестало.⁵⁴ Као веза између Ленђела и Аустрије с једне, а Моравске (*Jordansmühl*) с друге стране служи Шомодор (жуп. Шомођ), где је Mahler E. открио исту такву обојену керамику. На истоку су јој главне етапе Београд (*Gyulafehérvár — Alba Julia*), а нарочито Тордош⁵⁵ Одавде допире она преко енеолитског гробља код Марошдеча до Burzenland-a и достиже до врхунца на Олути у енеолитском налазишту код Erősd-a.⁵⁶ На оба места развила се једна ретко укусно украшена керамика под утицајем севера и југа. Утицаји с југа су каснији и трају кроз бакарно, бронзано и латенско доба. Ископине на Pfaffberg-у (код Ботфалу-а) и на оближњој

⁵¹ Tompa, о тракастој керамици у *Archaeologia Hungarica* V-VI 61.

⁵² Menghin, *Urgeschichte Niederösterreichs. Heimatskunde v. Niederösterreich* 1921. Heft 7. 9—11.

⁵³ Hoernes-Menghin, *Urgeschichte d. bild. Kunst in Europa* etc. 781. — Tompa F. *A neolithicum Bodrogekerezturon* etc 42—5. — Wosinsky M. *Tolna várm. tört.* 1896 I XXXIV-V táb.

⁵⁴ Menghin, *Weltgesch. d. Steinzeit* etc. 373 и 377.

⁵⁵ Torma, *Hunyadmegyei neolith kőkorszakbeli telepek.* Kolozsvár. 1879. 19.

⁵⁶ Deutsch, *Festett kerámia az oltmelléki őstelepekről* Arch. Értes. XXIV 1904. 221. — Deutsch, *Néhány érdekes őskori agyagmű Erősdről.* Arch. Értes. XXVI 1906. 375.

хумци Erösd потичу из једног старијег културног слоја са полихромном, и једног млађег слоја са монохромном керамиком. Старија керамика је финије израђена, а украшена је белим или црним тракама на глаткој црној или враној основи. У том слоју има посуда и са глатком црвено испеченом основом, преко које се пружају обојене извијене и сломљене траке, трокути и кругови. Међу обојеним посудама има и чинија са ваљкастим постољем (Pilzgefäß), са тракама црвеножуте, беле и црне боје. Нарочито су лепе разнобојно украшене глинене кашике са подужим дршцима. Одавде потичу и пинтадере за обојење тела у разним мустрама; а нађено је и примитивних животињских фигура од глине, као што су и пилинске у Мађарској и јабланичке у Србији. Сем тога налазе се и врло примитивне женске статуete са стеатопигијом, пробушеним ушима и носом за висуљке. Међутим, ни поред тако мало детаља не би никад пропустили да изразе полност, као ни уметници тројанских, вавилонских и егејских статуeta.⁵⁷

Сви ти огранци бикске културе треће фазе, са јасним почецима једне нове бакарне културе, стичу се и укрштавају на Панонској Низији и дају тој централној групи обележје једне мешовите, а при свем том доста оригиналне културе бакарног доба. Та централна група, коју сачињава у главном наша Војводина, не може се окарактерисати без познавања околних група, које смо овде приказали. Нажалост, та централна група је најмање позната у науци, а нарочито је мало гробних ископина за њено свестрано окарактерисање. Пре свега треба испитати и окарактерисати културу гроба самог извора те културе, Bükkgörja ради потребних директива у испитивању и истраживању бакарне културе Војводине.

За то нам је засад од највеће важности оно што нам износе бодрогкерестурски гробови. Констатовано је да је обред сахрањивања у Бодрогкерестуру и Пустаиштванхази скоро један исти, изузев неке детаље, који су јамачно у вези са разликама два сродна племена ових насеља. На оба места леже костури у врло згрченом ставу, као да су у том ставу испревезани били. Без мало изузетака, сви су положени у правцу истока и запада, а у једном гробу без костура распоређени су и придавци у истом правцу, док су иначе свугде у гомилама смештени. Женски костури леже обично на левој страни лицем према југу, а мушки, сем малог изузетка, обратно. Осим тога сахрањени су мушкарци са подужим кременим ножем испод главе, чега немају женски костури. Чести су заједнички гробови са мушким и женским,

⁵⁷ Schliemann, Ilios, etc. 380. — Schurtz налази једну општу црту протоморфних култура у приказивању човека са гениталним органом. Када је позвао једног Папуанца да му нацрта човека, овај је нацртао

главу са великим устима и труп са гениталним органом. Све друго је том човеку споредно. Наша деца, међутим, цртају енормну главу, а мале ноге (Urgeschichte d. Kultur. 543).

или са два мушка костура, а у једном случају са мушким, женским и дечјим костуром. Има и случајева делимичне сахране, као нпр. костура без главе, без једне ноге, или сахране само једне вилице. Све то указује на строге обреде, који се, сем згргченог става, у свем разликују од неолитских обреда. Од каменодопске религије гроба као да је остало само оно спречавање душа да се враћају међу живе. Иначе, ново је супротно оријентисање мушких и женских, као и дистинкција мушких и женских придавака, а нарочито стављање подужих кремених ножева испод главе мушкараца, који су у тој величини непознати у неолитикumu. У једном гробу је бакарни нож нађен на грудима једног мушког костура, а у Gödöllő-у испод главе. У женским гробовима има на месту појаса округлих мраморних плочица, а понегде и на зглавцима руку и ногу. Златних накита има само у Бодрогкерестуру. Посуде су смештене испред лица, а врло ретко иза главе покојника. Јасно је, да је у каквоћи, као и у распореду придавака било неког прописа, и то по строгој дистинкцији мушких и женских гробова, а уз то још и по некој непознатој дистинкцији мртвих. Сахрањивање са ножевима је толико упадљиво, да се не може превидети велика важност оружја у борби човека тог доба. Један мушки костур сахрањен је чак и са два ножа, са кремением ножем у десној руци (14 cm. дуж.), а бакарним ножем испод левог лакта (18 cm. дуж.). Овај други нож је јамачно за појас био придевен, што доказује и ношење појаса код мушких у ово доба. Од женских гробова је најважнији гроб једне старице, вероватно краљице, старе око 80 година. Око костура су седам лепих посуда, а највећи на коленима старице. На њој има око 1000 комада мраморних ђинђува око врата, појаса, руку и ногу; велико благо за оно доба.⁵⁸

Тај култ ножева не налазимо у потиској култури, ни у гробовима каснијег датума, можда зато што је из бакарног доба засад још мало гробова познато; но пре бисмо рекли зато, што је у то доба наступио сасвим нов култ гроба, култ спаљивања мртвих. Ово би се, истина, за анахронизам могло сматрати, пошто су гробови са паљевином код нас појава тек бронзане културе. Међутим се такви гробови на западу појављују већ при крају тракасте керамике, па и у Украјини се кућице за урне, тзв. „плошчадки“, појављују паралелно са првим артефактима бронзане културе на западу, када је у нашој области тек бакарна култура. Потребно је да већ овде нагласимо једну важну појаву наше бакарне, а донекле и бронзане културе, мален број гробова. То се односи нарочито на нашу Војводину и потиске крајеве. После многобројних досадашњих ископавања насеобина справом се питамо, где су им гробови? Јамачно у оним дебелим наслагама пепела наших терамара и земуничких насеља. Ово се

⁵⁸ Hillebrand, A bodrogkereszturi ásatásaim a pusztaistvánházai rézkori rézkori kultúra köre etc. 52—4, и Újabb temetőben, 28 и 32 гроб.

може као врло вероватно узети, као што мисли и Menghin, који претпоставља да се спаљивање мртвих испрва на отвореном терену обављало.⁵⁹ Познато је да су неолитски гробови у самим насељима, понегде под самим праговима смештени, јер су мртви имали моћ да као више силе штите живе од непријатеља. Али када су наступила тежа времена, као у бакарно доба, и када су отпочета померања племена, тешко је било оставити гробове предака непријатељима. Требало их је спалити, а pepeo њихов скупити у судове и понети собом. То је могао бити повод спаљивања мртвих, а уједно и прављења првих жара или урна, које су првобитно у становима држали, касније у гробовима смештали, увек у приправности да их собом понесу у нове крајеве.

У недостатку гробова, као најпоузданијих етапа етничких и културних кретања, морамо се ограничити на насеља, да помоћу ових означимо правце утицаја на нашу Војводину у бакарно доба. Као несумњив доказ за то, да је порекло бакарне технике Панонске Низије на Bükk-горју, а не на којем другом месту, могу послужити и многе ливнице тог планинског краја, где се бакар и у слободном стању налази и данас још, као Dövény, Felső Kelecsény, Имола и друга места.⁶⁰ Етничка струја која је ишла Дунавом, оставила је последње, досад познате гробне трагове на дунавском острву Чепелу, где су три гробља откривена, међу којима је најглавније оно код Tököl-a. Скелетни гробови бакарног доба овог места налазе се ниже од жарних гробова из бронзаног доба. У скелетним гробовима су нарочито карактеристични звонасти судови, а мртваци су сахрањени у седећем положају испружених ногу и руку, док су им главе оборене на груди.⁶¹ Ту је нађен и најпримитивнији бакарни бодаж са продужењем плојке у држак без и једне рупе за чавао; сасвим онакав, као и онај у гробу поред Ајслебена још из раније епохе звонасте керамике.⁶² То је струја која преко Ленђела допире до Барање, па преко Драве у Славонију са главним налазиштем код Липика. Идући Дунавом допире до Срема, а преко Саве до Бутмира. Друга струја потиче из Ердеља, где је услед ближих веза са понтском металургијом (Кукутени код Јаша) могла јаче и разноврсније да се развија, него на Панонској Низији. Путем Мориша као најприроднијег пута доспева и у наше крајеве, а вероватно преко Тороша и Чакље као најглавнијих ливница у Ердељу. Порекло наше источнобанатске бакарне културе, међутим, може се довести у везу чак и са најисточнијом ердељском групом и њеним главним налазиштима, Erősd, Marosdécs и Брашов. Та подударност констатована је код Перјамоша и на Великом Шанцу

⁵⁹ Menghin, Weltgesch. d. Steinzeit etc. 383.

⁶⁰ Szendrői, Hazai adatok az arhaeologióhoz. Arch. Értes. III 1884. 109.

⁶¹ Csalogovits, Újabb adatok a tö-

köli eneolith kulturához. Arch. Értes. XLIV 1930. 225.

⁶² Reinecke, Tanulmányok a magyarorsz. bronzkor chronológiájához I közlem. Arch. Értes. XIX 1899. 236.

између Печке и Шемлака.⁶³ Средња струја је најкаснија, пошто су на водоплавној баровитој равници знатно веће препреке стајале на путу. Етапе ове струје означају налазишта Tiszafüred, Рабољпуста код Поросло-а, Сентеш са хумком Tűzköves и Békésszallas, одакле прелази у Банат на подручје Аранке са главним налазиштима код Ст. Бешенова и Ст. Чанада. На чанадском налазишту стичу се обојена и дубока урезана пругаста орнаментика. Обојене посуде имају на сивој основи црвене и угасито сиве пруге, као и у Сентешу и Бодрогкерестуру.⁶⁴

г) *Бакарна налазишта у Војводини** — Војводина није још довољно испитана, да би се о њеној бакарној култури могла бар општа слика дати. У том погледу Банат је најбоље испитан, али и овде су потребна даља систематска ископавања. При таквим испитивањима треба имати у виду да налазишта овог доба, нарочито у овим крајевима претежно коштане индустрије, не могу бити снабдевена толико бакарним, колико оним карактеристичним керамичким производима бакарног доба. Треба имати у виду да се у то доба још ретко копају руда, а већином се употребљава бакар у слободном стању. Наши најближи бакарни рудници око Решице уопште нису копани у преисторијско доба, а ни за Матру није то још доказано. Бакарни предмети су код нас импорт са севера и истока; торбари путују по целој Војводини, Србији и Босни, доносе готове предмете са рудничких крајева и замењују их старим изрганим предметима које носе у ливнице на прерађивање. Отуда једноликост тих ковина, а и мален број њихов, пошто су стално претапани, а касније претопљени и у бронзу.

Засад бисмо могли сва наша неолитска налазишта са типичном керамиком бакарног доба уврстити и у бакарну културу, или бар означити их привремено као таква ради подробнијег испитивања, а тим више она у којима се налазе ма и поједини бакарни предмети, нарочито они примѐрног типа. У Барањи се налазе таква места са појединим чекићима у околини Грабовца (Албертфалва), Алшоминдсента, као и између Гилванфе и Мечке.⁶⁵ У Бачкој би се таква налазишта могла наћи код Богојева (Гомбоша), у околини Апатина, Сомбора, Суботице и Сенте; а несумњиво бакарнодопско налазиште је Ада са својом обојеном керамиком.⁶⁶ У Банату треба их тражити нарочито на сливу Мориша и Аранке, где су преисторијска племена налазила нај-

⁶³ Roska, A kettős ellentéttelű vörösréz csákány stratigraphiai helyzete hazákban. Arch. Ért. XLII 1928. 52. — M. Roska, Die stratigraphische Lage d. Doppelbeile mit gekreuzten Schneiden aus Rotkupfer in Ungarn. Arch. Ért. XLII 1928. 305.

⁶⁴ Tompa, A neolich. Bodrogekerezturon Arch. Ért. XLI 1927. 46—8.

* *Напомена:* И за доба ковина, као и раније за неолитско доба, исказана су некоја места и изван Војводине, ради што јасније слике преисторије Војводине.

⁶⁵ Pósta, Baranya őskora. (Baranya múltja és jelene.) Pécs, 1898. II 169—75.

⁶⁶ Gubicza, Bács Bodrog vm. őskora. (Magy. o. vm. és városai. Bács B. vm. II) Ada.

подесније земљиште за самоодбрану и исхрану. Ту је Сегедин најглавније находиште, нарочито узвишење Öthalom, а ту је била и ливница за целу Војводину.⁶⁷

Банатска находишта испитао је већим делом Фел. Милекер. Северно од Вршца нађено је код места Дежана при копању новог корита Кривог Потока 1888 такво насеље, где је ископано бакарно благо од четири чаканца са два унакрсна сечива и одломака од игала. Остали предмети су чисто неолитски, а нађено је и упола сагорелих људских костију, што доказује да је у бакарно доба већ практиковано и спаљивање мртвих, и то у самом насељу без сахране у гробовима. Сем овог нађено је 1886 и друго благо код Великог Гаја, а нарочито је важно оно поред Нем. Бокшана на Брзави, које се састоји из једног плоснатог длета широког сечива, једног кованог шупљег длета са рупама за чавле, једне цртицама наровашене наруквице овалног пресека, као и неколико бронзаних предмета; јамачно из времена прелаза са бакарне на бронзану културу. Таква длета су касније само од бронзе израђивана, а од чистог бакра су већином само украсни предмети прављени. Међутим је од велике важности да су бронзани предмети овде веома примитивни и по угледу на бакарне предмете израђени.⁶⁸ Треће находиште је код Чакова, где су на Живановићевој ходаји 1873 у дубини од два метра на тврдом испеченом тлу нађена два мајданска чаканца. Један необично велик чаканац од 3.6 kl. тежине нађен је код Винге у дубини од 2 м. Код Вел. Средишта на „Круштици“ нађена су три чаканца и једно длето, а код Нем. Бенчека још три таква чаканца. Код Беле Цркве изнад Принчеве Долине ископана је у дубини од 0.4 м. једна ливена секира, својина тамошњег музеја. Код Вршца је могла бити ливница, судећи по једном бакарном грумену које је 1888 при копању канала, Вршац—Средиште, нађено у дубини од 2 м посред читаве гомиле од уломака посуда и алатљика од камена и рогова. Веома су интересантне ископине из околине Бандака, још из 1855. Међу њима је један бакарни ножић у облику српа, налик на ножеве за сечење кукурузовине, јамачно за сечење трске, рогоза, шевара и прућа. Сем тога нађена је и једна бакарна перна укосница и једна бронзана копча. Најзад, на Моришу код Липе нађено је више бакарних чаканаца.⁶⁹ Нарочито карактеристични су за овај крај велики чаканци, какве је Каниц и у Србији нашао.⁷⁰ У бакарну културу можемо убрајати и један

⁶⁷ Pulszky, ib. 25—6.

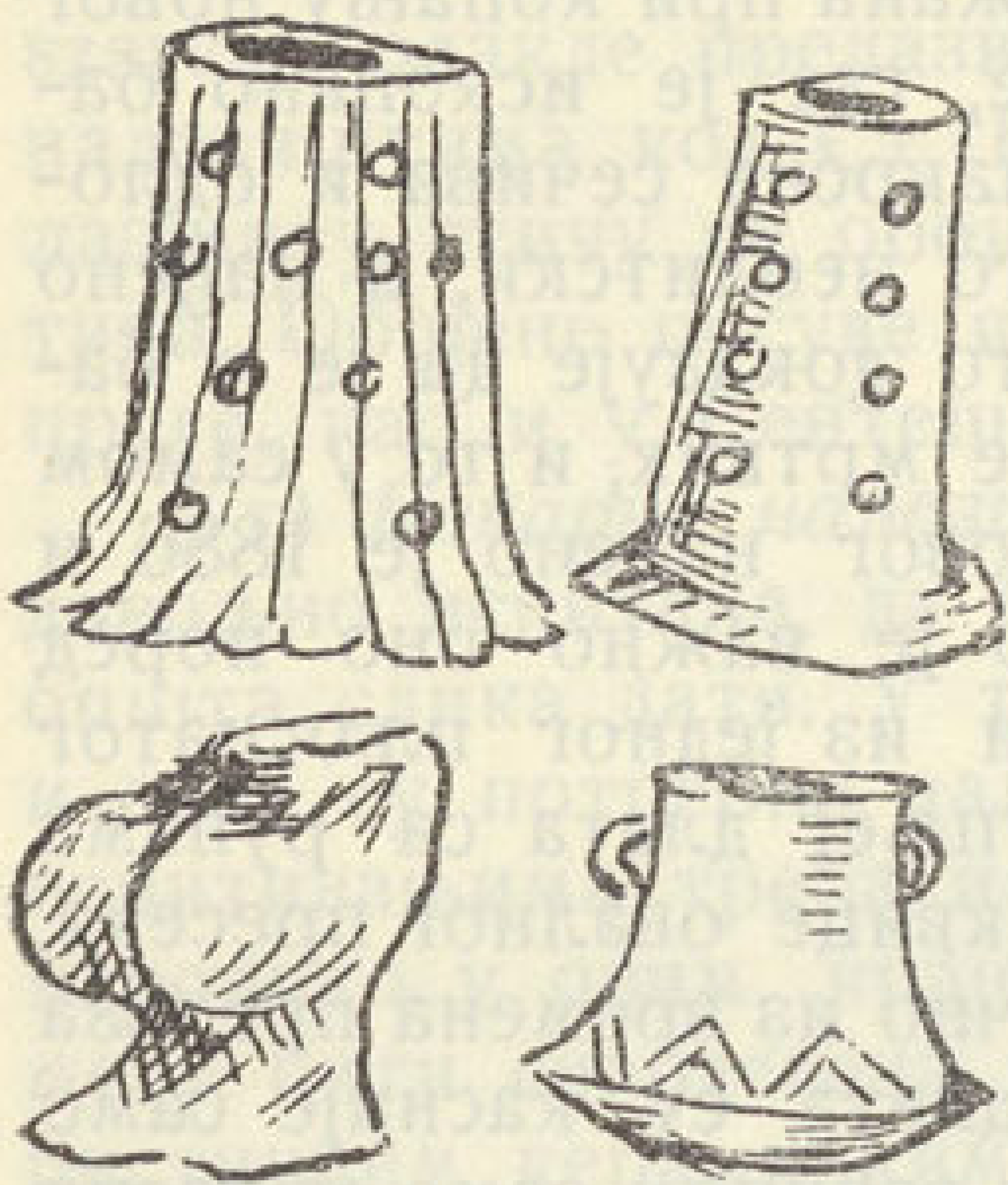
⁶⁸ Сасвим други случај је код Вел. Гаја, где је седам разних бакарних предмета као благо укопано посред једне насебине из бронзаног доба, тако да то благо не мора имати везе са бронзаним добом. Предмети су овде чаканци, плосната длета и једна спирала. Види Milleker,

Délmagyaror. régiségleletei. Óskor III 1906. 61.

⁶⁹ Milleker, A Duna — Tisza — Marosköz óskori rézleletei. Arch. Értes. XIII 1893. 126.

⁷⁰ Hoernes, Urgeschichte d. Menschen etc. 337. и М. Валтровић, Бакарне и бронзане старине из Србије. Старица 1890. г. 7. бр. 3. ст. 65. табл. VI.

део ископина на Кременјаку код Чоке, где је нађена лепо углачана, а поред тог и симетрично распоређеним брадавицама и језичцима украшена керамика из прелазне енеолитске епохе.⁷¹ На такво рано доба овог налазишта указује и начин сахрањивања.

Сегедински идоли и посуда

и рошчићима. Средиште целе бакарне области могла је бити ливница код Сегедина, где су нађени и одломци статуета, и то један крњ женски труп са необично јаким дојкама, као и доњи део неког женског кipa са сукњом звонаста облика, која је сва избушена и шупља, као каква кадионица.⁷³

У једном гробу нађен је костур у седећем положају са повученим ногама до главе и уз тело испруженим рукама, док је глава погнута скоро до прстију ногу. Положај скелета је скоро исти као и у гробу код Tököl-a.⁷² Исто тако може се по својој делимично обојеној керамици у бакарно доба уврстити и чувено неолитско налазиште Потпорањ код Вршца, а нарочито Старчево код Панчева. Констатовано је да се од Панчева преко Старчева, Ковина и Гаја пружа читав низ таквих насеобина са обојеном керамиком, као и оним за ово доба нарочито карактеристичним једноставним посудама, украшеним пупама

Д-р Борислав Јанкулов

⁷¹ М. Грбић, Керамика бакарног доба из налазишта код Чоке у Банату. Гласник Ист. друштва у Н. Саду, 1930. књ. III св. 2. 198.

⁷² Gubicza, A csókaí Kremenység. Arch. Ért. XXVI 1906. 446.

⁷³ Pulszky, Szegedi leletek. Arch. Ért. I 1881. 1.

Из прошлости наших школа

„Систем тадашњих угарских гимназија није нам довољно познат“, каже г. Павле Поповић у својој књизи *Милован Видковић*. Томе се може додати: не само систем гимназија, него ни систем основних, народних школа какав је у Војводини био пре сто и пре сто и педесет година, није довољно познат нити приказан у нашој науци. Зато наши књижевни, уопште културни, историчари праве погрешке када говоре о гимназији и основној школи пре Буне, пре 1848.

Писац ових редака није предузео да коначно отстрани овај недостатак наше науке, него хоће само да укаже на неке важне проблеме, и да на њих одговори не на основу главног архивског материала, него помоћу материала који му је у току архивских студија нетражен и случајно долазио под руку. Нада се да ће неке проблеме правилно поставити, да ће на њих дати привремено довољан и тачан одговор, те побудити кога год да предузме и дефинитивну обраду ових питања.

Као што ће се видети, до извора, до материала на основу кога ћемо дати слику наших школа крајем 18 и почетком 19 столећа, дошли смо врло лако. Неколико стотина Testimonia Scholastica, што их чува архив карловачке и архив суботичке гимназије и, отприлике, толики број наредаба Више школске управе у Печују најпре, а после у Ђуру, довољни су били да нам пруже прилично нову слику наших школа, знатно друкчију него што су садашње.

Сам одговор на питање: откуд у споменутим гимназијама толике школске сведоцбе ученика, показате нам споредну једну разлику између некадање и садашње школе.

Те су сведоцбе, прво, много ређе издаване него данас. Пошто је било доста случајева фалзификовања сведоцаба, Намесничко веће Хунгарије издало је 10 априла 1795 наредбу да се сведоцбе често не издају.¹ Према томе, универзитетска штампарија је слала директорима само мало формулара за сведоцбе, и ови су морали стално да моле још формулара. 19 маја 1795, шеф Више школске управе у Печују, Хризостом Новак, шаље директору суботичке гимназије 80 формулара и упозорава га да их чува, како не би ученици дошли до њих и на зло их употребили. 9 августа 1797 шаље му 50 формулара, а било је те године у суботичкој гимназији 116 ученика. Тако нерадо је Виша

¹ His testimoniorum formulis raro esse utendum... cum compertum sit,

nonnullos in his etiam testimoniis fraudes, et falsificationes intercessisse...

школска управа слала те формуларе, све у страху од злоупотребе, да је радије упућивала директора гимназије: нека сам излинира рубрике према штампаном формулару, и тако изда сведоџбу ономе, коме треба издати. Коме пак треба издати, то дознајемо из дописа директорâ којима јављају да им је нестало формулара. Тако 19 јуна 1798 јавља директор суботичке гимназије Управи у Печују да има свега још 18 формулара. Остале је морао издати ученицима који завод напуштају, и родитељима који за своју децу моле стипендије. Само у таквим случајевима су сведоџбе и издаване. Зато Јоаким Вујић, у свом Животописанију, кад год хоће да рекне промену школе, увек спомиње: „по совершенију другаго теченија, ја извадим мој школскиј testimonium“.²

Тестимониум је у рукама ученика дотле, док се не упише у другу школу. „Запитају нас за наша тестимонија, каже Јоаким, ми их абије предамо, а они по прочитанију задрже их при себи“³.

Тој околности, што је школа за себе задржавала тестимониа с којима су се ученици уписивали, имамо да захвалимо главни део наших информација о школама пре Буне. У архиву карловачке и суботичке гимназије и данас се чувају те сведоџбе.

I

Народна школа крајем 18 и почетком 19 столећа знатно се разликује од данашње. Много више од ове, она је свој рад подешавала према потребама онога малог броја ученика који је требао наставити своје школовање у гимназијама и лицејима, на академијама и универзитетима. Према томе, стара народна школа је много важнији фактор у историји наше интелигенције, јединога племства нашег, него што је данашња. Јер је стара народна школа имала у свом програму и припремање извесне деце за гимназију. Учитељ другог и трећег разреда градских основних школа требао је да зна и латински и немачки, да би могао ове језике предавати онима који мисле даље учити. Ово прописују обе наставне основе, по којима се радило у школама Хунгарије од 1777 до Буне.

Прва *Ratio educationis*,⁴ она из године 1777, спомиње и код градских и код сеоских школа да имају за латинске школе спремати ученике који мисле ићи у гимназије; у првом реду децу родитеља племића, а после и децу нарочито даровиту.

² Животописаније, стр. 21.

³ *Ib.* стр. 25.

⁴ *Ratio educationis totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas. Tomus I. Vindobonae MDCCLXXVII*, pag. 119, 128: *in ludis vernaculis nonnulli juvenes ad studium latinitatis praeparandi; aliqui*

solum in principiis latinitatis, et quidem potissimum illi, quibus vel ad latinas scholas aliquando gradus faciendus erit, quo in numero praecipue veniunt juvenes nobilibus orti natalibus... vel qui singulari praediti ingenio reliquos inter excellunt.

Скоро истим речима прописује латински језик и друга Ratio educationis⁵: елемента латинског језика предаваће се у основним школама села и паланака само одабранијој деци, као што су деца оних племића који живе на селу, и деца простака која су особито даровита, па се може очекивати да ће прећи у латинске школе.

Тако теорија. А праксу ћемо видети да је ишла и даље. Веза између основне школе и гимназије била је толико органска да је до 1806 године постојао разред који се звао: највиши течај народне или најнижи течај латинске школе.⁶ Овај разред је до године 1806 био у саставу основне школе, а тада је пренесен у гимназију, тако да гимназија од 1806 има четири разреда граматике, а не три као дотле.

Пре него што приступимо основној школи у којој се предаје и латински језик (и још неколико деци туђих језика), морамо читаоца упозорити да разред не значи оно што значи данас. Било би мање неспоразума када би се, место *разред*, увек рекло *школа*: прва, друга, трећа основна школа. Наиме, разред не траје увек годину дана, него две или три године.

За Нови Сад, ово дознајемо из истраге која је, 5 новембра 1791, под претседништвом инспектора народних школа у Печују, спроведена поводом денунциације Матије Ланга против новосадских народних школа. Директор краљевске гимназије, овај је о српским школама доставио како младићи у сваком разреду остају две године, а то да учитељи чине како би повећали дидактру, а и зато да би у цркви имали што више певача. Од деце чији родитељи не живе у Новом Саду узимају годишње на име дидактре по 4 f.; поред тога приморавају скоро све да у ваншколско време, плаћајући, уче такозвани приват у школској згради. Није онда чудо, ако учитељи, под разним изговорима, задржавају децу што дуже у школи, иако се у њој научи свега један или два вида рачунања, српски, немачки и латински писати, мешати у свој говор срамотске народне пословице (*obscolena nationalia proverbia omni sermoni inmiscere*), услед чега једва могу да даду у гимназију 12 или 14 ученика, иако их имају преко две стотине.

Показало се да је тачно: досад су ученици сваки разред учили две године. Али, у првом разреду бива то по позитивној наредби школске власти; у другом разреду зато што у њему омладина учи, сем славенског, и немачки и мађарски језик. Директор Мразовић је увео да ученици и у трећем разреду остају две године, али се нашло да то није добро, а да не треба никог у трећем разреду држати више него годину дана; чим ученик научи елементе латинског језика, треба одмах да пређе у гимназију.⁷

⁵ Ratio educationis publicall... Budae, 1806, pag. 10: Elementa latinitatis selectioribus solum pueris tradenduntur; quales sunt nobilium ruri degentium liberi, et illi de vulgo, qui singulari praediti ingenio gradum ali-

quando facturi censentur ad scholas latinas.

⁶ tertia nationalis seu prima grammatices classis.

⁷ Архив новосадског магистрата 1792 Fasc. 5 N° 453.

И врховни, дакле, надзорник основних школа одобрио је да први и други разред трају по две године; Мразовић је то одобрио и за трећи разред, али врховни инспектор то не одобрава.

Ово међутим није никакав новосадски специалитет; тако је то било и у другим местима. Д-р Никола Крстић, пишући о ђачком добротвору Василију Пластићу,⁸ каже за српску школу у Сентандрији око године 1835: „Имала је три разреда са три учитеља. У првome разреду задржавала су се деца две до три године; трећи разред звао се латинска класа, и изучавао се за једну годину“. Код учитеља прве класе учила су деца прве године писмена и срицање; друге године буквар, а звала су се *букварци*; „а после у трећој години прве класе почела су учити „часловац“ и тада су се звала часловци“, каже Крстић.

Како је било у слободном краљевском граду Сентандрији, тако и у слободним краљевским градовима данашње Војводине: у Новом Саду, у Сомбору, у Суботици.

У Новом Саду, уговором од 11 априла 1788 између градске општине и управе печујског школског окружја, заведен је трећи разред „главне народне школе“ у који ће ићи и православна и католичка деца, а учитељ ће се за тај разред бирати обзиром на квалификације, а не на вероисповест. Пошто Срби имају нову школску зграду на спрат (католичка још нема спрата), то ће мешовити трећи разред радити у српској згради. После рата (Јосифа II с Турцима), отвориће се и четврти разред.⁹

Први учитељи трећег разреда били су Аркадије Крстић и Јован Стојановић. Зато су ваљда њиме католици и били незадовољни. 29 септембра 1794 устао је у заседању магистрата градски начелник Јозеф Сопран и реферисао је да је дан пре католичка општина закључила да за своју децу оснује засебан трећи разред; у заједничком се мало учи због двоструких празника, а смета им се и у катихизацији.¹⁰ Почетком године 1795, Намесничко веће је одобрило ову сепарацију.

Из српског трећег разреда у Новом Саду видели смо сведоцбу коју је, 31 августа 1801, издао његов учитељ, Прокопије Орловић. У њој каже да је ученик, Атанасиј Стефановић, код њега учио све предмете који се обично предају на четири језика (*singula in 4-or linguis pertractari solita objecta*), то јест црквено-славенски, латински, немачки и мађарски.

Католички трећи разред је у јесен 1806 унесен у католичку нижу гимназију; српски је остао и чекао оснивање српске гимназије. У јесен 1816, трећа српска основна школа, са својим учитељем Мојсејем Игњатовићем, постала је први разред српске гимназије. У јесен 1828, ваљда, она се поново одваја од гимназије и постаје реална школа с врло мало ученика, али основна школа ни сада не кида везу са гимназијом. Сад се елемента латинског језика

⁸ Програм срп. вел. гимн. карловачке за 1896–7, стр. 18.

⁹ Архив новосадског магистрата,

1788 Fasc. 15 N.

¹⁰ Протокол новос. маг. 1794 № 1889.

уче у другој основној школи: 21 октобра 1825, Тимотеј Милашиновић, вторија класи учитељ у Новом Саду, издаје сведоцбу свом ученику, Стефану Савићу из Каменице, да је „1821—2 старшиј спод вторија класи главно-народња училишта Новосадска приљежно походио“, а учио је у њему чтеније славенско, мађарско, немачко и латинско, и писање истих језика, немачки Рѣчникъ и друго.

Као што се види из ове сведоцбе, други разред има *старшиј спод*, који несумњиво долази после млађег одељења. И то тако остаје дуго. Нови систем народних школа у Хунгарији, о ком се у Новом Саду договарало септембра 1845 (по њему се ученице имају учити одвојено од ученика, за које се има отворити и четврти разред, а овај да траје две године), није спроведен због Буне, и ми налазимо новосадске српске основне школе 1855—6 године у саставу који јако потсећа на школе у Сентандрији двадесет година раније. Прва нормална школа има 66 ученика који су разврстани у три разреда; и још је први разред подељен на два подразреда: „начинатељи“ (почетници) и „срицатељи“; у другом су разреду букварци, у трећем часловци. Друга школа има 1855—56 два разреда: млађи и старији псалтирци, свега 46 псалтираца, а трећа школа само један разред са 17 ученика.

И за Сомбор смо нашли да је 1795 имао трећи разред основне школе. Наставник је био Franciscus Berovits, *tertiaе classis in schola nationali professor*. За годину 1798 дознајемо и шта се учило у том разреду: Сомборац Јован Браћевачки, син грађанина Григорија, као *nationalista tertii anni* (ученик треће народне школе), оцењен је из елемената латинског језика, из правописа и краснописа у језицима мађарском, немачком и латинском, и из читања мађарског, немачког и латинског (*ex elementis linguae latinae, ex ortho- et caligraphia in linguis hungarica, germanica et latina, ex lectione hungarica, germanica et latina*). Сведоцбу је потписао Emericus Kelle, *tertiaе classis capitalis scholae magister*. Године 1803 и 1805 уче се у овом разреду исти предмети; променио се само наставник; сад је Бартол Аничих *tertiaе nationalis classis magister*. Исти Аничих потписује се 1808 као *tertiaе nationalis seu primaе grammatices classis docens*.

Али, и друга српска, а не заједничка, школа у Сомбору спрема ученике за гимназију. У њој је 1812-3 професор Стефан Петковић, а директор је списатељ Николај Шимић, у чијој се кући није говорило, кажу, народним, него црквено-словенским језиком; учило се у њој славено-српска граматика (*illyrica*), немачки правопис и читање латинског, мађарског и немачког језика.

Исте године 1812-3 у Сомбору је професор треће основне или прве граматикалне школе Марко Дојић; његова школа има 18 ученика; Урош, син свештеника и списатеља Аврама Максимовића, био је у тој школи други еминент; из ове школе прешао је у први разред карловачке гимназије, у ком је 1813-4 био

дванаести од деветнаест ученика. И Урош Максимовић, и Исидор, син србуљског свештеника Василија Миловановића, учили су код Марка Дојића елементе латинског, мађарског и немачког језика; али је Миловановић у Карловцима на пријемном испиту ваљда показао бољи успех, те је одмах узет у други разред гимназије; у њему је, међутим, био последњи ученик.

Таку неку школу која је чинила мост између основне и гимназије, имала је и Кикинда. То је била дистриктуална школа. У списима архива кикиндског дистрикта¹¹ спомиње се она већ 21 априла 1784 као *Districtualis latina schola*, поред које постоји и *schola nationalis*. У њој је ваљда од почетка јој професор Станислав Ивковић, бивши ученик, а потом и наставник славенско-латинске школе у Руми.¹²

Али, Ивковића изабере дистриктуални магистрат, 20 априла 1790, за бележника општине Кикинде, „обзиром на опште познате му способности, и на службу коју је осам година без прекида вршио у Дистрикту“. Ивковић је сад морао дати оставку на професури, а магистрат је имао неколико година муку да мучи с професором Михаилом Микош, који је био немаран и много пио. Године 1801, професор дистриктуалне латинске школе јесте Павле Исајловић, који је 1797-8 био „професор другог разреда народне школе“ у Бечкереку. Од 1809 до 1842 налазимо у тој школи професора Томе Удицког. Кроз половину столећа, она је мењала свој карактер. У сведоџби коју је Исајловић издао 23 октобра 1802 каже се да је ученик у јавној дистриктуалној, такозваној латинској школи (*in publica schola districtuali latina dicta*) свршио трећу основну школу; у другој некој сведоџби каже Исајловић да му је ученик изучио елементе латинског језика до правила (*usque praescripta*). Овог ученика је карловачки директор Волни, ваљда због незнања му немачког језика, примио тек у „приуговорителни разред“ (*classis praeparandorum*), да се тек спреми за гимназију. У једној сведоџби ове школе каже се 1803 за Кикиндјанина Арсена Јакшића да је учио аритметику на два језика, на латинском и немачком, па да се може примити у први разред гимназије (*taliterque dignum se exhibuerit, ut ad primam grammatices scholam ubivis admitti queat*). Волни је Јакшића примио у гимназију, али је овај био 39 од 49 ученика. За време Томе Удицког, ова је школа постала скоро полугимназија; то је граматикална школа која 1809-10 има три разреда; у трећем разреду пет ученика. Један од ових, Никола Стојановић, примљен је од Волнија у трећи разред гимназије и заузео је место једанаестог од 17 ученика. У четврти разред, вероватно, није примљен због немачког језика који се у Карловцима (у Граници) много учио, због кога је и Бранко у Карловцима становао код Ауера! Видели смо и сведоџбу Томе Удицког од 3 септембра 1842; и ова сведочи да је ученик свршио трећи разред граматике. Дистрикту-

¹¹ Државна архива у Новом Саду.

¹² Гласник Ист. друштва, књига III, стр. 113.

ална латинска школа је, несумњиво, трајала до Буне, јер смо у архиву кикиндског дистрикта нашли да је 17 фебруара 1747 погођен човек који ће у њој ложити пећи.

Нашој јавности је од латинске школе кикиндскога дистрикта много више позната главна школа у Руми (*Regia Capitalis Schola Rumensis*); њен су глас можда разнели бољи ученици. Супротно дистриктуалној школи у Кикинди, ова је од латинске школе назадовала до нормалне. Неки је данас називају и гимназијом;¹³ против тога се нема шта рећи, само ове гимназије, па и Висарионову новосадску, не треба замишљати као самосталне заводе, како су данашње; оне се налазе у истом склопу с народним школама; њих често чини један професор који ради у најстаријој школи града. У његову школу прелазе ученици славенске школе и уче граматику, синтаксу, па и реторику. Престане ли радити тај један професор, школа остаје, али без чисто латинско-немачког разреда, и у њој се, у нижим разредима, уче само елементи латинског и немачког језика, она сад само спрема ученике за гимназију.

Ово је ваљда било и са вознесенском школом у Руми, кад је у њој престао радити Станислав Ивковић, а можда касније, кад је престао професоровати Василије Крстић.

Ми ову школу први пут налазимо у години 1799 као *Capitalis mixta schola*, главна мешовита школа. Она је главна, јер има три учитеља; а мешовита је, може бити, зато што је походе и питомци Марка Пејачевића, који могу бити и католици и православни. Трећи разред ове школе се 1799 зове *classis praeparandorum*, и у њему се учило немачко и латинско читање и писање, и латинска деклинација.

Године 1802 ова се школа зове *Regia Capitalis Schola Rumensis*. Оно *regia*, краљевска, могло би значити да школа има краљевску привилегију или помоћ из школског фонда. Ове године, њен ученик је свршио други разред граматике. Али, иако му у сведоџби пише да је заслужио да буде примљен у трећи разред гимназије (*ut ad 3-tiam classem grammatices admitti mereatur*), он је у Карловцима примљен тек у други разред гимназије. Годину дана касније, *Schola Rumensis* опет само спрема ученике за гимназију: 25 септембра 1803, Недељко (*Dominicus*) Дошен, *Scholarum Rumensium professor publicus* издао је Јоакиму Војновићу сведоџбу којом тврди да је овај свршио трећи разред исте школе; да је, сем тога, кроз десет месеци упијао у себе граматичке институције Емануела Алвара; да је први и други део прве књиге добро присвојио, а трећи тек осредње (*libri primi partem primam et secundam bene, tertiam vero mediocriter imbibit*). На основу такве сведоџбе, вероватно и на основу пријемног испита, Војновић је у Карловцима примљен у први разред гимназије, а не у приуго-

¹³ Ibidem, стр. 111.

товителни разред, и био је од 49 ученика тринаести. Слично је прошао и Војновићев разредни друг, Станислав Крестић; али је он у Карловцима од 49 ученика био тридесети. Овај Станислав Крестић, десет година касније, учитељ је другог разреда у Руми, па шаље своје ученике у први разред карловачке гимназије. У Буни, он је румски парох.

Школске године 1803—4 трећи разред нормалиста у Руми је свршио Георгије Кривошић, син сапунџије; пошто је у том разреду учио и латински и немачки, примљен је право у Волнијеву гимназију, али је од 50 ученика био четрдесет и први.

Године 1816—7 учио је Петар, син трговца Ђорђа Стајића из Руме, у овој школи приватно предмете другог разреда гимназије; у Карловцима је примљен у трећи разред гимназије, али с обavezом да се врати у други разред, ако већ првог месеца не покаже успех (*ea sub conditione, ut si primo mense nullos profectus fecerit, ad secundam redire teneatur*).

Један од најславнијих ученика ове румске школе јесте нећак Атанасија Стојковића, Константин Богдановић. Њему је 29 октобра 1823 издао сведоџбу учитељ Јован Поповић да је свршио трећу српску нормалну школу, у којој је био први еминент. Али, шта је све учио у тој трећој класи!

Из словенске и немачке граматике су свршени сви делови говора, свршена је и синтакса, читани су, преводјени и анализирани писци.

Из латинске граматике су исто тако свршени сви делови говора, род имена, перфекта и супина глагола, употреба падежа; употреба веза *et—et, cum—tum* etc.; веза *ut, quo, ne quin*; промена имена градова, упитне везе; преводјење из актива у пасив; употреба герундија и супина; читан је и анализиран аутор, и преводјен на немачки и српски.

Из аритметике је на латинском језику рађено о златном правилу (*de regula aurea*) и друштвени рачун (*regula societatis*).

С таким сведоџбом, Богдановић је у Карловцима примљен у трећи разред гимназије који је свршио као трећи еминент. Нема сумње, међутим, да је добри учитељ тако далеко ишао само са даровитим Костом Богдановићем.

Видели смо, најзад, и сведоџбу коју је, 26 септембра 1843, издао учитељ Јефта Лончарић. Још увек основна школа у Руми стоји високо; она има виши разред (*altior normalis classis*), у ком се учила латинска, немачка и словенска граматика.

Тако је то било у Провинцијалу, где је била грађанска управа и где је латински језик био званичан изузев грађанцима која је, на пример у Новом Саду, немачки вођена. А није много друкчије било ни у Граници, „под капларским штапом.“

У Карловцима, на пример, у време кад је Бранко овде учио гимназију, српска народна школа има три учитеља, па према томе и три разреда. Први разред има само једно одељење, и у њему 1836—7 тридесет ученика; други разред има исте године

прво одељење са 23 ученика и 13 ученица, и друго одељење са 23 ученика и 5 ученица. У трећем разреду су само ученици, 17 у првом, а 8 у другом одељењу. Учитељ трећег разреда, Теодор Живковић (али то није Теодор који ће потом бити епископ Теофан) има свега 25 ученика.

За зимски семестар српске основне школе у Карловцима 1838—9 имамо подробнији извештај, шта се у њој учило.¹⁴ Пошто је, несумњиво, таку исту основну школу учио и Бранко у Земуну, тај је извештај двоструко интересантан.

У првом разреду, 1838 у јесен и зиму, учило се: крстити се; молитва господња, анђеоски поздрав, Вјерују, десет заповеди, с опширнијим тумачењем истих. — Упознавање славенских писмена и срицање целог српског буквара. — Збрајање и одузимање, из главе.

У другом разреду, у првом одељењу: потребне молитве, словенско правилно читање из Часослова, српско писање, рачунање, писање истоимених бројева.

У другом одељењу: први део вјерују, читање из псалтира, из немачког буквара познавање писмена и срицање, библијска повест од створења света до Израиљаца у пустињи.

Српско и немачко писање.

Збрајање и одузимање истоимених бројева.

У трећем разреду, у првом годишту: диктандо писано и напамет учено тумачење вјерују.

Правилно словенско и немачко читање из књиге Von der Rechtschaffenheit.

Словенска граматика: елементи словенског језика, промена именица.

Немачка граматика: претходни појмови, промена именица с одређеним и с неодређеним артиклом, са српским тумачењем.

Четири вида рачуна с истоименим бројевима.

Из малог речника училе се немачке речи са српским значењем.

Дневне веџбе у српском и немачком курзивном лепом писању.

У другом годишту: дванаест чланова вере, писани диктандо, опширно тумачени и учени напамет.

Први појмови о словенским глаголима, промена правилних и неправилних глагола, простих и сложених, личних и безличних. Четири непроменљиве врсте речи, стварање партиципа. — Анализа неколико псалама.

Немачка граматика: претпојмови о глаголима, промена глагола простих, сложених, који се растављају и који не, са српским тумачењем.

Deutsches Sittenbüchlein: о дужностима да сачувамо своје здравље; читано, и на српски превођено.

Из рачуна: четири вида с разноименим бројевима, на немачком језику.

¹⁴ Архив карловачког магистрата, 1839 № 330.

Латинско читање из Bröder-ових латинских лекција, прво поглавље прве књиге.

Дневне веџбе у курзивном лепом писању српском, немачком и латинском.

То је, ето, програм који су, године 1838-9, остварили Димитрије Араницки у првом, Александар Остојић у другом, а Григорије Авакумовић у трећем разреду, под надзором директора основних школа Григорија Лазића.

И то је тако било и године 1816-7 кад су исто тако учене у трећем разреду три граматике, аритметика и географија, и латинско читање из Бредера. И године 1819-20 кад су у њему анализовани писци на три језика (*authores triplici lingua analysati*). И године 1820-1, кад је у трећем разреду географија предавана на немачком језику (*germanice exposita*), а тако исто и из аритметике разломци, златно правило и друштвени рачун.

Таке основне школе у којима се страни језици уче много више, него ли у данашњој полугимназији (треба уважити да је нашој деци и црквенословенски језик стран) нису имали само слободни градови, слободни градски комунитети, и седишта привилегисана наша два дистрикта, него и варошице и села, и најмања села Војводине.

У Ст. Бечеју је 1800-1 професор другог разреда Јоаким Вујић; код њега је националиста друге године, Јосиф Гавански (потоњи официр, живео је и умро у Новом Саду), учио и елементе латинског језика, а читао је латинске, словенске и мађарске текстове, па је 1801-2 са довољним успехом свршио први разред гимназије у Карловцима. Године 1803-4, Јозеф Галовић је професор трећег, дистриктуалног разреда у Ст. Бечеју. Судећи по сведоџби коју је издао Георгију сину Јована Поповића, стражмештра из Ст. Бечеја који је пао у претходном рату против Француза, код Галовића се није учило у трећем разреду ни толико, колико код Јоакима у другом, па је Георгије примљен само у приуготовителни разред карловачке гимназије, у ком је био међу средњим ученицима. Али, ујесен 1823, ученик Галовићеве дистриктуалне школе већ је свршио први разред, па је примљен у други разред карловачке гимназије. У Вуковару је је 1801—2 постојала *schola praeparandorum* и у њој 33 ученика који су учили деклинацију, поређење придева и заменице; зато се њен ученик прима одмах у први разред карловачке гимназије. Године 1799—1800 у нижем разреду те школе (*sub-elementaris classis in capitali schola Wukowariensi*) учио се латински, немачки и српски језик. Године 1809—10 у основној школи Вуковара ради Арон Јеленић, ђакон и професор првога граматикалног разреда, у ком је девет ученика. Андрија Поповић, син свештеника у Борову, свршивши тај разред примљен је у други разред карловачке гимназије, и био петнаести од 27 ученика.

Само таке основне школе су могле спремити ученика, на пример, за карловачку гимназију. Према наставној основи која је у њој важила од 1797 до 1805, већ за први разред су била прописана вежбања у превођењу с латинског на немачки, и обратно, или с матерњег језика. Да би ипак добила ученике, карловачка је гимназија од 1797 до ујесен 1807, држала разред приправника, *classis praeparandorum*, који је ујесен 1807 назван првим разредом гимназије. У њему се учио латински језик са почецима синтаксе; из немачког језика деклинација и коњугација; читано је Кампеово дело *Entdeckung von America*; учила се и аритметика, природопис, историја и географија, а предавања и пропитивања су вршена на немачком језику.

У тај приуготовителни разред су за директора Волнога често уписивани ученици који су другде већ свршили по један или два разреда гимназије. На тај начин је Волни високо дигао и ниво и углед карловачке гимназије. Због немачког језика, свакако, Георгије Исаковић, који је 1797—8 у Сомбору са добрим успехом свршио први разред граматике, примљен је 2 новембра 1798, тек у разред препаранада у Карловцима, да у њему буде одличан ученик; истих дана, ученик који је у Новом Саду са добрим успехом свршио други разред гимназије, примљен је и опет у други разред карловачке. Мојсеј Бакаловић из Шаренграда, који је у Пожуну, у евангеличкој гимназији, две године дана учио немачки и латински језик, примљен је 28 новембара 1798 тек у први граматикални разред карловачке гимназије. Панчевац Атанасије Поповић који је у Шопрону код евангелика учио трећи разред, синтаксу, па чак и *elementa linguae graecae*, 25 октобра 1798 примљен је опет у трећи разред Волнијеве гимназије да у њему добије другу класу. И Лука Стојачковић, отац историчара Александра, пошто је 1797—8 у Сомбору са добрим успехом свршио први разред граматике, примљен је 8 новембра 1798 од Волнија само у разред препаранада, који је свршио са slabим успехом. Павле, каснији Платон Атанацковић, свршио је 1800—1 у Сомбору код професора Василија Ковачића први разред граматике, и био је од осам ученика по успеху други. Кад је дошао у Карловце, примљен је само у *classis praeparandorum* који сврши 1801—2 као осми ученик.

Да би своје ученике спремиле за гимназију тако великих захтева, народне школе су морале свој други или трећи разред претварати у неке врсте Берлицове школе. У неким местима су тај разред и звали *schola praeparandorum*. 15 септембра 1799 издао је Стефан Војновић, професор *in schola praeparandorum Schydensi*, Авраму Панићу, потоњем Вукову сараднику (било му је тада већ 19 година), сведоцбу на основу које је овај примљен одмах у први разред карловачке гимназије, и био у њему четврти еминент. Одмах је у гимназију примљен и други ученик коме је Војновић, 15 септембра 1801, издао сведоцбу да је свршио *scholam praeparandorum Schydii*. 29 октобра 1805, Григорије Георги-

јевић, учитељ другог разреда у Шиду, издао је сведоцбу Јовану Урошевићу да је у ондашњој главној школи учио немачко-латинско и српско читање, краснопис и правопис, четири врсте рачуна, четири променљива дела говора из немачке, латинске и српске граматике; учио је све те предмете, па и немачки говорити, с толико марљивости да је показао приличан успех (*sicherträglich gezeuget hat*). Године 1813, учитељ другог разреда основне школе у Шиду јесте Никола Јовановић, па шаље своје ученике у карловачку гимназију. 1 новембра 1816, Адам Поповић, учитељ другог разреда основне школе у Шиду, сведочи да је Јован Максимовић (било му је 14 година) код њега учио немачко и латинско читање, словенску, немачку и латинску граматику и разговоре (*Gespräche*). Не спомиње се, дакле, више школа приуготовника у Шиду, али још 25 септембра 1818, кад издаје сведоцбу ученику трећег разреда основне школе, *Dominicus Kirchmaier* се потписује као *professor praeparandorum* у Вуковару.

У Иригу добива ученик православне народне школе, 8 новембра 1802, сведоцбу која каже, не спомињући разреда, да је ученик елементе латинског језика учио са толико успеха да је заслужио примање у вишу школу (*ad altiora*). Тај ученик, свакако опет због немачког језика, примљен је тек у приуготовителни разред карловачке гимназије. Године 1821, у Иригу је учитељ треће српске нормалне школе Ђакон Харалампије Радојчић; код њега су ученици учили почетке немачке и латинске граматике, словенску граматику, немачко и латинско читање и рачун. 17 септембра 1839, Ђакон и учитељ Григорије Илиновић и парох Павле Кошутић (ваљда као локални директор) издају сведоцбу Илији Вујићу, сину трговца Гаврила, да је свршио трећу српску нормалну школу, а учио словенску, латинску и немачку граматику, и латински, немачки и српски речник. У том је разреду било 26 ученика. Најзад, 8 септембра 1843 издаје сведоцбу Ђакон и учитељ Јосиф Горјановић; али се у његовој трећој школи већ није учио латински језик (који већ неће дуго бити језик звиничења у Провинциалу), него само граматика словенска и немачка, с немачким аутором.

Већ смо навели случајеве да се и у другом разреду основне школе уче страни језици. Таких случајева знамо и више. 28 априла 1794 издао је Максим Јанковић *secundae classis docens* у Бечкереку атестат Георгију Николићу којим сведочи да је овај слушао његова јавна предавања из елемената латинског језика, немачку граматику, илирску етимологију само променљивих врста речи, мађарско читање и писање, и врсте рачуна с именованим и неименованим бројевима, etc., и да је при јавном испиту зимског течаја доказао да је одиста заслужио примање на више науке. 21 октобра 1800 Марко Јелисејић, опет учитељ друге основне школе у Бечкереку, и Кирил Чокрљан сенатор, директор школе, издали су сведоцбу Јовану Костићу да је 1799—1800 у другој основној школи учио први разред гимназије, те учио латин-

ски, мађарски и немачки језик. Јован Костић, зато, није морао учити приуготовителни разред у Карловцима, али у првом разреду гимназије био је 1800-1 тек седми међу ученицима другог реда.

10 септембра по новом 1798 у Футогу је учитељ другог разреда Јоаким Вуић. О свом раду каже он у *Животоописанију*: „Ја сам мое ученике обучавао у науци сербској, латинској, ње-мецкој и маџарској, а они су опет мое науке точно примали, мене почитовали...” Одиста, споменутог дана издао је он атестате двојици Футожана који су код њега свршили други разред народне школе. Дабогме, Јоакимов атестат се знатно разликује од атестата обичних учитеља и професора. На месту наслова, Јоаким поздравља доброхотног читаоца. Затим, његови ученици нису тек ученици другог разреда основне школе, него поштоваоци слободних вештина, *artium liberalium cultores*. Најзад, он своје ученике не само препоручује Меценатима, него се из све душе моли свевишњем богу да помогне њихове похвалне напоре и управи их на општу корист домовине (*totoque animo praecor, ut Deus O. M. laudabiles eorum conatus secundet, et ad communem patriae utilitatem dirigere velit*).

Иначе, Тома Окановић и Антоније Михајловић су код Јоакима учили: граматичка правила словеносрпска, аритметику, мађарски правопис, елементе латинског и немачког језика, и географију на латинском и српском (*atque geographiam latino-rascianici sermonis*).

Бог није благословио Јоакимове труде. Можда без Јоакимове кривице, оба су му ученика у Карловцима примљени у приуготовителни разред, и ниједан није овде дочекао првосеместрални испит: у класификацијама нема ни Окановића ни Михајловића.

Неко време, од 1811 до 1816, Каменица као да је имала особито добре учитеље. 10 априла 1811, ђакон и учитељ Теофан Јовановић издаје Томи Иконићу сведоцбу да је крајем првог семестра положио испит из Бредерове латинске граматике до треће конјугације глагола, а тако и из немачке граматике. Директор каменичке основне школе био је тада Корнелије Симоновић, геометар сремске жупаније. Пре тога, Иконић је годину и по дана учио немачки трећи разред у Петроварадину; зато је сад, у априлу 1811, примљен у први разред карловачке гимназије и у њему постигао успех; испит другог семестра није полагао само због болести. — 7 априла 1814, Кирил Николић, ђакон и старији учитељ (*senior docens*) у Каменици, издао је сведоцбу Јовану Туцаковићу, сину Стефана, трговца у Каменици, да је учио код њега словенску и немачку граматику, латинску етимологију, затим пет претходних појмова из опште историје а шест из географије на немачком језику. — 31 октобра 1814 сведочи Кирил Николић за Авесалома Симоновића, чији отац је некад био комесар путева у сремској жупанији, да је код њега учио

латинску граматику и сва Бредерова синтактичка правила; да је из Бредера читао латинске текстове и преводио их на немачки, а разне немачке текстове, ради веџбе, преводио је на латински. — 3 септембра 1815, Кирил Николић назива себе учитељем друге класе, и сведочи да је Јован Петровић, син Марка, бележника у Каменици, учио код њега: етимологију латинског и синтаксу немачког језика: обе регуле *de tri*; читање, превођење и тумачење немачких текстова, претходне појмове опште историје и природописа, географије и антропологије. — 23 октобра 1816 још увек Кирил Николић сведочи за Илију Петровића, сина спахијског подложника Симеона, да је код њега, између осталог, учио преводити на српски немачко дело *Sittenlehre*, учио *Wörterbuch*, оба златна правила из аритметике, словенску синтаксу.

3 новембра 1812 Антоније Марковић, учитељ у Черевиху, сведочи да је Григорије Живковић, син свештеника, код њега две године учио словенски, немачки и латински језик; граматику и тумачење писаца немачких и српских; и, школске године 1812-3, Живковић је седми између 23 ученика у првом разреду карловачке гимназије.

Учитељ у Ердевику, Никифор Илић, сведочи 20 октобра 1804 да је Антоније Лонгиновић код њега прописно и вредно свршио деклинацију и компарацију придева.

Истог дана и године, Јован Георгијевић, парох у Товарнику, издао је сведоџбу Михаилу Вукадиновићу из Бачинаца да је код њега, док је био учитељ у Шиду, изучио из латинског језика: род именица према значењу и према завршетку речи; из латинске синтаксе о именицама, придевима, заменицама, глаголима *etc.* О глаголу *debeo*. Од писаца: неколико басана из књиге *Gedike*-ове.

10 септембра 1804, тај Георгијевић је још ђакон и учитељ у Шиду, па издаје сведоџбу Антонију Алиђукићу из Нештина да је код њега учио из латинске граматике од деклинације до четири правилне конјугације. Из немачке и словенске граматике етимологију: од глагола све до краја овог четвртог одељка граматике. Према томе, и Георгијевићеви су ученици у Карловцима примани право у гимназију.

18 септембра 1816, Сава Николић, учитељ у Товарнику, издао је сведоџбу Јефtimiју Георгијевићу да је у току другог течаја учио из немачке граматике: промене именица и придева, компарације и заменице, а из Бредера то исто на латинском.

Андреј Лукич, „народ. нормал. первија школи дјетонаставник“ у Илоку, 24 октобра 1823, сведочи да је ученик код њега у првом дакле разреду основне школе, за три године изучио све науке које је он предавао, међу њима „славено-сербское, њемецкое и латинское чтение и писание, вертербух и др.“

Никола Плавшић, *secundae slaveno-serbicae scholae moderator* у Осеку сведочи, 23 септембра 1813, да је Јован Шевић код њега учио словенски, немачки и латински језик; примљен у први разред карловачке гимназије, Јован Шевић је четврти од 19 ученика.

27 августа 1835, Лазар Кривокућа, православни учитељ у Ади, издао је сведоџбу Ђорђу Дудварском, сину Самуила Дудварског, сирочадског татора крунске варошице Аде. У његовој се школи учио српски, мађарски и немачки језик, а Ђорђе је приватно учио и латински о деклинацијама до адјектива.

У Сентомашу, 1797-8, Јаков Јоцић је свршио другу основну школу; поред нормалних српских предмета, изучио је и латинске деклинације и конјугације, те мађарске деклинације и компарације; из аритметике је напредовао до друштвеног рачуна. Учитељ му је био Јован Владисављев. У Карловцима, Волни је Јоцића примио у приуготовителни разред, у ком је био 27-ми од 40 ученика.

Године 1820-21, учитељ друге школе у Сентомашу јесте Константин Поповић. Он има само осам ученика који код њега уче предмете прописане за први разред гимназије. Али, Магда, директор карловачке гимназије, ипак прими једног од најбољих му ученика само у први разред.

Тако у Даљу, тако у Потиском Св. Николи Тихомира Остојића, тако у Гааду близу Доситејева Чакова. Свугде латинска граматика, свугде се понеки предмет учио на немачком језику, свугде латинско, немачко и мађарско читање; у славеносербском училишту код дјетонаставника Гаадског Богосава Путича учио се Лазар Николич 1834-5 „во чтенији и писанији латинскога, мађарскога и нјемецкога диалекта“, поред славено-сербских предмета.

II

Без ових података, и без других сличних, не можемо ми знати културни ниво српскога грађанства у другој половини 18 и у првој половини 19 столећа; не можемо разумети наше књижевнике из тога времена, нити лепу помоћ коју су налазили код грађанства, кад су издавали своје књиге. Ко не зна распрострањеност латинских знања у нашем друштву, не може одговорити на питање: коме и за кога је Лукијан Мушицки скандирао своје алкејске строфе. Не можемо правилно тумачити појаву мајстора, сапунџија, „златодјелаца“, абација и сабова, „ледерера“, толиких купеца међу претплатницима Стојковићеве *Фисике*, ако не знамо да су многи од њих и говорили латински, и читали латинске текстове без тешкоће, пошто су свршили и реторику, неки пут и поетику; ако не знамо колико су прилике имали наши стари да уче оно што је тадањи живот од њих тражио.

Том приликом за учење ћемо се још мало забавити. Још једнако из споменутих *Testimonia scholastica* ћемо читати да, заправо, карловачка и новосадска гимназија нису биле једине школе у којима су се школовали читаоци Орфелина и Рајића, Доситеја и Лукијана; да је жеђ нашега грађанства за тада цењеним знањима налазила и ближе изворе, и ове изграђивала.

Већ смо се упознали са школама које се клате између гимназије и основне школе; на пример, дистриктуална школа у Кикинди. Или трећи разред Мојсеја Игњатовића у Новом Саду, у ком 1817-8 има 42 ученика, а он је час највиши разред основне, час најнижи разред гимназије, док не заврши као реална школа. Сад ћемо набројити формалне латинске школе у Војводини, за које смо дознали из споменутих тестимонија.

У Бечкерекy постоји 1806-7 граматикална школа, а то значи нижа гимназија, у којој је професор био адвокат Јован Балаитски, каснији професор у Вршцу. Споменуте школске године учио је у овој школи, са још пет саученика, Михаил Никифоровић, *patione Serbus*, син грађанина Јефtimiја, и изучио је на латинском језику „осам делова говора, а тако исто краћу синтаксу, као и родове именица“, на основу чега је примљен у други разред суботичке гимназије; поред латинског језика, Никифоровић је био увећбан и у мађарским и у немачким деклинацијама, компарацијама и конјугацијама. Локални директор бечкеречких школа био је тада сенатор Тома Рајић. — За године 1813—1821 знамо да је *scholarum gramaticalium professor* Давид Рајић. 12 септембра 1814 издаје он сведоцбу Јовану Чокрљану, сину грађанина Илије, да је две године учио у овој школи, поред других предмета, и елемента латинског језика, или осам делова говора, и четрнаест правила о конструкцији реченице, и родове имена. 30 октобра 1817 добио је од Рајића сведоцбу Никола Николић, син Георгија, пароха у Бечкерекy, да је три године учио код њега граматикалне школе; с том сведоцбом примљен је од Румија у четврти разред карловачке гимназије. — 24 октобра 1820 добио је Стефан Јовановић од Рајића сведоцбу да је код њега свршио прва три разреда граматике; у Карловцима је примљен у четврти разред гимназије, али није могао успевати, а сем тога био је *linguae germanicae ignarus*, па је релегован у други разред! — Године 1821 издао је Рајић сведоцбу Петру Зорићу, сину учитеља Живана, који је код њега, уз још 24 ученика, свршио трећу граматику; приликом пријемног испита, Зорић се у Карловцима оспособио само за трећи разред гимназије. Године 1822-3, у православној латинској школи (*in schola latina graeci non uniti ritus*), свршио је други разред граматике, код професора Јефtimiја Јовановића, Арон Стојковић, син бечкеречког трговца Симеона. У том разреду је било 24 ученика, а учила се у њем, поред латинског језика: *Historia rerum Hungariae, Geographia, Arthmetica atque Doctrina Religionis*. Из њеног другог разреда, Арон Стојковић је примљен у трећи разред суботичке гимназије, у ком је од 59 ученика био тридесет и први, па је, у Суботици, с успехом свршио и остале разреде гимназије. — Школске године 1831-2, у овој је латинско-српској школи (*latino-illyrica schola*) свршио други разред и млађи син Симеона Стојковића, Владислав. Сад је у разреду било само 8 ученика, а професор је био Јефта Кенђелац. — Године 1823 професор је ове

школе Јефта Јовановић. Његов ученик Теодор Јовановић очарао је директора Магду у Карловцима на пријемном испиту: „овај дечко краснога дара изгледа рођен за студије“ (*pulchri ingenii puer hic videtur ad studia natus esse*) написао је на његову сведоџбу. Та школа је 1822-3 имала у првом разреду 12, а у другом 24 ученика. — 30 августа 1837, професор је ове школе Арон Шевић, а директор Ета Михајловић, списатељ. У њој је Никола Недељковић свршио другу граматику.

Вршац има латинску школу 1802-3, ако не и раније; у њој је *grammatices in utrumque annum professor* Јован Радовановић који је гимназију свршио у Новом Саду, Сегедину и Карловцима; код њега се учила и *Prolegomena in Slavorum historiam*. Школске године 1804-5 Радовановић је *grammatices primarius professor*, што значи да је ова школа имала два професора. Код Радовановића је Стефан Максић, син вршачког пароха Павла, учио синтаксу, то јест трећи разред граматике, па је у Карловцима примљен у реторику, али је у њој био последњи ученик.

27 октобра 1816 професор граматикалних школа у Вршцу јесте адвокат Јован Балаитски, кога смо 1806-7 видели у Бечке-реку. Тога дана је он издао сведоџбу Јефти Недељковићу, сину Јована, трговца из Беле Цркве, да је свршио четврти разред граматике, па је Недељковић у Карловцима од Руми-ја примљен у пети разред. — За годину 1818-9 знамо да је ова школа имала, поред катихете, и два професора: за старија два разреда Балаитски, а за млађа два Тоша Нешић, *secundarius professor*. — 26 октобра 1820, међутим, Тома Нешић је тек „бивши професор друге граматике“ (*emeritus grammatices secundarius professor*).

9 октобра 1823 издао је Јован Балаитски, адвокат и учитељ приватних граматикалних школа у Вршцу, *Testimonium Scholasticum* Јовану Поповићу, Илиру из Вршца, сину Sterio Popovits *quaestoris* (овај ваљда није био дућански трговац, него трговац стоком, храном, то јест спекулант) у ком каже да је Јован школске године 1822-23 вредно похађао трећи разред гимназије, *III^{iam} grammaticam*, и да је био одличан ученик, *classis primae cum eminentia*.

Са том сведоџбом дошао је Јован Стеријин Поповић у Карловце, где је примљен у четврти разред гимназије. Школске године 1823-4 уписан је он под редним бројем 33, док је у том разреду било 41 ученик, међу њима Божидар Петрановић и потоњи карловачки прота Павел Николић. Овде му је као отац забележен Steria *quaestor*, а за њега да има 17 година. Првог семестра био је по успеху четрнаести, а другог дванаести у разреду. Становао је In Vorossovo, број куће 281.

Према овом податку треба исправити казивање досадашњих биографа Јована Ст. Поповића. Није сасвим тачан ни Шафарик, кад за Поповића¹⁵ каже да је гимназију учио у Карловцима и

¹⁵ Das serbische Schriftthum, стр. 354.

Темишвару, ни Милићевић, кад пише да је Поповић „четири разреда гимназије свршио у месту својега рођења“.

Као професор, Балаитски се потрудио, положио цензуру и, ваљда 1827, постао сенатор у Вршцу¹⁶, напустио је школу у којој ће после и, зацело најславнији му ученик, Јован Ст. Поповић, бити професор. Та је школа постојала и 1843-4; професор јој је био Георгије Јуришић, опет адвокат, а директор њен и основних школа Урош Волић, градски бележник.

За Панчево дознајемо из ових тестимониа да је граматикалну школу имало 1809-10; професор је Мојсеј Максимовић, и у првом разреду је било 26 ученика који су у Карловцима примани у други разред гимназије. Ове школе као да 1839 године није било, јер видимо где је Григорије Живковић, брат песника Васа, приватно учио трећи разред гимназије код неког Фрањевца, и Герчић га прима у четврти разред. Више је, међутим, вероватно да је постојала и 1839, али се у њој није учила синтакса. Јер је други брат песника Васа Живковића у Панчеву свршио прву граматику 1832-3.

Већ смо спомињали граматикалну школу у Сомбору, у којој су учили Лука Стојачковић и Платон Атанацковић. Године 1807-8 у њој је учио Јосип Парчетић трећи разред, па је у Суботици примљен у четврти. Године 1818 Павле Исајловић, познат нам из Бечкерека и Кикинде, издаје сведоџбу Димитрију Михајловићу из Рац-Милетића да је код њега, у Сомбору, свршио прву граматику. — Године 1821, Лазар Ћирић, суплент првога граматикалног разреда у Сомбору, сведочи да је Урош Стојшић, син сомборског обућара Михаила (који ће 1862 бити „катихет и привремени препарандије управитељ“), свршио први разред граматике и био први од 20 ученика. Године пак 1825-6 и 1826-7, професор прве граматике у Сомбору јесте Гаврил Максимовић.

За латинску школу у Земуну дознајемо 5 новембра 1821. Тога дана, professor substitutus der neu-errichteten lateinischen Schule zu Semlin, Лазар Михајловић, издаје сведоџбу Земунцу Стефану Стајићу. Можда већ 1822, професор ове школе је Аврам Живановић, свршени филозоф и богослов; године 1826 издаје он сведоџбу ученику који је код њега од 1822-3 до 1825-6 свршио сва четири разреда граматике.

III

У време, и на терену, о коме говоримо, живот је захтевао од чиновника, од трговца и од занатлије добро знање страних језика, а школа се, као врло осетљива магнетска игла, повијала према тим захтевима живота, јер су ученици нарочито били осетљиви према захтевима живота. Одлазак Лукијана Мушицког из новосадске гимназије 1792; одлазак Змаја 1846 „да учи мађарски“ у Халашу; увођење мађарског језика у карловачку гимна-

¹⁶ Вукова Преписка, књига пета, стр. 693.

зију пре Буне, све се то тешко може разумети, ако се не уваже промене у политици Хунгарије.

Кад је почетком године 1845 и новосадски магистрат почео мађарски званичити, било је у Змајеву разреду новосадске гимназије 21, а другог семестра 22 ученика. У јесен 1846, тај разред има 10, другог семестра 11 ученика; разред је преполовљен, изгубио је и будућег Змаја. Јер је незнање мађарског језика ометало успех не само пред Буну, кад је плима мађарске грандоманије плавила, стизала и до периферије, него и после Буне, у јеку Бахова полицајног режима. Године 1858 уводе се у Војводини звања јавних бележника. За пет јавнобележничких места у области новосадског окружног суда пријави се 13 кандидата, за сам Нови Сад њих девет. Окружни суд треба да изврши тројну кандидацију. Код кандидовања, вотанти окружног суда се не сложе у питању, ко да буде први кандидат за Нови Сад. Стефан Брановачки, Јован Живковић (потоњи барон), па и сам референт, Roschmüller, за Милетића су. Он је једини од свих новосадских адвоката положио докторат права у Бечу, а адвокатски испит с одликом; за годину дана адвоцирања, стекао је у Новом Саду најбољи глас, неуморно је вредан, итд. Вотанти Несрби, с претседником Церином чији је глас одлучио, продру са својим кандидатом, загрепчанином Адолфом Томековићем, позивајући се на то да овај потпуно зна мађарски језик, док га Милетић потпуно не зна; што Милетић чита и руски и пољски и чехословачки, што чита хеленски и француски, то за праксу јавног бележника ништа не значи.

У другој половини 18 и у првој 19 столећа, наша школа је морала своје ученике спремати да говоре и пишу латински и немачки; латински због Провинцијала, немачки због Границе. У два маха, 1790 и пред Буну, требало је да ученици науче говорити и писати и мађарски; обзиром на жељу оснивача наших гимназија, Сабова и Вуковића, обзиром на нашу народну политику, требало је да ученик зна писати и с разумевањем читати црквено-словенски, или бар словено-српски језик. Зато је основна школа у Бачкој и Банату учила прописано градиво *in omnibus quatuor linguis*.

Колико је ово од ње захтевао сам живот, класичан пример је кариера Змајева оца, Павла от Јоанович. Он је године 1822 почео адвоцирати, а 1835 сенаторовати, пишући сваки свој акт (изузев тестаменте Срба), сваки свој реферат, латински. Године 1845 мора он сваки свој реферат, сваки акт (опет изузев српске тестаменте) да пише мађарски, што му није било баш лако (зато је сина и послао у Халаш); у јесен 1849 и године 1850, док је градски „началник“ званичи он српски, а кад, октобра 1850 пређе у обласни суд за потпретседника, званичиће све до свог пензионисања немачки, а онда до смрти своје, као патрон и директор новосадске гимназије, опет српски. Са кариером Павла Јовановића и другова му, наша основна школа и наша

гимназија су одлично положили испит, оне су своје питомце добро спремиле за све ћуди живота.

Дабогме да школа тако тешку дужност није лако вршила, и да су питомцима пуцала ребра. Сава Текелија је осетио те тешкоће, и добро их је фиксирао у својој *Аутобиографији*. Он је 1770 после ускрса, у деветој својој години, послан у латинску школу. „Да свакиј себи представи каква е то мука била учити два језика сасвим непозната, у то бо време у Араду врло мало Маџара бе, а родители у дому србски говорили“. Ипак, Сава је успео, и био најбољи ђак, и колајну носио, док су други носили кладу. „Био је и тај способ учити латински, кад је бо тко иним језиком проговорио, то су му дали *truncum* то јест дрвену пушку или лонац, да с отим иде дома и опет у школу донесе, прочита же деца ругаху говорјашти *truncum truncum asine, quare non scis latine*. Јеште кои кладу имао а несакрио, и другому детету проговорио иним јазиком, ако се ово преварило и нелатински одговорило, то овоме онај наметне кладу“.¹⁷

И Јован Суботић је у својој аутобиографији покушао да рекне „како је било оним Српчићима, који нису од куће донели у Карловце ништа немачкога језика, или у врло малој дози“.

„Сећам се да сам у првом разреду с почетка године ушао једаред у школу.

„Regnet 's? запита ме професор.

„Ја сам добро чуо шта је казао, али нисам разумео шта то значи...“

„Да ме то поразило, можеш мислити. Најизображенији син добриначки, па не зна шта је то: Regnet 's? нити зна да каже ону немачку реч, што значи: не?“

„Ово ме побуди, те станем дан и ноћ немачке књиге читати... Читао сам чешће до поноћи спрам свећа; а каткад се догодило, да ме је зора код читања застала“.¹⁸

Али је постигао што је тада био идеал наших школа: у шестом разреду гимназије држао је пред ученицима свих шест разреда најпре латинску, а после и немачку орацију, а писао је и *carmine* и *Gedichte*.¹⁹

Још године 1838—9 и 1839—40 у гимназији у Сегедину као да се на часовима главне групе предмета не чује друга реч, него само латински. Јован Ђорђевић је у Подацима за своју биографију забележио неколико сцена из којих се то види. *Non ille clamavit*, изјави *Joannes Vidács*, када брани Ђорђевића да не буде телесно кажњен без разлога. Ђорђевић је забележио и то, како је Србима латински језик био лакши, као индо-европски, него ли Мађарима; по аналогiji српског језика, погоди Ђорђевић да се може рећи *rosulum plenum aquae*, пуна (чаша) воде.²⁰

¹⁷ Летопис М. с., књ. 119, 13.

¹⁸ Књиге Матице српске, број 1, стр. 82.

¹⁹ Ibid., стр. 84—87.

²⁰ Летопис М. с. књ. 271, 53.

Све споменуте, и неспоменуте, тешкоће савлађивала је наша интелигенција од пре сто и педесет и пре сто година. Несумњиво, она је најлепшу снагу своју сатирала у борби за освојење четири језика; несумњиво се подвиг наше интелигенције могао корисније употребити, да императив живота није био тако неумољив, али то већ није тема овог чланка. Овде се само хтелo рећи какве су биле наше основне и средње школе у Војводини, и колики су путеви, стазе и стазице, водили нашу интелигенцију у туђе језике и књижевности; и хтелo се упозорити на неслућено велики број Срба који су кроз те школе постајали хонорациони тадањег друштва, или постајали солидно образовани грађани, трговци и занатлије. Хтелo се показати из коликога грмена су се издвајали вођи народа, Стратимировићи и Мушички, Хаџић-Светићи и Суботићи, Милетићи и Змајове, сви они који су, по речима Лукијана, „тихо при ноћној лампади размишљали о жизни рода“.

Васа Стајић

Белешке о стварању српског позоришта

У овим белешкама хоћемо да нагласимо неке досад недовољно наглашаване моменте. Најпре, немачки утицај на наше школско као и дилетантско позориште потиче још из средине 18 века. — Друго, стварање дилетантских дружина јесте, у ствари, почетак нашег позоришта. Није Јоаким Вујић творац ни „отац српског позоришта“, већ су га створиле анонимне дилетантске дружине, које су постојале и пре Вујића. — Треће, у 18 веку већ можда, а у самом почетку 19 века поуздано, имамо доста велику позоришну лектуру на руском језику, који је онда био књижевни језик наших школованих људи. У исто доба, до 1830 и број оригиналне српске позоришне књижевности знатно је нарастао.

Немци почињу колонисати Банат од 1720. Сасвим би природно било да Немци, који су на Србе утицали у другим културним областима, изврше извешан утицај и у области позоришној. Скоро чист немачки репертоар код нас у првој половини 19 века није могућан без непосредног утицаја самог немачког позоришта. Постоје, разуме се, и јасни примери тог утицаја.

Тридесетих година 19 века Срби и Немци по варошима Војводине налазе се у живој позоришној заједници. 1839 је у Новом Саду под претседништвом Георгија Сервицког створено друштво од Срба, Немаца, Мађара и Јевреја ради зидања „театра“. ¹ Четрдесетих година су Срби у Темишвару одликовали једног немачког музичара „знаком благодарности у позоришту“, зато што је „лепо саставио Алписку пастирку у музику“. ² (Та Алписка пастирка сигурно је од Атанасија Николића). — Дописник Арнотовог Магазина из Панчева, 1839, вели да Срби „сваки дан радо походе и помажу“ немачко позориште и „братски га с малим числом Немаца придржавају“. ³ — Као што у Панчеву Срби иду у немачко позориште, тако у Новом Саду Немци иду на српске претставе Јоакима Вујића. ⁴ — У Бечкереку је давана на немачком „Смрт цара Уроша“, коју је на немачки превео неки Тодор Јовановић. На крају су биле „придодате и неке песме у првобитном језику“. ⁵ Сличну заједницу српско-мађарску претставља мађарски комад о Црном Ђорђу.

¹ Арнотов Магазин, 1839, 151.

² Вукова Преписка IV, 615.

³ Стр. 72.

⁴ Магазин, 1838, 346.

⁵ Подунавка. 1844, 4.

Јасно је да се Срби ни раније нису либили немачког позоришта, онде где га је и кад га је било. На тако нешто упућују нас и Видаковићеве похвалне речи о школском позоришту у лутеранским основним школама.⁶ Те похвалне речи наводе нас на просту мисао да су, осим руског утицаја (Козачински), за школско позориште важни и немачки утицаји. Видаковић, говорећи о школском позоришту при крају 18 века међу Србима, наводи само вароши, где су Срби живели измешани са странцима (Нови Сад, Сегедин, Велики Бечкерек). Руски утицај би се показао и у сеоским школама. (Занимљив је и случај Аркадија Белана, сегединског сенатора. Он је написао на немачком жалосно позориште „Несрећно племе“, а његов Сегединец Антоније Арновљев превео на српски).⁷

Немачко позориште, међутим, постоји још у 18 веку. У Вршцу су забележене немачке претставе у год. 1770—1780.⁸ У Темишвару немачко позориште постоји од 1753, а 1761 је немачко позориште у тој вароши ушло у новосазидану српску општину, и ту је имало свој први стан.⁹ Доста јасан пример немачког културног утицаја на Србе! Мало после видећемо да су у обе те вароши, и у Вршцу и у Темишвару, крајем 18 века давале српске школске претставе. О немачким претставама у Новом Саду, од краја 18 века па на даље, писао је опширније г. Васа Стајић.¹⁰

Немачки глумци играли су и у Земуну. Ту је 1777 у командантовој кући била подигнута „лепа позорница“, на којој су играли немачки глумци.¹¹

*

Право школско позориште, у уском школском смислу, оставило је малобројне трагове. Ту иде, најпре „Разглаголствије между учениками Косми Јосича, учитеља пештанскога“, које је држано „в јавноторжествованом 28-го августа 1794 полгодлетном испите“. Предмет овог кратког дијалога између три ученика — разлика између доброг и рђавог ђака — одликује се пригодношћу и дидактиком. Слична су по духу и она „позорја за децу“ у Јована Берића „Месечним и тримесечним сочињенијама“, и „позоришним играма“ у „Библиотеци образовања дечијег“ од Мојсеја Игњатовића (који је и иначе преводио за позориште), али та позорја нису можда ни претстављана. Јосићев дијалог не само што је одржан, него је Јосић забележио и имена ђака који су изводили дијалог (то би могла бити наша најстарија позоришна плаката).

⁶ У доцније објављеној варијанти предговора за Девицу из Маријенбурга (Прилози за књижевност, V, 153).

⁷ Шафарикова библиографија.

⁸ F. Milleker, Geschichte der kön. Freistadt Werschetz I, 176.

⁹ Milleker, Kulturgeschichte der Deutschen in Banat, 64.

¹⁰ Гласник Истор. друштва VI, 145—7.

¹¹ Taube, Beschreibung des Königreichs Slavonien III, 108.

Остали, бројнији подаци о школском позоришту код нас показују репертоар који није ни чисто дечији, ни чисто школски. Подаци Јоакима Вујића у том погледу сувише су недовољни. Он, уосталом, говори с ниподаштавањем о школским претставама које су давали неки учитељи, признајући да је 'и сам то чинио.¹² Много јасније и одређеније говори Милован Видаковић (на већ поменутом месту). Он наводи и репертоар, и места, и име једног позоришног радника. Он наводи следеће комаде: „Ирод“ (тај комад се претстављао о Божићу), „Цар Урош“, „Жертва Аврамова“, „Прекрасни Јосиф“. „Жертва Аврамова“ од Вићентија Ракића скроз је у дијалогу, и вероватно је она и била претстављана. Видаковићева „Историја о прекрасном Јосифу“ има највише дијалошки облик, који јој потиче можда из тих школских претстава. „Ирод“ је можда онај исти комад који се и данас игра о Божићу, уз ношење вертепа,¹³ и у којој је важно лице које отвара „орацију“, Ирод. „Цар Урош“ је зацело Рајићев. Видаковић говори и о претставама из српске историје у Великом Бечкерек, које је приређивао учитељ Јелисејић. Али ти подаци су нејасни. Јелисејићеви комади које знамо нису из српске него из опште историје. Њих је много доцније, неких тридесет година (после смрти Јелисејића, штампао његов ђак Аркадије Пејић. Шафарик, осим та два („Велизар“, „Александар и Наталија“), наводи још два друга дела Јелисејићева. Једно од њих је „Девица из Маријенбурга“, што је можда још једна додирна тачка између Видаковића и школског позоришта.

Јелисејићеве претставе падају пред крај 18 века. Другим ђачким претставама из истог доба знамо тачно датуме, јер су забележени у савременим новинама.¹⁴ Године 1793 даване су ђачке претставе у Вршцу и Темишвару. У Вршцу је учитељ с децом „произвео три комедије: једну о Ироду, другу о Богатому человеку, и трећу о Злому оцу“... То је било изведено уз испите. Исте године у Темишвару 12 маја је омладина из предграђа Фабрике („фабричкаја јуност“) „своје прохлажденије, или мајалес, у такозваном Президент-вертограду держала, и тога дне пред вече, по шестом часе, у присуствију многочисленог народа комедију О нежном воспитанију детеј в приуготовленом к тому театру произвела“. Иста претстава је изведена у Темишвару још једанпут, крајем августа.¹⁵

Претставе у Темишвару значајне су по томе што се дају у нарочито спремљеном позоришту, и у јавном парку, и што се дају и изван чисто школског празника на свршетку школске године. То већ значи прелаз у дилетантске претставе. Претставе

¹² „Животоописаније“, почетак главе „Нека моја театрална претстављенија“.

¹³ „Вертеп и звезда о Божићу. Како се носи итд. Нови Сад, 1896. — Вертеп у првом реду носе ђаци и они који су прошли кроз школу.

¹⁴ Слав.-серб. вједомости, 1793, бр. 48, 79 и 87.

¹⁵ Милекер у поменутој Културној историји Немаца у Банату (стр. 60) бележи немачке претставе у Фабрици тек из 30-их година 19 века.

у Вршцу показују такође одлике које нису чисто школске: то је репертоар. „Зао отац“ је вероватно од Емануила Јанковића; тај комад и носи поднаслов: „наравоучителна весела игра за децу“, а штампан је 1789, дакле свега четири године пре ових претстава у Вршцу. Ако је то комад Јанковићев, онда и Јанковићево превођење позоришних дела добија други, стварни и примењени значај. Кад узмемо у обзир и репертоар који наводи Видаковић, онда други значај имају и сва она друга, доста многобројна штампана и рукописна позоришна дела с краја 18 и из почетка 19 века: у Шафариковој библиографији има таквих дела равно педесет!

Школско позориште, као што се види из ових података, било је на крају 18 века доста обична ствар. Оно се практиковало у већем броју вароши, и имало извештан репертоар. У доба око 1830, према Видаковићу, школске претставе су већ престале. Вероватно зато што је мода већ прошла, а вероватно и зато што су дилетантске претставе, иако још не доста честе, потисле школско позориште.

*

Стварање дилетантског позоришта је нејасно, али у доба кад Јоаким Вујић почиње давати своје претставе, дилетантске претставе и дружине већ постоје. Вујић их не ствара, него игра са скоро готовим дружинама. То се види доста јасно и из података од самог Вујића. У предговору „Крешталици“ (његове прве претставе) вели Вујић да су „дејствујућа лица“, тј. дилетанти, поделили зараду између себе. Већ по том дељењу зараде рекло би се да је такав дилетантизам дужег века. Значајно је и то што су у истој претстави учествовале и две жене, једна госпођа и једна госпођица. Значи да није било сметње за женске улоге. Ни иначе Јоаким не говори о тој сметњи, као што не говори ни о тешкоћама око састављања претстављачке дружине. Учествовање жена у дилетантским претставама, као и та сразмерна лакоћа састављања дилетантских дружина указују на један обичај дужег века. Говорећи о својим претставама у Темишвару, Вујић се жали на малу зараду, али не и на тешкоће извођења. Тирол, пишући Вуку о тој Вујићевој претстави у Темишвару („Сестра из Ирига“), вели да су „дилетанти весма добро играли“, а Вујић се „сувише кривио“.¹⁶ Тирол је, истина, Вујићев непријатељ, али на то непријатељство може се одбити само она критика о Вујићевој игри („сувише се кривио“), али Тирол ни једном речи не говори да су Вујићеве претставе ствар нова. Утврђује само да „Сестра из Ирига“ није оригинал, као што је то Вујић тврдио, него превод с мађарског. Ново што је Вујић имао донети у Темишвар јесте сам комад, али не дилетантске претставе. Занимљиве су и Вујићеве речи о претставама у Земуну.¹⁷ Ту се Вујић нашао (1824, на повратку из Србије) у новчаној невољи, па му је земун-

¹⁶ Вукова Преписка IV 570.

¹⁷ Животописаније, 405.

ски учитељ Василије Јовановић предложио: „Да претставимо два три театра, пак ћете доћи к новцу, а ја и други моји познаници хоћемо вам у том спомошествовати.“¹⁸ Дилетантска дружина у Земуну је, дакле, стварно већ постојала, треба само нов случај, нов позоришни комад, па да дружина ступи у акцију. Године 1838, у Новом Саду, Јоаким Вујић у току кратког времена чак мења састав дружине. Прве претставе биле су изведене „понајвише од ученика ондашњег гимназијума, у време школског одмора; потом од сасвим другог друштва“.¹⁹

Тридесетих година дилетантске претставе дају се већ, осим места у којима је Вујић играо, још у Бечеју,²⁰ Панчеву, Митровици,²¹ Сомбору.²² Такво ширење дилетантских претстава не би могло бити само на основи Јоакимовог рада. Било је, као што се види по лакоћи Вујићевог рада, анонимног стварања дилетантских дружина и пре Вујића.

На постојање извесне позоришне традиције указује оно путовање једних истих дела из дружине у дружину, и од писца до писца. „Алписка пастирка“ давала се у Новом Саду (три пут пре 1830, по Шафарику), у Темишвару,²³ у Панчеву;²⁴ доцније 1847, у Београду (у преради неког Петра Протића). „Жертву Аврамову“ су такође давале разне дружине. Комаде Јоакима Вујића налазимо и код других: „Знаеми вампир“ код Арнота (као „Познато страшило“), „Девица из Маријенбурга“ код Видаковића, и код Вујића, а пре обојице код Јелисејића. „Атилија Регула“ имају Петар Јовановић и Арнот.²⁵

*

Из факта да се уз Јоакима Вујића, а и пре њега, јавља већи број позоришних писаца, јасно је да је позориште било припремљено и пре Вујића. Шафарик у 1830 даје списак од педесет позоришних дела. Од њих је приличан број пре Јоакима: осим оних која се спомињу у школским претставама, још Јован Рајић и преводи Мојсија Игњатовића и Антонија Јосифовића. Уз Јоакима иде још већи број: Лазар Лазаревић, Атанасије Николић, који је организовао дружине и претставе, па Камераш, Стерија, Василије Јовановић (који је у Земуну 1824 играо с Вујићем), Арнот који је у 1831 — по Шафарику — имао осам позоришних дела у рукопису,²⁶ затим Петар Вучерић, Никола Месаровић, и други које наводи Шафарик.

¹⁸ Василије Јовановић је иначе један од ситних практичних писаца и продаваца својих књига, као и Јоаким Вујић. Опет као Вујић, он је и позоришни писац.

¹⁹ Арнотов Магазин за 1839, 111.

²⁰ Магазин за 1838, 315.

²¹ Српски народни лист, 1838, 8.

²² Српски народни лист, 1840, 102.

²³ Вукова Преписка IV, 615.

²⁴ Српски народни лист, 1839, број 47. — Комади с певањем су,

уопште, били јако омиљени. — Једна песма из „Алписке пастирке“ ушла је и у будимски „Мјесјаслов“ за 1837 (стр. 47), и то једна од оних које су још код Доситија биле у стиху („Когда драги мој љубовник“...)

²⁵ Бр. 548 код Шафарика.

²⁶ Од њих је занимљив: „Чавра, или како паор адвоката учи лагати“ (Адвокат Патлен?), и она коју је Србин Белан написао на немачком, а Арнот превео на српски.

Улога Јоакима као „оца позоришта“ треба да се сведе. Није Јоаким први Србин који је „играо театар“, него само један од првих. Па и у Србији је Јоаким имао претходника.²⁷

Треба узети у обзир и онај велики број (четрдесет) драмских и оперских дела на руском језику у каталогу Каулицијине књижаре у Новом Саду од 1804 године.²⁸ То је, истина, све на руском, али руски језик је онда био сасвим обичан нашим школованим људима. Та множина позоришних дела на руском значи, у првом реду, навику на „драму за читање“ (да тако назовемо дела Симе Милутиновића и Његоша), али зацело да значи и извесну навику публике на само позориште.

Да су сва та позоришна дела, штампана и рукописна, из Шафариковог списка и Каулицијиног каталога, спремана за позориште, — не може се тврдити. Али пада у очи да они који су штампали већ претстављана дела, не истичу ту практичну позоришну страну дела, него само поучност дотичног „театра“. Ни Шафарик 1831 не говори ни о једној претстави, иако је дотле у Новом Саду већ одржано неколико претстава.²⁹ Ни код Јоакима Вујића не бележи да је играо, ни у биографској белешци, ни у библиографским описима дела. Према томе, отсуство ознаке о претстављању код Шафарика не значи да извесно позоришно дело није претстављено. То исто значи и отсуство таквих ознака на штампаним позоришним делима.

*

Узроци који су довели до увођења позоришта код нас прости су и јасни. Врло важна побуда у раду Јоакима Вујића и дилетантских дружина, већ смо видели, јесте зарада. Вујић то, у својој простодушности, отворено скоро увек признаје. Он је, уосталом, већ окарактерисан као тип „гладна и амишна књижевника“ (П. Поповић). То веле и савременици за њега.³⁰ Атанасије Николић, такође велики пропагатор позоришта, био је сиромас.³¹ За једну дилетантску дружину, 1840 у Сомбору, вели савремена белешка да је сачињавају све сами „сиромаси ђаци“, а директор дружине је „младић један што је цајхнером публичним нашим постао“.³²

„Општа сиротиња“ у српском грађанству, о којој говори песник Авакумовић у 1788 години, јесте важан узрок стварања дилетантских дружина код нас и брзог развоја позоришта.

Други узрок, можда исто толико важан, за ширење позоришта јесте психолошки. „Театар“ је постао мода и страст омла-

²⁷ в. Евгенијевић Ђорђе у Народној енциклопедији.

²⁸ Половина су преводи француског репертоара XVIII и XVII века, девет руских оригинала, само три превода с немачког, осам непознатих (у каталогу су само називи дела, не и имена писаца).

²⁹ Једино код „Алписке пастирке“ бележи да је трипут претстављана, али то је поднаслов самог рукописа!

³⁰ Вукова Преписка I, 258. — Ивић, Архивска грађа I, 132.

³¹ Вукова Преписка VII, 453.

³² Српски народни лист, 1840, 102.

дине. Јован Гавриловић, као већ стар човек, 1853, када се у Београду радило на зидању позоришта, пише Вуку: „По мени може бити десет театра у Београду, ја ни у један завирио не би. Него не могу из рефене да изиђем. Кад младеж навали нешто, па и нас старе салети, ми морамо куд они оће, па ма како било.“³³

Дилетантске дружине су биле састављене од самих ђака, младића. Такав је малопре наведени случај у Сомбору. Јоаким је у Новом Саду 1838 за дилетанте имао скоро саме ђаке.³⁴ Можда су то били они исти ђаци који су пре тога на завршној школској свечаности играли један мађарски комад.³⁵

Позориште је постало не само страст омладине, него, природно, и захтев књижевности и уопште интелигенције. И велики као Стерија мислили су да је „време да се и код нас театри заведу“ (у предговору „Тврдици“), и мали као Атанасије Николић поздрављали су Нови Сад 1839 зато што његови „соколи“ претстављају позоришне игре. И Гаврило Ковачевић, који вероватно никакве везе с позориштем није имао, мислио је да „Аделаиду“ „за претстављенија позорја устроји и на дејства расположи“, па се после предомислио, и по старом обичају „исторически у стихове сложио“. Сима Милутиновић, пошто је већ написао „Обилица“, вели, у стихованој посвети тог дела Јефти Поповићу, да му је овај ставио у дужност „топрв посад... драму коју да сочини сербску“. Мали и непознати желе отварање позоришта,³⁶ или бар „српско позорје“, кад већ не могу да виде српско позориште.³⁷ Водећа интелигенција жели позориште као моралну школу народну.³⁸ Не само то, позориште има да буде и школа правилног и лепог језика.³⁹

Једном речи, тридесетих година 19-ог века позориште је било друштвено психолошки потпуно припремљено. Претстављачка снага је била такође спремљена, што се лепо види по ономе што се у Новом Саду 1838 јавља, изван ђака, једна слободна глумачка дружина. Појаву те дружине с правом бележи непознати савременик као почетак позоришта код нас: „Новосађани први између Србаља театр заведоше“.⁴⁰ Књижевно, позориште је такође било доста припремљено, јер је још 1830 било педесет позоришних дела, и јер је и позоришна критика у тадашњим листовима достигла релативну висину разумевања.

С. Матић

³³ Преписка III, 395. Једанаест година раније Гавриловић је писао слично. Види на истом месту, 283.

³⁴ Арнотов „Магазин“, 1838, 346, и 1839, 111.

³⁵ На истом месту, 243, 247.

³⁶ Арнотов „Магазин“, 1838, 65, Песма на отварање мађарског позо-

ришта у Пешти.

³⁷ Срп. нар. лист, бр. 47.

³⁸ К. Пејчић, „Житије Т. Павловића“, 49.

³⁹ Срп. нар. лист, 1838, 132 (К. Пејчић, Нешто о књиж. језику нашем).

⁴⁰ Арнотов „Магазин“, 1839, 72.

Михаило Витковић

— његов живот и рад у српској и мађарској књижевности —

Поезија Михаила Витковића*

Сем досада помињаног свога рада на српској књижевности, Михаило Витковић је писао и стихове. Српских песама Витковић нема много: свега шеснаест, заједно са онима које је објавио г. Светозар Матић. Поред тога има још неколико „натписа“ (свега пет) и басана (свега четири); затим одужи прозни спис „Моја жеља“. Прегледаћемо прво песме; изостављамо три песме штампане у „Прилозима“, пошто је о њима већ било говора.

Витковићеве песме би се могле поделити у три групе, и ми ћемо их размотрити тим редом:

1) оде, којих је три: мађарском палатину Јосифу; Лукијану Мушицком и Јовану Белановићу; —

2) љубавне песме, којих је највише, пет на броју; Љубов; На путовање Софије моје; Љубови; Љубезно певање и Јули; — и

3) песме претежно рефлексивне, којих је четири: Надежди; Мог Александра песма; Песма о берби и Правдање.

Засебно стоји сасвим безначајна Витковићева песма (епитаф) којом завршава приповетку „Спомен Милице“.

Витковићева ода мађарском палатину Јосифу,¹⁴⁵ штампана после песникове смрти, једна је од оних баналних и безбојних тезоимених ода у класичном маниру Мушицкога. Језик је у њој као у Мушицковим српским песмама, али, што је мало чудније, има слик, који је Витковић радо употребљавао; има и мото, из Везилића. Иначе, то би била једна од најранијих српских песама Витковићевих; старије од ње биле би само оне које је штампао г. Светозар Матић.

Ода Витковићева „Лукијану Мушицком, свом пријатељу, кад је овај постао архимандритом“, из 1812 је године. Ту се велича Мушицки у сасвим индиферентним и мало далеким класичарским алузијама, у врло несигурном језику; и ту је слик, не увек коректан. Четврта строфа је врло занимљива, а није баш нимало рђава (интересантан једанаестерац са припевом); свакако да она није само апстрактан пасторални мотив где се велича рад

* В. Гласник Историског друштва у Новом Саду, VII, 129—153; VIII, 1, 21—49.

¹⁴⁵ Тезоименный Поздравъ Свѣтлѣйшему Князу Јосифу Маджар-

скогъ Царства Палатину, у Име Сербскогъ Рода Радостию и Вѣрностию поднесенъ (sic!) Новаго Марта Д. 19-го 1805 у Будиму. (Штампано у Летопису, 1832, 36—38.)

„с веселим плугом“, него бих рекао да има неки конкретнији повод; али на који се моменат наше историје она односи (и на којег „Ђурђа“), тешко је поуздано рећи:¹⁴⁶

Бритке већ сабље висе на дувари
И свете бразде ору милитари
С веселим плугом. За њима попева
Ђурђева дева.

Трећа ода Витковићева, „На смрт Јоанна Белановића, сентандрејског сенатора, благородног Серблина, 31-го маја 1819 почившег“, оплакује смрт Белановићеву:

Ко ће Церкву, Цара вјерно,
Тако вјерно служити?
Ко ће род свој так' примјерно
Заштитити као ти?

Тако се пита песник после Белановићеве смрти, а обраћа се Сентандрејцима:

Сентандрејци! осећајте
Шта сте ви изгубили!
Белановича немате!
Изумре Он вам милиј!

Ода се завршава песимистичним рефлексима у тону доцнијих Стеријиних лепих и опорих песама:

Ништ' под небом није стално,
Вечито ништ' не траје!
Сама добродетељ хвално
И по смрти остаје.

Занимљивије од Витковићевих ода јесу његове љубавне и рефлексивне песме; оне су и иначе по многим чему веома интересантне. Пре свега, оне нису нимало класичарске, ни онда када се у њима помињу зефири, Уранија, Дијана, пастирче, Ерасто: све су то само неизбежне реминисценције разумљиве код једног класично образованог хуманисте какав је био Витковић, преостала и сасвим небитна реквизита које се никако није могао потпуно отрести. Њихови мотиви можда нису нови, нити је њихова скала много шаролика (та једва је десетак тих песама!), али су речене, сасвим извесно, на један начин који је много оду-дарао од уобичајеног класичарског стиховања, чији је главни претставник био Лукијан Мушицки. „Оне дакле (тј. Витковићеве песме) — да наведемо један став који није писан поводом самога Витковића, али одлично пристаје на овом месту — ни по чему не личе на поезију која је у то доба владала... (и) која је сва патриотска, дидактичка, свечана“. Пада јако у очи да Витковић, премда пријатељ Мушицкога, премда и сâм класичарски обра-

¹⁴⁶ Занимљиво саопштење г. Божидара Ковачевића у Прилозима, XI, 159—160 (в. тамо чланак Поводом чланка „Слике Карађорђа и Младена Миловановића“ од г. А. Ивића),

дозвољава и вероватну претпоставку, у први мах можда необичну, да Витковић овде чини алузију на Карађорђа.

зован, није у оној другој, једнообразној и монотonoј поворци наших псеудокласичарских песника Мушицкова периода и Мушицкова типа; чак — врло занимљиво — онај исти Витковић који је на мађарском језику написао толико ода, епиграма, љубавних и патриотских, рефлексивних и свакојаких других песама у чистом псеудокласичарском стилу — врло сличном ономе у Мушицког —, тај исти Витковић кад узме да пише српску песму, пише је сасвим друкчију, мање маниерисану, скоро потпуно ослобођену свега класичарскога баласта, непосреднију, ближу нашем данашњем схватању лирске песме, са новијом, смелијом метриком, са интимнијом, личнијом нотом. Откуда то? Ја мислим да су Витковићу, када је писао своје мађарске класичарске оде и сличне ствари, стално лебдели пред очима велики у школи толико хваљени и омиљени узор: поезија једнога Вирага, једнога Вершегија, једнога Казинција. Он се био просто саживео са духом те поезије, са њеним стилским обртима и књишким начинима, можда и несвесно ишао за њом, каткада јој ропски подражавао; било му је ваљда тешко одвојити се од ње просто стога што је навикао на њену поетику у своме часном конзерватизму доброга ђака. Зато ће се и одвојити од ње тешко (тј. не одједном), као неодлучно, као жалећи да је остави (оставити је потпуно, уосталом, неће до краја свога живота), држећи стално једну руку на класичарској харфи. У српској књижевности, међутим, њега ове класичарске традиције нимало нису спутавале; нису му, бар, у сваком случају, морале значити оно што су значиле у књижевности мађарској, где је псеудокласична поезија имала чвршће темеље и већ деценијама неговану традицију. Витковић је, баш стога, у српску књижевност могао ући неоптерећен школским и књишким обрасцима, па и са призвуком животније и интимније тематике, и зато са једним новијим тоном. Слободан од туђих узора, он је лакше могао донети новије и више своје.

Дабогме, богзна шта „своје“ Витковић није донео: није он имао ни смелости ни инвенције (тј. талента) да би, сâм, могао урадити нешто крупно и од већег значаја. На једном месту у предговору своје прве књиге песама, датованом 1823, каже Вук¹⁴⁷ како „у Сријему пак и у Бачкој и у Банату по варошима се већ ни женске народне пјесме не пјевају, него којекакве *нове*, што праве учени људи и ђаци и калфе трговачке“. То су јамачно оне „бачке дикице“ које је Павле Берић слао Вуку; то су оне ванредно занимљиве песме објављене пре неколико година у познатој Остојић—Ђоровићевој збирци под насловом „Српска грађанска лирика XVIII века“;¹⁴⁸ са њима је у тесној вези поезија нашега Витковића, јер очевидно је да је и он писао те „којекакве *нове*“ песме о којима говори Вук.

¹⁴⁷ Српске народне пјесме, књ. I, Београд, 1932, VII.

¹⁴⁸ Зборник за историју, језик и

књижевност српског народа. Прво одељење, књ. XIII. Београд—Сремски Карловци, 1926.

Каква је била та наша грађанска лирика? Један научник, пишући о њој поводом Остојић—Ђоровићева зборника, каже „да је, поред оне праве књижевне поезије (Мушицки), у нашој књижевности била и једна друга, побочна а жива и популарна поезија која је долазила до израза у песмарицама и мањим писцима нашим, онима који су узгред песници а који су писали можда поглавито за ту публику за коју су песмарице састављане. Публика је била та што је волела овакву грађанску лирику; генерација је тадања била таква да ту лирику тражи; „дух времена“ окретао се према њој. Званична поезија Мушицкога и других песника по позиву и амбицији није задовољавала оно што је публика нарочито волела, и тако се јавила једна популарна поезија — састављена од непознатих и анонимних песника као и од популарнијих књижевника — која је била више у вољи ширим слојевима“.¹⁴⁹ А Витковић је ишао баш за грађанском лириком не за оном „званичном“ Мушицкога, обазирао се на ону прву, не на ову другу, ишао више за „духом времена“ него за традицијом, трудећи се да пише „оно што је публика нарочито волела“, не оно што су доносили песници „по позиву и амбицији“. Шаљући у јесен 1818 Мушицком три своје песме, Витковић не пропушта да спомене како се једна од њих пева „по арији старе песме која се овако почиње: Бјежи, срећо, о невјерна, видим да си лажљива, или по оној: Што је, кажи, да ме тако ти невјерно остављаш“; „друга песма к љубови пева се као једна немечка (и наводи која)“; „трећа песма пева се на арију мазурске игре“.¹⁵⁰ Шта то значи? Значи просто то да се Витковић, пишући своје песме, трудио да омогући њихово певање по већ готовим и популарним мелодијама које су биле на свима уснама; што даље, значи да је из тих песама грађанске лирике морао узети ако ништа друго а оно бар њихов метар. Одиста Витковићева песма „Надежда“ (то је прва од три песме које шаље Мушицком 1818) има потпуно исти метар као и 43 песма (без наслова; почиње: „Срећо, бежи, о нестална“) Остојић—Ђоровићева зборника; а то је, опет, она иста (тек нешто измењена) „стара“ песма по чијој је арији Витковић саставио своју. Витковић, дакле, очигледно води рачуна о грађанској лирици; и, како се види, не води рачуна само о српској грађанској лирици, него и о немачкој, па чак (а што је сасвим природно када је реч о Витковићу) и о мађарској. Све то показује колико је изучавање веза између (у овом случају) Витковића и грађанске лирике (на широком њеном подручју српског, немачког, мађарског, па и италијанског, и чак руског грађанског живота 18 века) сложено и тешко.

Али не само да је Витковић водио рачуна о песмама грађанске лирике, него је и ова узимала од њега. Г. Павле Поповић је тако нашао¹⁵¹ у „Славују“ за 1836 једну Витковићеву

¹⁴⁹ Павле Поповић, Прилози, VII, 285—286.

¹⁵⁰ Вукова преписка, VII, 283.

¹⁵¹ Прилози, VII, 283.

песму, „Мог Александра песма“; значи да се она код нас певала и била популарна. А пошто је та песма Витковићева веран (бар метрички врло веран) превод Витковићеве мађарске песме „Elet-philosophia“ (која се и на мађарском певала), може се с правом претпоставити да је своју мађарску песму Витковић написао по метричком калупу неке популарне немачке или мађарске (можда чак италијанске, па и руске) песме, само зато, наравно, да би се могла певати; код Витковића, певача који је изгледа врло често левао у друштву и своје песме, ово не би нимало зачудило.

Прегледаћемо сада редом све песме Витковићеве.

„Љубов“ је сентиментална химна љубави и њеној сили:

Свако добро и сва слава
На свету је љубов права;
Без ње пусто
Све је тужно,
И сваки час неповољан.

— — — — —
Она веже срце к срцу
И помаже младу децу;
Она твори
Да су двори
И сироте колебице.

Трећа (последња) китица апострофа је песниковој драгани Јули, која је вероватно поетска фикција само. Цела је песма размишљање о вредности љубави у животу; правог осећања нема. Она је у осмерцу — Витковић уопште воли овај стих; он је, видели смо, чест и у његовим преводима наших народних песама —, у строфама од седам стихова, али су трећи и четврти стих од четири слога; метар је трохејски.

У песми „На путовање Софије моје“ песник тужи што га напушта његова драгана; песма је нешто непосреднија, субјективнија (нарочито прве две строфе) и као да ју је изазвао лични доживљај; али је иначе без јачег осећања, са класичарским реминисценцијама. Језик је у њој сасвим слаб, изражавање прозаично, завршетак скоро бесмислен.

У песми „Љубови“ такође је доста језичких грешака, прозаичног казивања, али је песма у целости врло пријатна и најбоља је љубавна песма Витковићева, можда најбоља што је Витковић уопште написао на нашем језику; њен нешто архаични и рапави језик, чак и њена јако уочљива неспретност у изразу, њен занимљиви ритам најзад, имају неке и данас још симпатичне привлачности. Цела је песма монолог несрећног љубавника, а у једној антологији наше најстарије поезије добро би изгледала:

Пуста љубов шта учини?
По мом срцу шта почини?
Сву тишину изгна, прогна
И веселост моју попра до дна.

Немам места, немам стана,
Ходим, бродим по сви страна;
Сам сам, нит' ме когод дира,
Ал' ја опет не находим мира.

Предмет сваки на ме зјаје,
Једна страст ме другој даје;
Душа клоне, срце пишти,
А ја не смем казат' гди ме тишти.

Иштем, просим свуд забави,
Да ми срце заборави
Ону која ме пленила;
Ал' све залуд! Не да љубве сила.

Што је више смећем с ума,
То ми више дође с пута:
Све се лако заборави —
Љубов себи вечни спомен прави.

Или без ње, или с њоме,
Тешко бедном срцу моме!
При растанку тајно стењем,
При растанку плачем, гинем, венем.

Други кој' у љубви страда
Он се добром концу нада;
Ал' ја љубим без надежде,
Драгу моју други сајуз веже.

Љуби, трпи, срце моје!
То је јадно стање твоје;
Ружа другом се румени,
Мени с тавни пелен, ах! зелени.

„Љубезно певање“ је такође славопој љубави, али са више класичнога елемента него у макојој другој песми Витковићевој; ту заправо песник одлази „брижљив, скрбан у шуму“ зато што му је Дијана забранила „певати љубезност“; а када тамо опази да је њу „пастирче загрлило“ (дакле да она „делом испуњава — овде измеђ топола“ оно што је њему окрутно бранила), он „опет поче певат — љубов девојчицама“; он већега „награђења“ не тражи ако „србска дева“ његове „љубке песме“ „у крилу свог љубива — отпева, и усхићена — гледне (песника) влажним очима“. Песма је у сваком погледу слаба, једна од најслабијих Витковићевих.

Таква је песма и „Јули“. Осећања ни у њој нема; све је, сем тога, прозаично, хладно. Садржина њена (не мотив) у овоме је. Јула моли песника да јој буде пријатељ и да је „у младости“ љуби „као прави родитељ“; а он је уверава да „пријатељство међу младим“ „јест тешки дуг“:

они разност(!) не познају,
шта је љубов, шта је друг.

Предлаже јој стога да иште од њега „љубве“, и песму завршава мало шаљивим закључком:

Пријатељи мож'мо бити
Педесете године.

„Надежда“ је размишљање песниково о вредности наде у животу човекову; завршава се утешном рефлексijом (песма је иначе пуна оптимизма, наравно) да и „с оне стране тавног гроба — има бољег живота“.

„Мог Александра песма“ нема везе ни са каквим Александром; у мађарском оригиналу — са којег је и преведена — има уосталом прикладнији наслов (мађарски текст је Витковићев оригинал), То је похвала мирном и идиличном, скоро пасторалном животу; песма је пријатна поред свих језичних спотицања Витковићевих (њих има у свему што је он написао), поред свег прозаичног изражавања. Оригинал њен је још бољи, бољи нарочито језички; превод је, уосталом, учињен са незнатним отступањима.

Похвала тихом, срећном животу у природи је и „Песма о берби“; она је такође врло пријатна са својим дванаестерцем. То је опис бербе и оних који учествују у њој, са неколико врло живих и љупких реалистичких слика; са нешто хумора. Уопште, ово је сасвим добра песма, свакојакo најбоља што је Витковић написао поред поменуте песме „Љубови“. Ни њу, ни остале код којих то изричито није поменуто, нисам нашао међу Витковићевим мађарским песмама.

„Правдање“ је пригодна песма. Њу је Витковић послао као писмо, датовано у Пешти 16-28 новембра 1819, споме пријатељу Лазару Михаиловићу, судији арадском, као свој „одговор на пријатељски прекор што не пева“. Витковић се ту жали на прилике у којима живи и због којих не може да посвети више времена поезији:

Дај ми ово (тј. миран живот), пак ће лира
Моја љубко гласати,
Видићеш как' Миша свира
И како зна певати!

— — — — —
Опрости ми, дакле, брате,
Што ти худо цвркућем:
Музе мени већ су стране,
Стихе спојит' не уем!

Безимена песма (епитаф) којом се завршава „Спомен Милице“ сасвим је индиферентна и слаба песмица.

Витковићеви „натписи“ нису нимало занимљиви: један једини привлачи на себе пажњу, онај „На гробу Васе Чарапића, српскога јунака“; па и то нипошто због неке своје песничке вредности (ње он нема ниуколико), него само због занимљивости да је наш песник био дирнут смрћу Чарапићевом. Остала четири Витковићева „натписа“ су преводи, не и сасвим успели, његових мађарских епиграма: „Безбожном“ (I, 123, бр. 5: „Az Istentelenhez“), „На меки данашњи свет“ (I, 123, бр. 6: „A mai

világ“), „Користољубље“ (I, 125, бр. 22: „Haszonleses“), „Надгробно“ (I, 126, бр. 22: „Vigasztalás“). Његове басне такође су преводи са његових мађарских оригинала: „Гвожђе и копач“ (II, 122: „A vas és bányász“), „Лептир и златна бубица“ (II, 122: „A lepe és fénybogár“), „Невиност“ (II, 123: „Az ártatlanság“), „Лав и његови у лову друзи“ (II, 123: „Az oroszlán és vadásztársai“). Види се да преводећи своје епиграме и басне није их нарочито бирао (њему су се ваљда и свидели сви и све подједнако), него је почео да их преводи онако редом, са мањим изостављањем, па убрзо онда и застао с тим јаловим послом.

„Моја жеља“ је пријатна, занимљива стварчица. (Видели смо раније да се Вук бунио против језика у њој чим је изашла, а с правом). То је један одужи прозни чланчић и садржи похвалу безазленог и блаженог сеоског живота. Има пуно лепих, реалистичких цртица, али има и пуно разнежености и вертеховске патетике, као што има нешто и русоовских идеја: има, на пример, похвалу пешачењу, сличну (само много краћу) оној у Русоовом „Емилу“ (V глава), као што и иначе има, можда, оваквога утицаја, који би вредило испитати. Изучавајући Милована Видаковића, г. Павле Поповић је рекао на једном месту да „Видаковић може имати понеке сличности и с Русоом, а до којих је могао доћи само посредним путем...“ Да ли је наш Витковић могао имати с њим непосредније везе? Да га је читао, то је скоро сигурно: Казинци је преводио „Друштвени уговор“, а мало је вероватно да га Витковић није читао: та то је превео Казинци, а има ли икога ко је за Витковића већи ауторитет од Казинција? Можда се преко „Друштвеног уговора“ заинтересовао за Русоа уопште, набавио негде „Емила“... Но ову одиста смелу претпоставку ваља поставити са бојажљивом сумњом; много је вероватније да му је Казинци превео који одломак, причао можда нешто онако уопште. Највероватније је, дакле, да је и Витковић, у зрелом добу без много интелектуалне радозналости, дошао до Русоа онако исто као и Видаковић, „само посредним путем“ — којим до великих писаца редовно долазе мали.

Младен Лесковац

Змајево школовање у Словачкој

Госпођи Вјери Јовановић-Бухар и

Господину Јарославу Бухару, владином савешнику

Лицеј и матура — Места школовања — Школе — Прилике — Школски другови — Професори

Јован Јовановић-Змај свршио је два граматикална и два хуманитарна разреда у Новом Саду (1844/5—1848/9).¹ То одговара данашњем I и II, V и VI разреду гимназије. Због буне, пети и шести разред (реторику и поетику) није свршио редовно. Према казивању Стевана Павловића,² Змај је школску годину 1846/7 провео у Халашу (Мађарска). У једној забелешци Змај каже: „кад сам био у Халашу, да учим мађарски“.³ Али, како тврди Милан Шевић, он није записан у књигама тамошње гимназије. Значи, Змај је током једне школске године приватно свршио III и IV разред (синтаксу), и тако претекао своје новосадске разредне другове Михаила Полита и Јована Бошковића. Изгледа, да је трећи разред положио у Халашу, а четврти у Новом Саду.

Школске године 1849/50 Змај није учио. Био је примљен за приправника новосадске општине. Али ту није дуго остао. Своје школовање наставио је у данашњој Чехословачкој. Тамо је свршио две године лицеалне филозофије, што би одговарало данашњем VII и VIII разреду гимназије. Прву годину филозофије (логику) учио је на лицеју у Братислави (Пожуну), и довршио је приватно на гимназији у Модри, која је тада имала право на прву годину филозофије. Другу годину филозофије (физику) положио је приватно на братислављевском лицеју. Управо тада заведена је матура, — и Змај није могао с лицеја прећи на универзитет. Полагао је матуру на гимназији у Братислави, и пао на годину дана. После одређеног рока, положио је матуру у Трнави. Дакле, Змај је за то време променио три места, четири завода, полагао два приватна испита и два пута матуру.

Како је Змај учио и свршио два последња разреда средње школе, и како је матурирао, било је досад сасвим непознато. У могућности смо да то питање потпуно расветлимо. На основу архивских података (које смо понекад врло тешко проналазили и збирали по дотичним школама, црквама и црквеним надлеш-

¹ М. Шевић, Змај у средњој школи, Гласник Историског друштва, II (1929); Васа Стајић, Ј. Јовановић-Змај, Нови Сад, 1933; Змај и Чехо-

словацки, Братислава, IV (1932).

² Наше доба, 1888, бр. 58.

³ Одломци Змајеве аутобиографије, Карловци, 1933, 14, 57.

твима) и извесне литературе, износимо како је Змај учио, шта је учио, какве су биле његове школе, ондашње школске и ван-школске прилике, и ко су били његови професори. Чинимо то доста детаљно и опширно. Не само ради Змаја, који то, као наша велика књижевна појава, потпуно заслужује, него и ради његових школских другова, и врло великог броја наших ђака који су учили Змајеве школе и слушали Змајеве професоре. Мислимо да све то иде у прилог познавања наше културне историје, у првом реду културне историје наше Војводине.

1. Лицеј и матура

1. *На браτισлавском лицеју.* — Змај је дошао на браτισлавски евангелички лицеј у најнезгодније време, — онда кад су се још осећале последице револуције, када се имала извршити реорганизација лицеја, и кад је задат тешки ударац дотадањем угледу и значају тог завода. Није већ било ни два његова најугледнија предреволюциона професора, који су му чинили част и проносили глас надалеко. То су били Ковач-Мартини и Шрер, изврсни професори Даничића, Милетића и толиких других српских књижевника и угледних јавних радника. Лицеј је тада имао шест гимназијалних разреда: граматику (I—II), синтаксу (III—IV), хуманост, реторику и поетику (V—VI); затим три отсека вишег течаја: филозофију, право и теологију. Прва година филозофије звала се логика, друга физика.

Змај је записан на лицеју 3 септембра 1850, као ученик прве године филозофије (*logicus*). У матрикули,⁴ која је тада вођена на мађарском, стоји: Јован Јовановић, вере православне, има 17 година, цепљен од богиња, рођен у Н. Саду, син Јована градоначелника, храни се приватно, дошао из новосадске гимназије.⁵ Име оца уведено је погрешно, Јован место Павле. У индексу ученика Змај је записан у 1850/51 шк. г. као слушаалац прве године филозофије, и син новосадског сенатора Павла.⁶ У класификационом протоколу⁷ за исту школску годину опет је погрешно уведено име његова оца. Ту је Змај записан у оба семестра. У првом — који је свршавао концем јануара — уведено је да је у дотичној школи провео пола године, да је доброг владања, да му је будући позив световна струка (*politica*), да је отсуствовао 8 часова, и хранио се приватно.⁸ У другом семестру,

⁴ *Matricula Lycei Posoniensis Ev. A. C. Anno 1835—1870.*

⁵ „Anno scholastico 1850/51 — Bolesman István, igazgatósa alatt: 132. Joannovics János, gör. n. e. (kor:) 17, (Himlő:) óltott, (Születés hely:) Újvidék Bács megye, (Atya:) János polgármester, (Élelem mód:) magán asztal, (Iskola mellyből jött:) újvidéki gymn., (Osztály mellebetéssett:) logicus, (Nap:) 3—9-ban“.

⁶ *Index juvenum qui legibus Lycei evang. Posoniensis subscripserunt item exempla legum ab anno 1788 usque ad a. 1855: — „68. Joannovics János, 17, g. n. Újvidék, Pál, tanácsnok, közsztos, Logicus“.*

⁷ *Pozsonyi ágostai hitvallásu evang. Lyceumi philosophia és theologia hallgatóinak 1850/51.*

⁸ *Joannovits János, 17 év, gör. n. egy. Újvidék, Bács m., János polgár-*

да има 21 отсуство и да се исписао („Elhagyta tanodát“). Није означено кад је иступио. Према томе, не може се утврдити докад је Змај био редовни ђак лицеја. Из овог протокола се види да је редовно свршио први семестар *логике*; види се како је учио, шта је учио, и који су му професори предавали.

Према наставном програму,⁹ донесеном 1840 у Зај-Угроцу, на филозофији су се учили ови предмети:

Прва година (логика), I семестар: веронаука (2 часа недељно), психологија (3), алгебра (4), општа историја (4), римски класици — Цицерон, Хорације, Вергилије, Тацит, и писмена латинска вежбања (2), мађарски језик, књижевност и писмени задаци (2), антропологија (2); у II семестру: исти предмети, само место психологије логика, а место алгебре геометрија. Друга година (физика), I семестар: историја хришћанске цркве, реформација (2), физика и хемија (5), филозофија, етика (2), метафизика (2), историја Угарске (4), европска књижевност и мађарска писмена вежбања (2), латински класици — Вергилије, Тацит, латинска писмена вежбања и разговори (2); у II семестру: исти предмети, само место етике и метафизике историја филозофије и педагогика. Ко није узео грчки за обавезни предмет, онда је био обавезан прве године учити геологију, а друге хемију.

Професори лицеја (т. ј. вишег, филозофско-правно-теолошког течаја) били су тада: Стефан Болеман, Вилијам Шимко, Андреја Михнаи, Алберт Фукс, Павел Лихнер и Александар Немет. Ректорство је ишло наизменично. Змајеве године ректор је био Болеман. Он је Змајевом разреду предавао протестанску веронауку, коју Змај, као православни, није морао слушати. Од осталих професора Змају су предавали у првом семестру: Фукс математику и природне науке, Лихнер психологију, латински језик и латинску стилистику, Немет општу историју, историју мађарске књижевности и мађарску стилистику. У другом семестру предавали су Змајеву разреду: Болеман, Фукс и Немет исте предмете као у првом семестру, Лихнер латински и грчки, Михнаи логику и латинску стилистику. Ако је Змај — што је вероватно — похађао часове једно време и у другом семестру, онда је, поред професора из првог семестра, слушао и професора Михнаја.

У првом семестру Змај је оцењен, и показао је овај успех: — из математике, опште историје, психологије и латинског: *classis prima* (1), из природних наука и историје мађарске књижевности: *classis prima mediocris* (1k), из латинске стилистике: *classis prima ex ultimis* (1u), из мађарске стилистике: *classis secunda* (2).¹⁰ Било је шест оцена за довољни, добри и одлични успех, а две за недовољни и слаби.¹¹ Према томе, Змај је имао

mester, M. A. (magán asztal), Politica, (Az iskolában eltöltött évek:) $1\frac{1}{2}$, (Erkölcsei osztály:) 1, (Távollet tanításoktól:) 8.

⁹ Markusovszky S. Pozsonyi ág. hitv. ev. Lyceum története, Pozsony, 1896, 433—7.

¹⁰ „Mathesis: 1, Természetrájs: 1k (Fuchs prof.): Világtörténete: 1, Magyar irodalom története: 1k, Magyar írály: 2 (Németh Sándor, tanár); Val-

lástan: — (Boleman István prof.); Lélektan: 1, Tacitus magyarázata: 1, Latin írály: 1u, Platon Apolog. magyar: —, Hellen nyelv. elemei: — (Lichner Pál tanár).“

¹¹ Eminentia = E, Classis prima cum eminentia = 1e, Cl. prima = 1, Cl. prima e primo = 1E, Cl. prima mediocris = 1k, Cl. prima ex ultimis = 1u, Cl. secunda = 2, Cl. tertia = 3.

недовољну оцену (други ред) из мађарског језика. Из веронауке, као православни, није оцењен, као ни из грчког језика, који сигурно није узео за обавезни.

По успеху, Змај је међу 46 ученика свога разреда у другој половини. Од њега било је из математике бољих 23, горих 12, из природ. наука 30:4, историје 25:9, мађ. књижев. 32:6, психологије 27:9, латинског 19:18, лат. стилистике 26:11. Из мађ. стилистике пало 13, међу којима и Змај. Од тих је њих деветорица поправило нешто доцније други ред(!). Остали су по оценама једнаки са Змајем. Свих седам Срба, колико их је било у разреду, имају други ред из мађарског, код Немета. Од 40 слушалаца друге године филозофије само двојица имају други ред, а од слушалаца теологије и права ниједан.

У другом семестру Змај се исписао, и није оцењен. Из његова разреда исписали су се шесторица, из старије године један. Изгледа, Змај се није исписао одмах по свршетку првог семестра, јер је уведен у списак другог семестра, где су испуњене прве рубрике.

Ако Змај у првом семестру није показао добар успех, он је током другог семестра положио приватно оба разреда филозофије, и логику и физику. Са сведочанством модранске гимназије о положеном разреду логики, дошао је крајем другог семестра исте школске године (1851) опет на братиславски лицеј, и са лепим успехом приватно положио и разред физике. Доста је чудновато откуд је Змај могао учинити такав успех за тако кратко време, кад ни у првом семестру није добро стајао, кад је два претходна разреда учио сасвим нередовно, и после паузирао целу школску годину. Нема сумње, да разлог томе треба тражити више у ондашњим нередовним приликама евангеличких школа у Угарској и доброј вољи професора, него у стварној спреми нашег младог песника, који је доцније говорио о свршеним разредима пре и за време буне: „Добијали смо, истина, сведочанства да смо извесне разреде као сврци или, али смо мало што знали о оним предметима, који су се спомињали у нашим сведоџбама“.¹²

Према напмени унесеној у протокол приватних испита на лицеју, да је Змај имао сведочанство модранске гимназије (*habuit testimonium Modrense*) о положеном разреду логики, јасно је да је Змај напуштајући братиславски лицеј отишао у Модру.

Изглед могућности да за једну школску годину сврши два разреда, и тако надокнади изгубљену годину због буне, био је, ваљда, главни разлог да Змај иступи из лицеја и да се спрема приватно. У модранској гимназији лакше се свршавала прва година филозофије и са мање спреме. То је разумљиво, јер док је на лицеју у Братислави једном разреду филозофије предавало по неколико професора, нарочито бираних за најчувенији ев. лицеј

¹² Стајић, Змај, 29.

у Угарској, дотле је прву годину филозофије у Модри водио сам ректор, заједно са разредима реторике и поетике. Братиславски ђаци потцењивали су модранске, и са омаловажавањем називали их „Modrenses“. Наду на успех давала му је и чињеница да се тада на приватним испитима на лицеју пролазило доста лако. О томе се могао уверити на толико примера других наших ђака који су долазили са модранским сведочанством о положеном првом разреду филозофије, и одмах полагали на лицеју и други разред, иако се нису одликовали бољом спремом од Змаја. Поред тога, Змај је тако могао избећи учење и полагање мађарског језика, из којег је у првом семестру добио други ред, јер у модранској гимназији поред мађарског стао се употребљавати и словачки, а на приватним испитима тај језик није био више обавезан. По новом закону, захтевао се и већ уводио немачки језик као наставни, а од живих језика свако је учио необавезно свој матерњи језик.

2. *Приватни испити у Модри.* — Модра је привлачила Змаја из више разлога. Врло је близу Братиславе, камо се имао вратити крајем истог семестра. Ректор гимназије био је Јанко Калинчак, велики пријатељ српских ђака, који су за његова ректоровања радо учили у Модри. Тамо је тада живео Људевит Штур, славенски „велики бог“ (Nagy Isten), како су га називали мађарски ђаци, да би тиме изразили колико је био обожаван од словачке и српскохрватске омладине која се школовала у Словачкој. Штур је био још увек привлачна сила за наше ђаке. У Модри је тада била и лепа група српских ђака приватиста, међу којима и одлични Змајев пријатељ и новосадски школски друг Јован Бошковић.

Кад је Змај дошао у Модру, и колико се тамо бавио не може се знати. У књигама тамошње гимназије није нигде записан. Није сачуван (ако је постојао) протокол приватних испита, да се види кад је полагао, и како је положио испит прве године филозофије. О њему, као и о осталим нашим ђацима који су тамо приватно полагали испите, у архиву модранске гимназије¹³ нема помена. Свакако, он је извесно време провео у Модри, ради припреме и полагања испита. Без сумње посећивао је и часове ректора Калинчака. То је радио и Ј. Бошковић, као и остали наши ђаци, од којих те године ниједан није био редован ђак те школе.

Змај је свакако полагао испит не само пред ректором Калинчаком, који је предавао вишим разредима (V—VII, реторика, поетика, логика), него и пред конректором Албрехтом, који је предавао нижим разредима (I—IV, граматика, синтакса), као другим чланом испитне комисије.

¹³ Архив гимназије налази се у словачкој евангеличкој цркви, нешто на словачкој евангеличкој би-

скупљи (у Модри), и један протокол у архиву братиславског лицеја.

3. *Приватни испит на браτισлавском лицеју.* — Са сведочанством о положеном разреду логике, Змај је дошао из Модре у Братиславу, да крајем другог семестра исте школске године положи и разред физике. У тој школској години било је још тринаест Срба који су после положеног испита у Модри („instructus erat test. gymn. Modrensis”) полагали на лицеју у Братислави други разред филозофије (cl. philosoph. secundae). У октобру (1850) полагао је један, у јануару (1851) њих четири, у априлу двојица, а са Змајем шесторица, међу којима и Јован Бошковић, наш познати филолог, јавни радник и министар Србије.

Змај је полагао 22 јуна 1851. На испиту је прошао добро; Бошковић још боље.¹⁴ У протоколу приватних испита¹⁵ заведен је (у 1850/51 шк. г.) и оцењен овако:

Joannovits Joannes, 19 ann. Gr. r. n. u. Neoplanta, Bacsensis, Pater Paulus, Consul, ibidem. Disciplinas ad classem philosophicam secundam aut Physicam pertinentes anno schol. 1850/51 privatim tractavit, ex iisque publice examinatus est. Habuit testimonium Modrense. Physica et literis latinis, cl. 1-mae cum. em. Methaphysica, Ethica et Hist. Hungariae, cl. primae. Posonii, 22 Junii, 1851. Steph. Boleman, Rector, Vilh. Schimko, Andr. Michnay, Alb. Fuchs. Alexand Németh, Paulus Lichner, Professores“.

4. *Полагање матуре у Братислави.* — У јесен 1851 Змај је већ у Бечу. Тамо се окупило сјајно коло српске омладине: Бранко, Даничић, Милетић, Ђура Јакшић, Поповић-Даничар, Михаило Полит и други. Тамо је млади Змај јурио за својим идеалом и песничким узором Бранком; тамо је Милетић први пут запазио код њега „леп дар поезије“. Становао је заједно са Ђуром Јакшићем, Јованом Михаиловићем и Ђуром Милосављевићем.¹⁶ Уписао се на универзитет као приватни слушаалац. Била му је потребна матура, да би постао редовни. Братиславски лицеј није се био још реорганизовао према захтевима новог, Туновог закона, и није имао права на матуру. Католичка гимназија у Братислави била је једна од првих школа у Угарској која је увела нови систем, постала осморазредна, и добила право испита зрелости. И Змај се враћа у Братиславу да полаже матуру.

Кад је Змај дошао из Беча у Братиславу не може се знати. Свакако да је то учинио раније ради припреме за испит. Полагао је матуру 21 фебруара 1852, са још осам кандидата. С њим заједно полагали су Јован Бошковић и поменути Михаиловић и Милосављевић. Последњи двојица положили су испит, а Змај и Бошковић пали, — први на годину, други на пола године. Змај је пао из два предмета, из латинског и историје са географијом. Добио је две „слабе“ оцене (exignos) и још две једва довољне. Бошковић је пао из истих предмета са оценом „недовољно“ (non sufficientes). Бошковић има коначну оцену из грчког, а Змај не.

¹⁴ „Hist. Hungariae, eminens. Ethica, Methaphysica, Physica, Literis graecis et latinis, cl. 1-mae cum emin.“

¹⁵ Tabulae censoriae de examine privatim quidem discentium, sed pu-

blice in Lyceo ev. Posoniensi exploratorum ab anno schol. 1844/5—1852/3.

¹⁶ Одломци Змајеве аутобиографије, 1933, 21, 61.

Змај, као и остали Срби кандидати, положио је испит из веро-науке у Бечу, и о том имао уверење, које му је издао „Religions-Lehrer der griechischen National-Schule Cyrillus Chaironide“.

У Конспекту¹⁷ матурских испита унесене су из појединих предмета по две или по три оцене, годишња разредна, и испитна писмена и усмена, — (a) per annum scholasticum, (b) tentamine per scriptiones instituto, (c) tentamine coram instituto. Змај је тамо овако уведен и оцењен:

Joannovits Joannes, In doctrina religionis: (a) 1 cl. cum emin., (c) emin., teste catech. Chaironide; In lingua graeca: (b) fere sufficientes, (c) sufficientes; E latino sermone in vernaculum vertendo: (a) 1 cl. cum emin., (b) fere sufficientes, (c) exignos; E vernaculo sermone in latinum vertendo: (a) 1 cl. cum emin., (b) exignos; E graeco sermone in vernaculum vertendo: (a—c) —; In physica et mathematica: (a) 1 cl. cum emin., (c) vix sufficientes; In historia Hungariae: (a) 1 cl., (c) exignos; In lingua... serbica: (c) sufficientes; Phil. (a) 1 cl. e primis.

Дефинитивне оцене унете су у главни протокол матуре.¹⁸ Тамо је Змај овако заведен и оцењен:

Joannovits Joannes, 19 an., Neoplanta Hung., Pauli consulis civit.,¹⁹ Gr. r. n. unit.; I—II (разред гимназије) Neoplanta, III—VI Hallas, V—VI Neoplanta, VII Pos. in Lyc. ev., VIII priv. exam. in Lyc. Pos. ev.; Mores: —; Doctrina religionis: eminentes, teste catecheta Chaironide; Lingua latina: exignos; Lingua graeca: —; Lingua germanica: fere sufficientes; Lingua serbica: sufficientes; Historia et Geographia: exignos; Physica et mathematica: vix sufficientes. Ratio judicii: Nondum. Num maturus judicetur, nec ne: Nondum maturus post annum.

Протокол матурског испита потписали су ови чланови испитне комисије (Viri collegii explorandae maturitati):

Dr. Gottfr. Mayr, scholar. Posen. inspector, Dr. C. Reichel, lat. ling. prof., A. G. Schopf, germ. ling. prof., A. Th. Wolf, director et prof. ling. graecae, M. Hattala. slav. l. prof., Ant. Ed. Siegel, hist. prof. J. Mrhal, math. et phys. prof., Em. Matics, ling. hung. prof. Al. Soltesz, prof. rel. cath. Wilh. Schimko, prof. rel. ev., Jul. Schwenda, prof. phil.

Из овога се види који су професори имали поједине предмете на испиту, и које је професоре могао Змај слушати извесно време, ако је похађао предавања пре матуре. Од потписаних овде не долазе у обзир као Змајеви испитивачи Шолтес и Шимко, као професори католичке односно протестантске религије, и Матић као професор мађарског језика. Швенда је предавао VIII разреду филозофску пропедевтику, према томе могао је бити члан испитне комисије за оне који нису имали годишње разредне оцене из тог предмета, која се уносила у протокол матуре. На матури су испитивали професори који су дотичне предмете предавали VIII разреду.²⁰

¹⁷ Conspectus progressuum in tentamine, quod juvenes, ut se maturos studiis academicis probarent, subierunt Posenii 21 Febr. 1852.

¹⁸ Acta tentaminis, quod juvenes, ut se maturus, studiis academicis probarent, 24 Sep. et 6 Nov. 1851. et 21

Febr. 1852 subierunt.

¹⁹ Карактеристично је, да се Змај није нигде записао као племић (nobilis), иако је на то имао право, јер је његов деда добио племство.

²⁰ Zweites Programm des k. k. kath. Gymnasiums zu Pressburg, 1852

Змајев пријатељ Ј. Бошковић положио је матуру 28 јула 1852 у овој школи. Наш познати филолог добио је овог пута из српског језика изврсно (*praecipuos*), из историје с географијом, из чега је био пао на првом полагању, скоро похвално (*fere laudabiles*), а из осталих предмета довољно (*sufficientes*).

Матура се састојала из усменог и писменог испита. Писмени задаци радили су се из латинског, грчког и немачког. На усменом обично се тражило градиво које се прелазило у VIII р.²¹ Према програму ове школе за 1851/2 у VIII р. учило се ово градиво:

Латински (предавао Рајхел): Цицеронови „Говори“, Хорацијеве „Оде“, „Сатире“ и „Епистоле“. Грчки (Волф): синтакса, Езопове „Басне“, Хомерова „Илијада“, „Живот Александра Великог“. Немачки (Шопф): „Читанка“ II од Магера, „Литература“ од Ферналекена, „Поетика“ од Цаупера. (За писмене задатке даване су слободне теме). Географија и историја (Сигел): Општа историја старог века од римских конзула, средњег и новог века до француске револуције по Велтеру, с нарочитим обзиром на историју Аустрије по Мајлату; за ђаке из Угарске, изгледа, тражило се више из угарске историје. Математика: није се учила у VIII р. Важило је оно што се учило у VII р. (Мрхал): дизање на квадрат, кубни корен, логаритми, једначине првог и другог степена са више непознатих, прогресије, планиметрија и тригонометрија по Фуксу. Филозофска пропедевтика (Швенда): психологија и логика по Беку. Природне науке: јестаственица (Томашек, проф. ев. лицеја): минералологија, геологија, физичка географија, пространство биљака и животиња по Лојнису; физика (Мрхал): својства тела, хемиска једињења, топлота, кретање, акустика, оптика итд., по Баумгартнеру.

Према томе, Змај је полагао из овог градива. Поред наведених обавезних предмета, кандидати који нису били немачке народности полагали су и свој матерњи језик. Тако су се као необавезни предмети учили на овој гимназији мађарски и словачки. Словачки предавао је Хатала, по Челаковском, Томеку, Томичеку и својим уџбеницима. Срби су код Хатале, који је знао српски, полагали српски језик и књижевност. У једном немачком распису нашли смо да је из српског језика било прописано: граматика и стилистика, народна поезија, Доситеј и дубровачки писци, од којих се помињу Гундулић, Палмотић и Ђорђић. Г. В. Стајић²² наводи, не знамо по којем извору, да се тражило „обично превађање нар. песама на немачки, анализирање, тумачење, набрајање песничких фигура и проч“.

5. *Машура у Трнави*. — После годину дана, Змај је, 28 фебруара 1853, једва положио матуру у Архиепископској католичкој гимназији у Трнави. После полагања матуре у Братислави, једно време био је у Бечу; изгледа да је тамо провео највише времена. Свакако дошао је раније у Трnavу да се упозна са приликама и спрема за матуру. Да ли је ишао на часове појединих професора гимназије не може се знати. Дотада српски ђаци нису долазили тамо; Змај је био међу првима.

²¹ Pirchala Imre, A pozsonyi kir. az 1838/9. kath. gymnasium története. 1850—1861; ²² Змај, 31. A pozsonyi k. kat. főgymn. értesítője

На матури је било свега шест кандидата, — два Словака и четири Србина. Тројица су положили (Змај, Дим. Димитријевић, Штефан Мали), а тројица пали (Урош Максимовић, Ђорђе Јевремовић, Густав Волашек). На листи резултата матуре²³, која је израђена у два примерка, Змај је уведен и оцењен овако:

Joannes Joannovics, Neoplanta C. Bács, P. Assessori judicii collegial., Graeci Ritus non unit. Studiorum, que in gymnasiis tractavi solent, cursum peregit: 1—2 Neoplantae; 3 Halasini; 4—6 Neoplantae; 7 Modrae; 8 Posonii in prot. Lyceo. Mores: cl. lae; Doctrina religionis: Eminens juxta testimonium sui Parochi. Lingua latina: script, ad literam et sensum utcunque aposite; orat. fere sufficiens; Lib. comp. gramm. et syntaxis debilis. Lingua graeca: — Lingua hungarica: — (на другом примерку: „+ mankus“). Lingua germanica: script. stylus erroneus nec non logicus nexus mancus; orat. utcunque sufficiens. Physica: fere sufficiens. Mathematica: fere sufficiens. — Subiverat examen maturitatis in caes. reg. status gymnasii Anno 1852 Posonii non maturus judicatus, et post unum annum redire jussus. — Pleraque utcunque praestitis maturus.

Први примерак листе потписали су ови професори:

Sigism. Szuppan, A. Epp. gymn. Tirnav. Director, Antonius Szabo, Hist. et geograph. Prof., Franciscus Zsihovics, Prof. ling. lat. et germ., Cornelius Hidy, Prof. lit. Hung., Theodorus Aschner, Prof. Physicae, Georgius Csaszka, Prof. Mathes. et philos. propedevt. Josephus Samassa, Prof. l. graecae.

Други примерак потписали су инспектор школа Братиславске жупе, Јозеф Козачек, и директор гимназије Супан. Од чланова испитне комисије не долазе у обзир као Змајеви испитивачи: професор мађарског језика, Хидањ, иначе врло мало позната личност, и професор грчког Шамаша.

Такође у два примерка израђена је листа Quos facerit progressus... идентична оној коју смо навели при полагању матуре у Братислави. Ту су уведене по две, односно по три оцене из појединих предмета, годишња, испитна усмена и писмена. Овде их не уводимо посебно, јер годишња нам је позната са братиславске матуре, а две испитне уведене су поред коначних матурских оцена на претходној листи.

Српски језик Змај овде није полагао. Вероватно зато што није било професора који би нешто знао српски. (Максимовић и Димитријевић су полагали мађарски, а немачки не. Значи да је ова школа, као арцибискупска, имала нарочитих обзира према мађарском). Градиво из појединих предмета тражило се свакако као у братиславској гимназији.

У протоколу прве матуре уведено је да је Змај III—IV разред учио у Халашу, док у протоколу матуре у Трнави стоји да је III свршио у Халашу, а IV у Н. Саду. Овом последњем податку ми дајемо предност, јер ту је тачно уведено да је Змај VII разред свршио у Модри, док је у првом протоколу заведено да је тај разред свршио у Братислави. Према томе могло би се

²³ Acta in A. Epp. Gymnasio majore Trnaviensi die 28 mensis Februarii anni 1853. Tentamen, quo se maturos studiis academicis probarent, subierunt.

тврдити, да је Змај IV р. гимназије полагао приватно у Н. Саду, а не у Халашу. Тако је и могао лакше искористити да два разреда сврши за једну школску годину.

II. Места школовања

1. *Братислава*. — Познато место у нашој политичкој и књижевној историји, као седиште државног угарског сабора, „пожунске дијете“ (1526—1848), на коју су долазили претставници Славоније, Хрватске и Далмације, доцније и претставници Срба у Војводини (Стратимировић, Текелија, Рајачић, Хацић и други); као седиште чувеног ев. лицеја и правне академије, на којима су учили многи знаменити Срби; и као крунидбени град угарско-хрватских краљева (1563—1830), где је 1805 потписан познати мир, по којему је Наполеон добио део југословенских земаља, од којих је образовао Краљевину Илирију. Данас по величини, улози и значају треће место у Чехословачкој, са близу 150.000 становника (заједно с прекодунавским предграђем Петржалком).

Кад је Змај (1850) дошао у Братиславу, она више није била оно што у 18 и првој половини 19 века. Последњи државни сабор одржан је 1848. Духовни живот Словака, који се ту стао нагло развијати, био је тада потпуно заптивен, а бујни национални покрет потпуно сломљен. Народни вођи, Штур, Хурбан и Хоџа, као многи други штуровци, били су растурени по унутрашњости Словачке, и под строгим полициским надзором. Ипак, Братислава је и тада била, после Будимпеште, најважнији и најугледнији културни центар у Угарској. Имала је позориште, правну академију, више средњих школа, итд. По броју становника долазила је на трећем месту у Угарској (после Будимпеште и Суботице). Те године (1850) имала је преко 42.000 становника, од којих према званичној статистици 7.584 Словака, 31.509 Немаца и других, и 3.145 Мађара.

Својим лепим положајем и околином, опасана горнатим рукављем Малих Карпата, виноградима, Дунавом и широком равницом; својим старинама и знаменитостима, огромним старим градом са утврђењима, храмовима и многобројним великим зградама богатога племства, у барокном, рококо, ренесансном и нешто готском стилу — Братислава је одавно била привлачни и врло омиљени град наше школске омладине, „Музама омиљено“ место, како каже Тодор Павловић.

2. *Модра*. — Мало, умивено и врло пријатно излетно место, обгрљено виноградима, у горнатом пазуху модрих огранака Малих Карпата. Кроз векове слободни краљевски град. Лежи на 26 км. североисточно од Братиславе. Има свега око 6.000 становника. Њено вино проноси јој име по целој Чехословачкој; а њена живописна мајолика, далеко изван граница Републике. Спомиње се у животописима многих знаменитих људи из Сло-

вачке, као место њихова школовања, или живљења и рада. Она је једно зрно и у богатој нисци „прикљученија“ нашег великог Доситија Обрадовића. И место карловачки веселог ђаковања лепог броја српске омладине.

Скоро цела старија Модра згнута је у једну улицу. Та је улица дуга и широка; врло, врло широка. У доњем делу, она се још више проширује и рачва у двоје, да би обухватила дугачко модранско гробље, и изгубила се у пољу. Фронтална линија њених кућа с једне стране ломи се у цик-цак. Јер скоро свака кућа иступила је једним својим рогљем за неколико корака напред, да би обично малим бочним прозором гледала шта се ради на улици. Тако је постављен и дом у којем је Љ. Штур провео последњих шест година живота (данас Штурова, 150). У њему је написао познату критику на Бранкову збирку епских песама, и чланак о Обреновићима.²⁴ У њему је написао и своје познато дело *О народним песмама словенских племена*, у којему је богато заступљена српска поезија, и које је посветио свом дарежљивом мецени, кнезу Михаилу Обреновићу, „сину народа нашега мишљу и делима“. Ту је стари градски торањ, припојен католичкој цркви. Затим градски дом, с библиотеком врло старих књига и архивом луксузних пергамената, о којима висе велики печати моћних царева и краљева још од 16 века. Ниже, стоје упоредо две беле евангеличке цркве, чији танки звоници стреме високо над ниским модранским крововима од шиндре, трске и опеке. Наспрам њих стара гимназија, некадашње „седиште модранских муза“. Главном, широком улицом тече Модрански поток, опточен дворедом старих крунастих липа.

Стара Модра није се много изменила. Изгледала је тако и у време Змајева бављења (1851). Била је још опасана високим зидовима, са три велике вратнице: Горњом, Доњом и Пезинском. Имала је тада око 550 домова, и око 4.700 становника, две трећине Словака, једну трећину Немаца, старих колониста.²⁵ „Цветало је благостање; Словаци и Немци добро се слагали — каже Хурбан — и узајамно кварили свој језик (Wo ist di solnička? — Auf der polička)“.²⁶

После буне, у Модри се настанио код свог брата Људевит Штур, а за њим иде словачки национални центар. Модранска гимназија, коју води истакнути словачки родољуб Калинчак, одржава наставу и на словачком језику. И тако Модра постаје, за свега неколике године, извесним духовним и националним средиштем Словака. Штур је живео под полициским надзором, без службе, и од помоћи кнеза Михаила, који га је и раније помагао, и који је са 60.000 форината потпомогао Штуров и Хурбанов устанак у Словачкој (1848).²⁷ Братислава је била за Словаке изгубљена, и они су намеравали да од Модре стварају свој кул-

²⁴ Slovenské Pohľady, 1852.

1928, 8.

²⁵ Pozsony és környéke, 1865, 119.

²⁷ K. Golan, Sam. Štefanovič, Sborník Joz. Škultetyho, 1931, 296.

²⁶ J. M. Hurban, L'udovít Štúr,

турни центар. „Ја ћу све учинити за тебе — писао је Хурбан (1851) Даниелу Слободи²⁸ — да добијеш за професора у Модри, где ће бити наша академија, наш Вајмар, наша Атина. Тамо ће се згнурити и наша омладина, и све што стоји напред... Љ. Штур ће се такође кандидовати за професора у Модри. На вишој гимназији и теолошком факултету ми ћемо плаћати све професоре... Што Словачка има одабраног све ће се згнурити у Модру. Тамо припремамо огњиште“... Али то су остале само жеље.

Осим Штура и Калинчака, Модра је имала још неколико истакнутих Словака. „Има наш народ у Модри — пише Хурбан²⁹ почетком 1851 — леп број учених људи са којим Модра може бити поносна“. Ту помиње Даниела Миниха, словачког ев. свештеника, наследника Карла Штура († 13-1-1851), Јана немачког ев. свештеника, иначе Словака, субректора гимназије, који је предавао приправним разредима за гимназију, Штурова врло интимног пријатеља, и Карла Хајичка, магистралног саветника, по свој прилици пријатеља Љ. Ненадовића, с којим је 1846 путовао Ненадовић по Немачкој, и којег је врло лепо описао називајући га шаљив „Шлама“.³⁰

Све те личности, без сумње, познали су Змај и Ј. Бошковић, кад су били у Модри. Штур је и тамо окупљао српску омладину око себе. И да тада није задат тешки ударац модранској гимназији, српски ђаци нагнурити би тамо у далеко већем броју. Овако, да нису били тамо Штур и Калинчак, они тих година вероватно не би ни ишли тамо. Змај је свакако ту први пут видео Штура. Не би могао пропустити прилику а да се не упозна с њим. Ни Штур не би то учинио. Он је имао интересовања за сваког српског ђака који је долазио у Модру. Како не би за Змаја, сина угледног новосадског сенатора, који је већ тада био познат у свом омладинском кругу као песник. Поготову у малој Модри, када се о доласку сваког српског ђака добро знало, и кад је Штур одржавао везе с кнезом Михаилом, и примао његову помоћ.

Тада је Штур писао поменуто дело о словенској народној поезији. Са Калинчаком је читао српске народне песме. Обојица су знали српскохрватски, али не толико да им српски ђаци нису могли корисно послужити, бар за извесне изразе и схватања народних стихова. Одатле је, свакако, Ј. Бошковић понео интересовање за то Штурово дело, које ће доцније превести на наш језик. Одатле из Братиславе, као доцније из Прага, Змај је понео своје доживотно интересовање и симпатије према Чехословацима,

²⁸ Sbornik Matice slov. II—III.

²⁹ K. Štúr, Slovenské Pohl'adi, 25 apr. 1851.

³⁰ Нисмо тачно могли утврдити да ли је ово К. Хајичек пријатељ Љ. Ненадовића, јер он наводи да је његов Хајичек био из Њитре, док

овај може да буде из Модре. У матрикули модр. цркве уведен је један К. Хајичек, рођ. 1823. Али ово је једини К. Хајичек тога времена на којег смо могли наићи у словачкој литератури, списима и успоменама.

чему је дао израза у више својих песама.³¹ Змај је већ био песник. Неколико његових песама из 1851 испевано је потпуно у духу и стиху народне поезије, — Ђачко коло, Двоја врата, По пољу је киша пала, Одби се грана (а можда и недатиране: Зора руди и Дика Јела). Змај је и раније, и у јесен те године, кад је отишао у Беч, где је био Вук и Бранко, био под утицајем народне и Бранкове поезије. Али да се с правом претпостављати, да је његово одушевљење за подражавање народне поезије било појачано доласком у додир са Штуром, управо онда кад је Штур био понесен моћном бујицом наше народне поезије.

Модра је и место Штурова вечног отпочинка. Неколике недеље пре своје смрти, Штур је у блиској Иванци посетио кнеза Михаила, који је тада живео у замку Хуњадија, на имању своје жене.³² Децембра 1855 послао је свог повереника Даниела Лачног, модранског бадњарског мајстора, ка кнезу, тражећи тајни састанак.³³ Добио је повољан одговор. У одређени дан (17 дец.), Штур је тајно отишао у Иванку, вођен самим Лачним. „После два часа, Штур је изашао од кнеза врло задовољан“ — каже Лачни.³⁴ Неколико дана после те посете, 22 дец., Штур је са поледице пао на ловачку пушку тако несрећно, да се сам ранио у ногу. Рана се позледила, и донела му смрт, 12 јануара 1856. При самртној постељи био је и његов васпитаник, Београђанин, Коста Костић. Омладина је изнела његов ковчег и носила запаљене буктиње...

Висока стара липа, на модранском гробљу, шири своје раскошне гране над Штуровим гробом. Поред њега његов брат и помоћник Карло Штур, професор младог песника Павла Поповића-Шапчанина; у близини гроб др. Бранислава Зоха, директора и организатора сарајевске гимназије, српскохрватског педагошког писца, преводиоца Мажуранићева Ченгића.

Анонимни српски песник („Ненад“) ожалио је вођу српске братиславске и модранске омладине стиховима³⁵:

„Над Модром липа висока
Врхом се к небу винула,
Гранама земљу дирнула...
Ал' пуче пушка злурата...
Мајка се Татра заплака,

У Модри с' куле кренуше,
На њима звона јекнуше,
Орô се с липе подиже,
Рашири крила широка
Узлете право у небо....

А Змај је доцније, у данима тешког искушења, питао словачког дротара (Слован дротар):

Сећате л' се радо
Светлијега доба?

Купите л' се често
Код Штурова гроба?

3. *Трнава*. — Налази се у широкој равници са недалеким залеђем Малих Карпата, на 47 км. североисточно од Братиславе

³¹ О Змају према Чехословацима изнели смо у посебном овећем чланку на словачком (Prúdy, č. 3—4, 1934. Bratislava).

³² О кнезу Михаилу у Иванци другом приликом у посебном чланку.

³³ О кнезу Михаилу и Штуру посебни чланак на чешком, који је изашао у Česloslovačko-jugoslovenskoj reviji, br. 9—10, 1934.

³⁴ Slov. Pohľady, 1899, 12.

³⁵ Седмица, 5 фебр. 1856.

Има око 25.000 становника. По величини треће место у Словачкој. Дуго је носила мађарско име Нађсомбат. Одавно је позната као један од снажних католичких центара бивше Угарске. Са својих многобројних католичких цркава, самостана, семинара и школа, одавна је названа словачким „Малим Римом“. За време Змајево бројала је око 600 домова, и око 9.000 становника.³⁶ Имала је тада своје позориште (од 1831), и 11 католичких цркава. Можда је још постојала и српска православна црква (ваљда из 18 в.), чији остаци данас постоје (Штефаникова, 17), са гробљем и поседом.

Ту су одржана два државна сабора (1535, 1547) на којима су су учествовали претставници Хрватске, Славоније и Војводине. Ту је председавао (1632) црквеном синоду хрватски књижевник Иван Мрнавић, и истакао се познати глагољаш Рафаило Леваковић. Ту се од 1634—1766 штампало више књига од хрватских писаца, на народном језику, као Антуна Канижлића, и на латинском као: Кр. Пеичића, Владимира, Ђура и Жигмунда Кеглевића, Јураја Праја, Фр. Клобушицког, Каз. Бедековића, Рајмунда Кунчића, Петра Милаковића, Ив. и Габр. Патачића, Ник. Зрињског, Ант. и Пет. Канижлића, и једно дело славног Руђера Бошковића.³⁷ Ту су учили књижевници: браћа Никола и Петар Зрински, Јурај Хабделић, Н. Крајачевић, Бал. Миловец, Антун Канижлић, астроном Фр. Ксавер Бјура, историчар Н. Бергер, и други мање познати Хрвати. Ту су се први пут сусрела два млада српска песника, Јован Илић и Павле Поповић-Шапчанин.

III. Школе

1. *Братиславски лицеј*. — Кратку историју братиславског евангеличког лицеја изнели смо у чланку о Јоакиму Вујићу (Прилози за књижевност, XIII, 1933). Овде указујемо на промене које су настале за Змајева школовања.³⁸

Према Туновом закону од 1849 (Entwurf der Organisation der Gimnasien...) школе су у Угарској подржављене, и место мађарског, који је четрдесетих година заменио латински, уведен је немачки језик као наставни. Заведен је систем четвороразредних и осморазредних гимназија, као и полагање матуре. На лицејима, три прва разреда са по две године (граматика, синтакса и хуманост) имали су се претворити у I—VI разр. гимназије, а две године филозофије у VII—VIII разред. Братиславски лицеј гледао је да избегне прописе Тунова закона. Нерадо је уводио немачки језик за наставни, јер је последњих година био прилично мађаризиран. Потпадао је под управу ев. цркве братиславског дистрикта, која га је издржавала кроз два и по столећа,

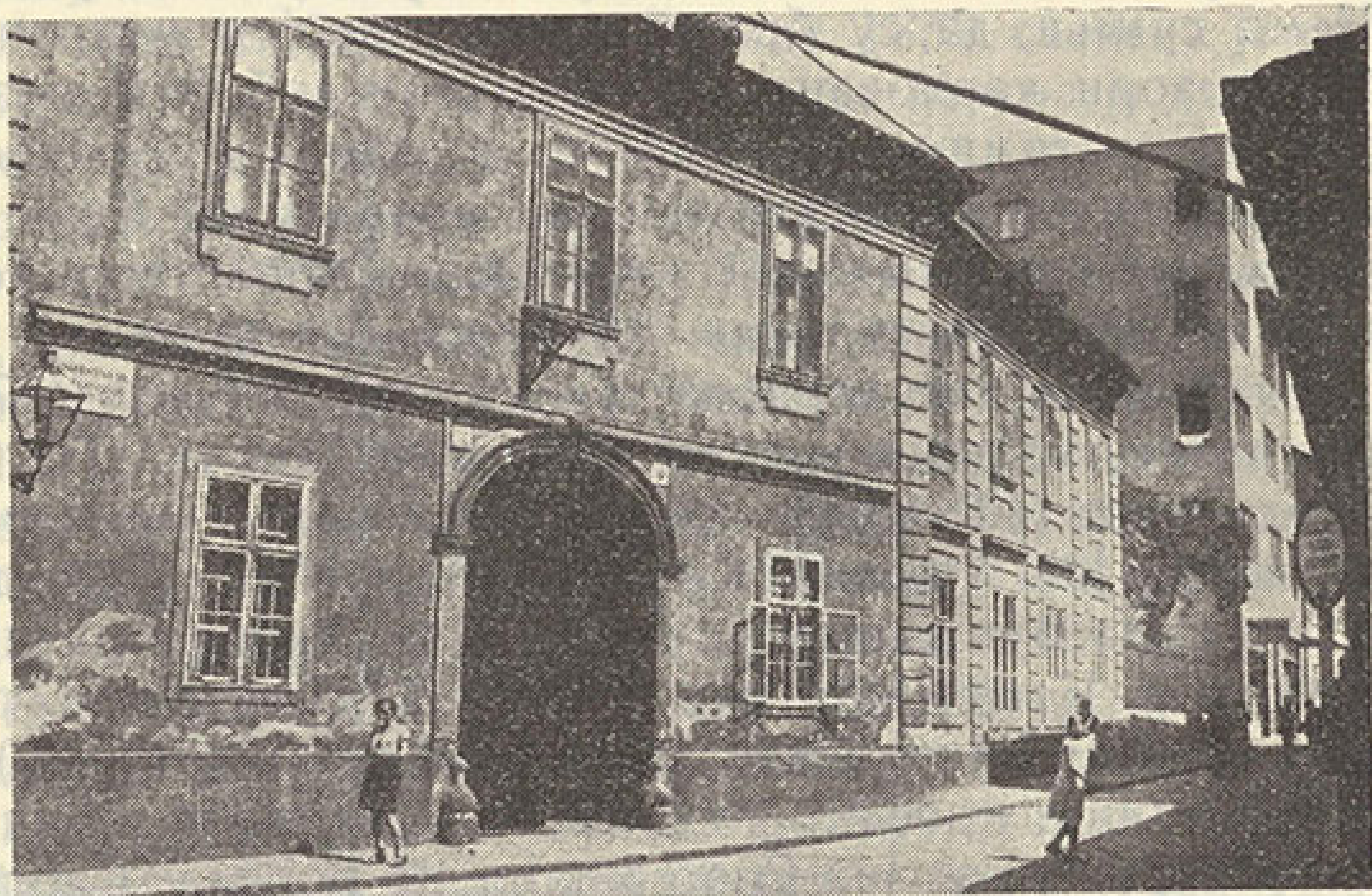
³⁶ Pozsony és környéke; Štefan Ručka, Trnava, Skalica, 1868.

³⁷ Aloysius Zelliger, Pantheon Tyrnaviense, Tyrnaviae, 1931.

³⁸ Geschichte der evang. Kirchengemeinde zu Pressburg, II: Sam. Markusovszky, Die Schule (1906).

а нови прописи рушили су право надзора црквених самоуправа. Према новом распореду, за вишу гимназију било је потребно најмање дванаест квалификованих професора, а лицеј је имао шест.

1849/50 шк. г. лицеј и даље ради по старом систему, али са много мањим бројем ђака него раније. 1850/51 учињене су неке промене у смислу новог закона, — уведен је немачки језик као обавезан предмет. И то је учињено привремено, док ев. црква не добије слободу сабора и решавања о својим стварима. Управо кад је Змај стајао пред испитом друге године филозофије, изашло је наређење, 3 јуна 1851, да сви ђаци који желе продужити универзитет морају имати испит зрелости. Лицеј тражи право матуре. Министарство је то одбило 5 септембра 1851, и лицеј огласило приватном школом, која нема права издавати пуноважна сведо-

Стари лицеј у Братислави (1783 – 1785)

чанства. Тиме је овом заводу задат тежак ударац. У октобру те године састао се братиславски евангелички конвикт да решава о судбини братиславског лицеја и модранске гимназије, и тек у јулу 1852 донео извесне одлуке.³⁹ Према тим одлукама, лицеј је 1852/3 извршио извесну реорганизацију. Образовано је осам разреда (I—VIII) као виша гимназија, и одвојена теологија (I—III); у нижим разредима предаје се немачки и мађарски, у вишим само мађарски. 1853/4 повећан је број професора на дванаест. А тек 1861 лицеј добија право јавности.

2. *Модранска гимназија*.⁴⁰ — Као братиславски и кежмарски лицеј, тако и модранска евангеличка гимназија улази у нашу

³⁹ Osusky, *Filosofia Štúrovcov*, III (Hodžava filozofia), 1932, 78.

⁴⁰ Литература: G. Gyurikovics, *Historia scholae ev. Modrensis et ejus rectorum*, (Архив модр. гимн.); Sam. Wölfel, *Geschichte des ev. Gymnasi-*

ums in Modern, 1826; Szelényi, *Adalékok a volt modori ev. gimnázium történetéhez*, *Theologiai szaklap*, 1916; Szelényi, *A magyar ev. iskolák története*, 1917.

културну историју. Она је, вероватно, била један од главних узора по којима се организовала прва српска гимназија, карловачка. Кроз њу је прошао леп број Срба, од којих неколико угледних имена. Њен праг прелазио је и наш велики народни просветитељ и филозоф Доситије Обрадовић.⁴¹

Развила се из протестанске школе, која је постала крајем 16 века. У другој половини 18 столећа добила је право на прву годину филозофије, коју су имали лицеји. Тако је њен углед знатно скочио. После гласовитих евангеличких лицеја у Братислави, Кежмарку, Левочи, Шћавници и Шопроњу, она је била на првоме месту. Постала је познат завод у целој Угарској. Прочула се и код нас, нарочито крајем 18 века. Тада се (1791) оснива у Карловцима прва српска гимназија, коју организује Јован Грос, Словак из Пезинка крај Модре, ђак модранске гимназије. Нема сумње, да су братиславски лицеј и модранска гимназија били узор карловачкој. Те школе добро је познавао и митрополит Стратимировић, кад је долазио у Братиславу на државни сабор, и ту се задржавао на пролазу за Беч.

Углед модранске гимназије нарочито је порастао у последњој трећини 18 и првој четвртини 19 века. Прочули су је њени угледни ректори из тог периода. То су: Јакоб Богш (1768—70), врло учен човек, доцније ректор лицеја у Левочи, Ст. Фабри и Дан. Станислаидес (1784—8), после професори и ректори братиславског лицеја, Јан (Јован) Грос (1799—1802) прво директор карловачке гимназије а после професор и ректор братиславског лицеја, Габриел Ковач-Мартини (1808—17), познати ректор и професор лицеја у Братислави, и Дан. Канка (1818—22), такође учен човек, доцније професор ев. теолошке школе у Бечу. Затим су били њени ректори: Јан Грос, млађи, по рођењу Карловчанин, син професора Гроса, Андреја Јуренак, и Андреја Михнаи, Змајев професор на братиславском лицеју. После тога, њен углед је поново подигао, нарочито међу Словацима и Србима, истакнути словачки родољуб Карло Штур, брат Људевита Штура, кад је 1839 дошао за њеног ректора; а затим његов наследник Јанко Калинчак (1846—58), угледни словачки новелиста.

Модранска гимназија, у организацији и настави, увек је ишла за братиславским лицејом као узором. Стајала је под истом црквеном управом заједно са лицејем. Од 1815 радила је по Шедиусовом, а од 1840 по Зајовом систему. Змајеве године, 1850/51, имала је ове разпеде: *classis grammaticae, prima, secunda, tertia, quarta* (conrector Albrecht), *cl. humanitatis (rhetorica et poetica)*, *cl. philosophica — logica* (rector Kalinčák).⁴² Према Туновом закону имала је заједнички став с братиславским лицејем. Била је у потпуној немогућности да се реорганизује према новим прописима.

⁴¹ О Модри и модранској гимназији за Доситијева бављења у посебном чланку (Доситије у Модри), који ће изаћи у једној од наредних

свежака Прилога П. Поповића.

⁴² *Tabulae censsoriae Gymn. Modrensis 1850/51.* (Архив).

Зато је њен углед и значај знатно пао. Остала је једно време и без права јавности, али не и без поверења Словака и Срба. Јер за ректоровања К. Штура и Калинчака, четрдесетих и педесетих година, кад се окрутно и врло брзо спроводила по школама мађаризација а после германизирање, она је највише очувала израз словачког и славенског завода, и највише држала у употреби и настави словачки језик. Истакнути словачки песник Паулини-Тот,⁴³ познати словачко-српски кулпински посланик, истиче како је дух модранске гимназије четрдесетих година био у националном погледу сасвим други него у Комарну, где се брзо мађаризирало. А педесетих година, словачки Милетић, Јозеф Мирослав Хурбан, шаље свога сина Светозара (Вајанског), једног од највећих писаца словачких, у модранску гимназију, јер је још само у њу имао поверења у националном погледу.⁴⁴ Али, она је била већ пред својим падом. Године 1858 сведена је на четвороразредну, а 1870 укинута. На место ње Модра је добила мађарску учитељску школу, која је 1918 претворена у чехословачку.

Српски ђаци одавно су почели долазити у модранску гимназију. Године 1777 учили су ту Тома и Павле браћа Јовановићи-Видаци, синовци карловачког митрополита Вићентија, са још неким митрополитовим питомцима, како каже њихов модрански васпитач Доситије Обрадовић. Кад су тамо почели долазити наши ђаци не може се знати, јер најстарија очувана матрикула ове школе почиње са годином 1784. Године 1791 учио је ту Јован Поповић из Чонграда, и после до доласка К. Штура није било Срба редовних ђака у овој школи. За Штурова и Калинчакова ректоровања број српских ђака био је прилично велики. Тако је неколико година пре буне од 1848 учило тамо 18 наших ђака. Највише их је било 1845/6 шк. године. Тада су они имали и своју ђачку дружину, коју је посећивао и Људевит Штур. „Србљи у Модри — писао је Штур 7 јан. 1846 свом пријатељу Никанору Грујићу — јесу врстни младићи. Ономадне сам их посетио у јавном друштву и с другим Славјанима. Чули смо тамо њихова сочињења, говорништво, и веома смо били задовољни. Влада међу њима дух добар и слога. Напротив двојицу, богами, и како ваља испсовао. Милетић и Влашкалић јесу врстни младићи. Некоји су узбунили друге и то само поради својих особљивости. Имао сам доста посла да се мир поврати“.⁴⁵

У том колу (1845/6) били су: Павле Поповић из Шапца, Стев. Поповић из Карловаца, Стев. Симуновић из Шида, Марко Поповић из Вуковара, Петар Ненадовић и Лазар Марковић из Панчева, сви истакнути омладинци, који се помињу као издавачи Славјанке; даље: Младен Коларевић и Сава Петровић из Карловаца, Милош Јездимировић из Футога и Андреја Делиновић из Београда. Последњи је синтактиста друге године, а остали филозофи прве године. Револуционарне године ту су учили: Стеван

⁴³ Nitra, VII (1877), 327.

⁴⁴ Alb. Pražák, Studentská leta Sve-

tozára Hurbana Vajaneského, 1925, 16.

⁴⁵ Rad, knj. 156, 10.

Станковић из Панчева, Александар Панаотовић, Никола Дракулић, један из круга издавача Славјанке, и Стеван Павловић, Новосађани. Павловић је одатле, као Милетић из Братиславе, полетео у бој кад је пукла револуција, и с тешком муком пробио се кроз разне логоре док није стигао у Јелачићеву војску. После буне, до одласка Калинчакова (1858) учило је ту редовно још десет наших ђака. Помињемо двојицу: Лазара Захаријевића из Ковина, писца успомена о Бранку и Милетићу, и Штуровог васпитаника Константина Костића, рођеног у Свилајнцу, који је становао код Љ. Штура. „Штур имађаше код себе — пише Д. Лачни⁴⁶ — једног Србина из Београда, којег поучаваше и васпитаваше. Презиме му не знам, али он га зваше Коста. Тај Србин био је код Штура све до његове смрти“. То потврђује и школска матрикула, у којој је Костић заведен да станује „код Штура“.

Стара гимназија у Модри (1826–1870)

Змајеве године, 1850/51, није било наших редовних ђака у Модри, али било је доста приватних.

Страшни пожар од 6 јула 1825 уништио је и стару зграду модранске гимназије, у коју је одлазио Доситије Обрадовић да слуша Баумајстерову филозофију. Већ идуће године подигнута је нова зграда, у којој је данас грађанска школа (Доња улица, 56, продужење Штурове). У њој су полагали испите Змај и Ј. Бошковић, и учили многи наши ђаци.

То је једноставна зграда на спрату, са лепо углачаним довратницима од црвеног мермера. Изнад врата, на црвеној мермерној плочи, стари латински натпис, који је саставио први директор карловачке гимназије, Јован Грос, тада професор братиславског лицеја: *Largitate Fautorum Operaque Coetus A. C.*

⁴⁶ Slov. Pohľady, 1899, 12.

Modrensis Musis E Cinere Exurrexit. MDCCCXXVI. Из широког улаза одвајају се позади узани ходници, из којих се улази у две приземне, са по три прозора, једнаке и сниске учионице са сводовима. Дрвеним степеницама иде се у две исто толике, али височије, учионице на спрату, између којих је веома узана једнопрозорна управитељева, некад ректорова канцеларија над улазом. У невеликом дворишту, при којем је била стара гимназиска зграда у којој је Доситије слушао Баумајстерову филозофију, иза којег је врло дугачки врт са зеленилом, продужује се десно крило школе, у којем је раније био гимназиски алумнеум, где су се хранили чувени модрански „физиулари“ (пасуљари), благодејанци. У њих су се убрајали и два наша књижевника, први Змајев песнички узор П. Поповић-Шапчанин, брат Милорада Шапчанина, и Змајев пријатељ из младе Милетићеве гарде, др. Стеван Павловић, писац Поетике и Естетике, преводилац историје *Срби у Угарској*.

3. *Братиславска католичка гимназија*.⁴⁷ — Једна од најстаријих гимназија у целој некадашњој Угарској. Постала је под утицајем ширења хуманизма и ренесанса. Основао је 1557 наш Југословен, велики Хрват Јурај II Драшковић, доцније загребачки бискуп, хрватски бан, латински песник и теолошки писац, славни говорник са тридентског концила, арцибискуп, кардинал и намесник Угарске. То је била латинска школа, која се још тада звала гимназијом. Организовао је учени Фландринац Арнолд Герардус, „designatus moderator incltyi gimnasii Posoniensis“, који је дошао на позив Драшковића, тада претстојника братиславског католичког каптола.

Изгледа да је њен наставак (а не посебна школа) била језуитска школа за племићке синове, која се помиње од 1573. Њу је основао други велики Хрват, славни дипломата Антун Вранчић из Шибеника, познати историчар, арцибискуп и кардинал, кад је као намесник Угарске становао у Братислави. Ширењем реформе у Братислави, ова је школа угинула негде на почетку 17 века. Чувени организатор католичке реакције у Угарској, кардинал Петар Пазмањ, вратио је поново у живот, и она је 1627 отпочела редован рад. Била је у рукама језуита. Током 17 века помиње се неколико великих добротвора ове гимназије, који су били хрватске крви, — Ст. Патачић, Јелена Драшковић, Јурај Кишевић-Хрват, и арцибискуп Леополд Колонић. У 18 веку назива се *Gymnasium kardinalitum*. Тада је имала шест разреда. Имала је до 600 ђака. Њени граматисти учили су катихизис Петра Канижлића. Забележено је да школа није радила

⁴⁷ Литература: Schönvitzky, A pozsonyi kir. kath. főgymnasium története, Pozsony, 1896; Pirchala I., A pozsonyi k. kath. gymn. története 1850-61, Értesítője 1888/9. Frankl, A hazai és külföldi iskolázása XVI században;

Portisch Em., Geschichte der Stadt Bratislava - Pressburg, II, 1934; Rimely C., Capitulum insig. ecclesiae coll. Posoniensis, 1880; Zweites Programm des k. k. kath. Gymnasiums zu Pressburg, 1802.

оног дана кад се чуло да је 1717 пао Београд. Од 1767—71 био је њен вицедиректор и надзорник наставе (*praefectus scholae*) познати историчар Георг Прај, који је подигао њен углед.

Године 1773 укинула је Марија Терезија језуитски ред, и од 1776 њени професори су световна лица. За Јосифа II названа је краљевском вишом гимназијом, и била подржављена. 1785 постављен је за њеног директора Јохан Флајшхакер, професор Јоакима Вујића и Ат. Стојковића на католичкој правној академији у Братислави, на место племића Балаше, који је постављен за хрватског бана. За време реакције против јозефинизма опет је враћена католичкој цркви.

У почетку гимназија је била смештена код препозитуре братиславског каптола, Драшковићеве резиденције, а доцније у дому кардинала Вранчића. У 17 веку била је у Пазмањевој згради католичког колегија, при катедрали, где су се венчавали угарски краљеви; а током 18 века у некадашњој згради евангеличког лицеја, наспрам примасове палате, где је потписан Наполеонов мир. 1786 пренета је у самостан св. Кларе, где је била усељена правна академија (1784—1850), коју је учило толико знаменитих Југословена. Ту је данас библиотека Коменског универзитета. Ту је Змај први пут полагао матуру.

4. *Трновска гимназија.* — И католичка гимназија у Трнови заслужује нашу пажњу. Кроз њу је прошло доста Хрвата. Тридесетих година 17 века учили су у њој: Јурај Хабделић, познати кајкавски књижевник, и браћа Никола и Петар Зрински, књижевници, хрватски банови, војсковође, и чувени завереници против Беча. Хабделић је више година био њен професор. Педесетих година полагало је ту матуру више Срба, а 1862 познати хрватски борац и историчар Петар Томић. 1853 имала је прву матуру на којој се појавио наш Змај.

Школа у којој је матурирао Змај састављена је из две зграде, старог семинара и старог васпитног дома племића, у којем су две године провели браћа Зрински. Налази се у низу лепих историских зграда. Ту је велики универзитетски храм и лепа барокна палата старог универзитета (1635—1777) најстаријег у Угарској. На њему је био професор Фрања Пејачевић, писац српске историје. У њему је била правна академија (1777—84). У њему је била смештена и универзитетска штампарија, у којој су се током 18 века штампале и ћирилске књиге намењене превођењу Срба на унијатизам. Основао је 1699 познати поборник унијатизма, арциб. Леополд Колонић, чији су се преци у 15 веку доселили из Хрватске. Ту је учило више Хрвата; доцније на правној академији још више; нарочито од њеног преласка у Братиславу, кад се број Хрвата повећао и великим бројем Срба.

Р. Ковијанић

СИТНИ ПРИЛОЗИ

Некадашња територија насеља Врбаса

Приложена карта нам показује да је првобитни облик некадашње територије Врбаса имао троугли изглед. Границе првобитног атара биле су: с југа пустара Чорнок, с истока простор општине данашњег Србобрана, пустара Шопрон и део простора пустаре Велић; са севера пустара Парастинац а са запада улазио је једним углом простор села Врбаса у атар села Куцуре.

На овоме простору видимо и два натписа на којима ћемо се више задржати. Натпис *locus templi antiqui* указује да је ту некада била црква. Геометар Ковач, који је у доба Марије Терезије (око 1765) снимио атар Врбаса, нашао је само разбацане рушевине цркве, али о селу бејаше тада већ сваки траг ишчезао. Кома је насељу припадала ова црква не знамо.

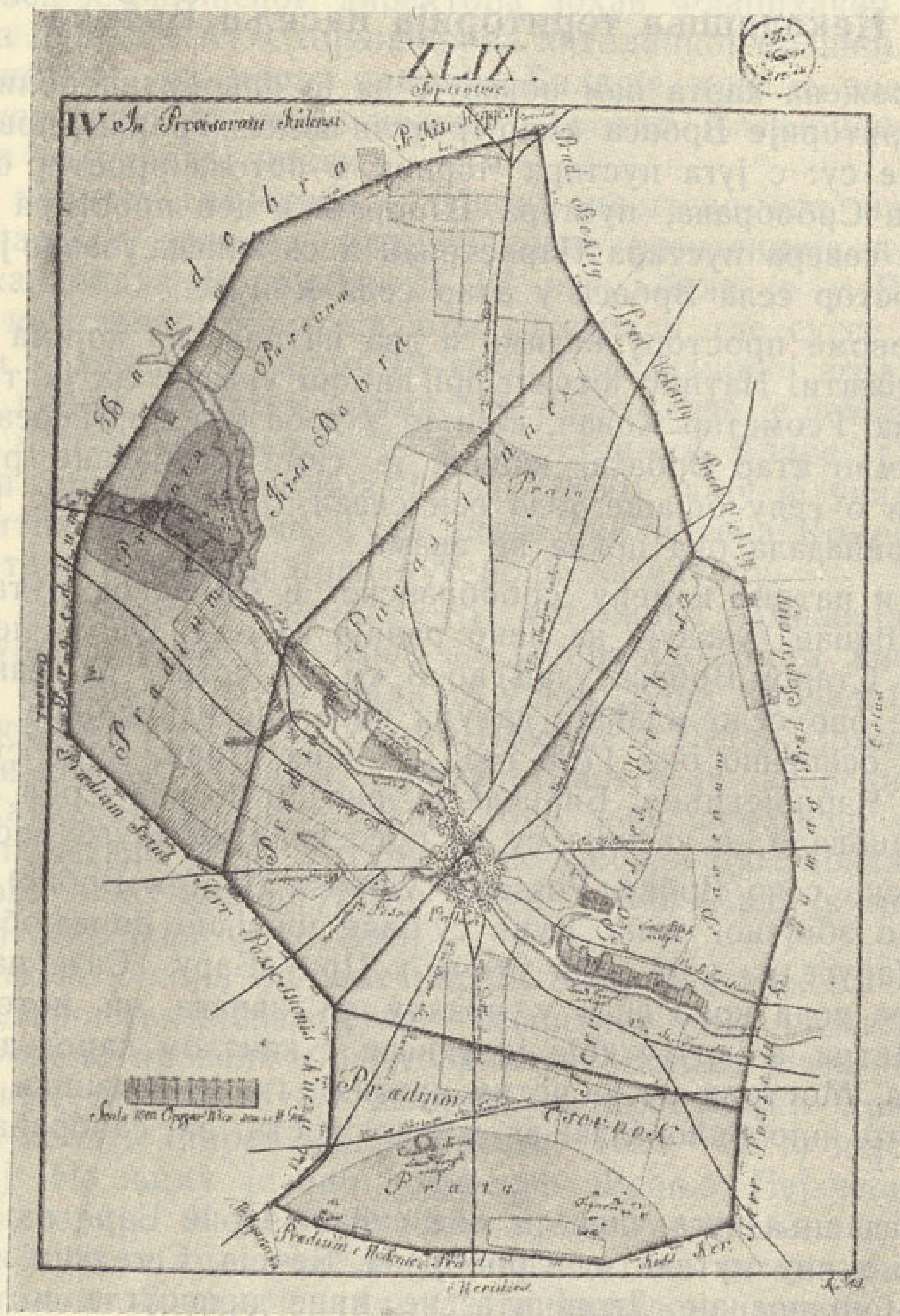
Други натпис између србобранског и бечејског пута „*locus posses. antiquae*“ указује на неко раније насеље. Оно је лежало од данашњег Старог Врбаса удаљено 3 км. на исток. У сваком случају да је ово село млађег датума него оно испод баре. Мислим, да је оно основано око 1700 год. од оних Срба, који су овамо дошли са Чарнојевићем. Биће да су око 30 година Срби у овоме месту становали, а касније су се преселили на друго место.

Српско село Врбас, *Possesio Verbasz* (Стари Врбас), изгледа да је било збијеног типа. Куће су биле поређане поред обале Баре и поред јаруге из које вода утиче у Црну Бару. Сада пак место Црне Баре води кроз село у правцу са запада на исток канал Краља Петра, а јаругу која је у вези с каналом народ данас назива Бара. Мостови су на истим местима, где су садашњи мостови, једино што није било садањег доњег моста за саобраћај преко канала.

Некадашња дуга улица с оне стране Црне Баре на Телечки, у коју се стичу путеви од Србобрана, Бечеја, Сегедина и Тополе јасно се још познаје. Дворишта не чине правоугле и правилне парцеле, а и куће су врло ретко окренуте лицем ка улици. Црна Бара и данас такозвана Бара деле село у три дела. Поред онога дела на Телечки можемо разликовати део између Црне Баре и Баре и део испод Баре. Онај део који се налази између Црне Баре јесте највећи, и овај део јасно показује да је ток Баре великим делом одредио унутрашњи положај насеља. На месту где се данас налази православна црква била је и тада црква. У овоме делу села стицали су се путови од Куцуре, Крстура и Куле. Што се тиче трећег дела, може се на карти толико видети, да један ред кућа

лежи на обали, а једна улица иде неправилно са северо-запада на југоисток. У овај део села води пут од Србобрана, Бачког Доброг Поља и Деспот Св. Ивана.

Јужно од некадашњег Врбашког атара означен је на пустари Чорнок, један стари шанац, о којем се иначе поближе не зна ништа.

Повише колиба, салаша „tuguria“ два ђерма дају голој ливади нешто живахности. Такође на пусти „Kiss Dobra“ постоји неколико ђермова, а на ливади десно и лево лежи повише салаша, а ту су се налазиле још и рушевине једне цркве.

Фридрих Лоц

Ђорђе Поповић

нишки митрополит (1735—37) а темишварски епископ (1742—57)

Нишког митрополита Јоанићија који је у Нишу умро, по једној белешки 1734¹ а по другој 1735 заменио је на катедри Нишке Епархије Ђорђе Поповић. О Јоанићију сам неке податке саопштио уз Тевтере Нишке Митрополије његова времена, који се штампају у Историјском Зборнику Скопског Научног Друштва књ. I. О Ђорђу Поповићу имамо нешто више података но о Јоанићију. И ако не све тачно, о Ђорђу Поповићу је доста и писано. Ђорђе се родио 1701 негде у Старом Влаху. Отац му је био свештеник и звао се Милош, а мајка Јефросина. Постриженик је дечански, а није био богослов.² Међутим самим тим што је Доситије Обрадовић, своје доцније стечено искуство, своје пречишћене појмове и утврђене рационалистичке погледе на цркву и друштво везао за име Ђорђа Поповића, док је овај био епископ у Темишвару, јасно казује да је Ђорђе Поповић био јакога здравога разума и цењен као високо образован духовник свога времена.³

На позорници црквене управе Ђорђе Поповић се јавља 1735 августа 3-те године, патријарх Арсеније IV Шакабента посветио га је за епископа, а 5 истог месеца назначио за митрополита Нишке Епархије. Ђорђе Поповић је тек нешто више од две године управљао Нишком Епархијом. Познато је да је 1737 Аустрија заратила на Турску и, 23 јула оне године, њена војска заузела Ниш. На нешто више од два месеца потом морала је аустријска војска одступити пред Турцима и из Ниша. Тада је и Ђорђе Поповић оставио Ниш и, с патријархом Арсенијем IV, одступио у Београд, одакле је, 1739, опет с патријархом Арсенијем, прешао преко Саве и Дунава. Ђорђе Поповић је у овом рату, у Нишу, аустријској војски учинио знатне услуге, због којих му је Дворски ратни савет и обећао епископску столицу у цесарским земљама, а аустријска влада му дала пензију 1200 форината годишње. Зна се да је патријарх Арсеније IV, 1741, добио Карловачку Митрополију, а Ђорђе Поповић је, све до 1745, живео највише у Карловцима, где је вршио разне архијерејске послове.⁴

Док је био на катедри Нишке Епархије, Поповић је био примио на се, односно на своју епархију, дуг који је остао од његова претходника митрополита Јоаникија, а и сам је био начинио дуг код Јеврејина безрђана Елијосафа Јањалије, хазнадара Бећир-пашина, и они су га, после рата, за тај дуг, дипломатским путем,

¹ На 17 страни Тефтера Нишке Митрополије.

² Гласник Срп. уч. друштва VI, 74—5.

³ Између осталих в. Дела Доситеја Обрадовића, пето државно издање с. 24 и даље; Дим. Руварац у Српском сиону 1906; Ст. Новаковић, Споменица Доситеја Обрадовића,

134 књ. Срп. књ. задруге с. 21; Милутин Јакшић, О Арсенију IV Јовановићу Шакабенти, Карловци 1899; Миленко А. Марковић, Георгије Поповић, епископ нишко-белоцрквански (1735—37), Ниш 1933.

⁴ Милутин Јакшић, на пом. м.; Писмо Дим. Руварца мени.

тужили код Дворске канцеларије у Бечу. Мисли се да Дворска канцеларија због тога није хтела Поповићу дати епархију, — поред свих његових стечених заслуга у минулом рату с Турцима и обећања дворског ратног савета још у Нишу и поред неколико претставки патријарха Арсенија IV код Дворског савета. Узалуд је Ђорђе Поповић доказивао да дуг ради кога је тужен није био његов, лични, дуг, већ дуг Нишке Епархије, односно њене некретности, позивајући се, при том, и на правило које за дугове влада код Васељенске Патријаршије и у Турској уопште. Сачувано је његово писмо патријарху Арсенију IV од 7 јануара 1742 о том дугу. А познато је о том дугу и писмо — уверење од 22 новембра исте године угледних избеглица из Ниша, Приштине, Сенице и Новог Пазара у истом смислу. Писмо-уверење угледних избеглица штампано је у Српском Сиону за 1906 бр. 19, а писмо Ђорђа Поповића патријарху ја сам објавио у Историјском Зборнику Скопског Научног Друштва књ. I који је још у штампи.

И ако је патријарх Арсеније Поповића неколико пута Дворском савету предлагао за епископску катедру, Поповић је, све до 1745, остао без епископије. Под 24 фебруаром те године, и неочекивано, сама царица Марија Терезија га је наименовала за темишварског епископа, поред тога што је патријарх Арсеније за ту епископију предлагао или Ђорђевића или Христијана.⁵ У акту наименовања Поповића за темишварског епископа стајало је: „У првој својој презентацији патријарх је изложио међу осталим, да епископ нишки нема досад епископије у царским земљама и он је поново и сам молио да му дамо епископију темишварску. Тим, и његовом верношћу у турском рату покренути, потврђујемо га у епископском достојанству и одређујемо (*designatus*) за епископа темишварског.“⁶

На катедри Темишварске Епархије остао је Поповић дванаест година. За његова управљања овом епархијом подигнута је епископска резиденција у Темишвару и српска катедрала. Поповић је се највише у овој епархији и прочуо. На катедри ове епархије га је и смрт затекла, 12 децембра 1757.⁷

Ђорђа Поповића су, преко Саве и Дунава неки још за живота погрешно називали и писали нишки и белоцрквански митрополит. Тако га је, доцније, у својој Историји забележио и Јован Рајић. Међутим сам Поповић, по преласку Саве и Дунава није се писао ни нишки, а камо ли и белоцрквански! И у самим Тевтерима Нишке Митрополије, које сам већ поменуо, само на једном месту се писао митрополит, па и то тако скраћено да се једва могло и приметити, а на више се места у Тевтерима писао само Георгије Поповић и ништа више. Само нишки су га називали и у цркви и у Нишу и у Аустрији. Тако, у познатој Стихологији,⁸ само на годину дана пред његово бегство из Ниша, потписао се: Смирени митрополитъ

⁵ Ibid. с. 165 и др.

⁶ Ibid. с. 165.

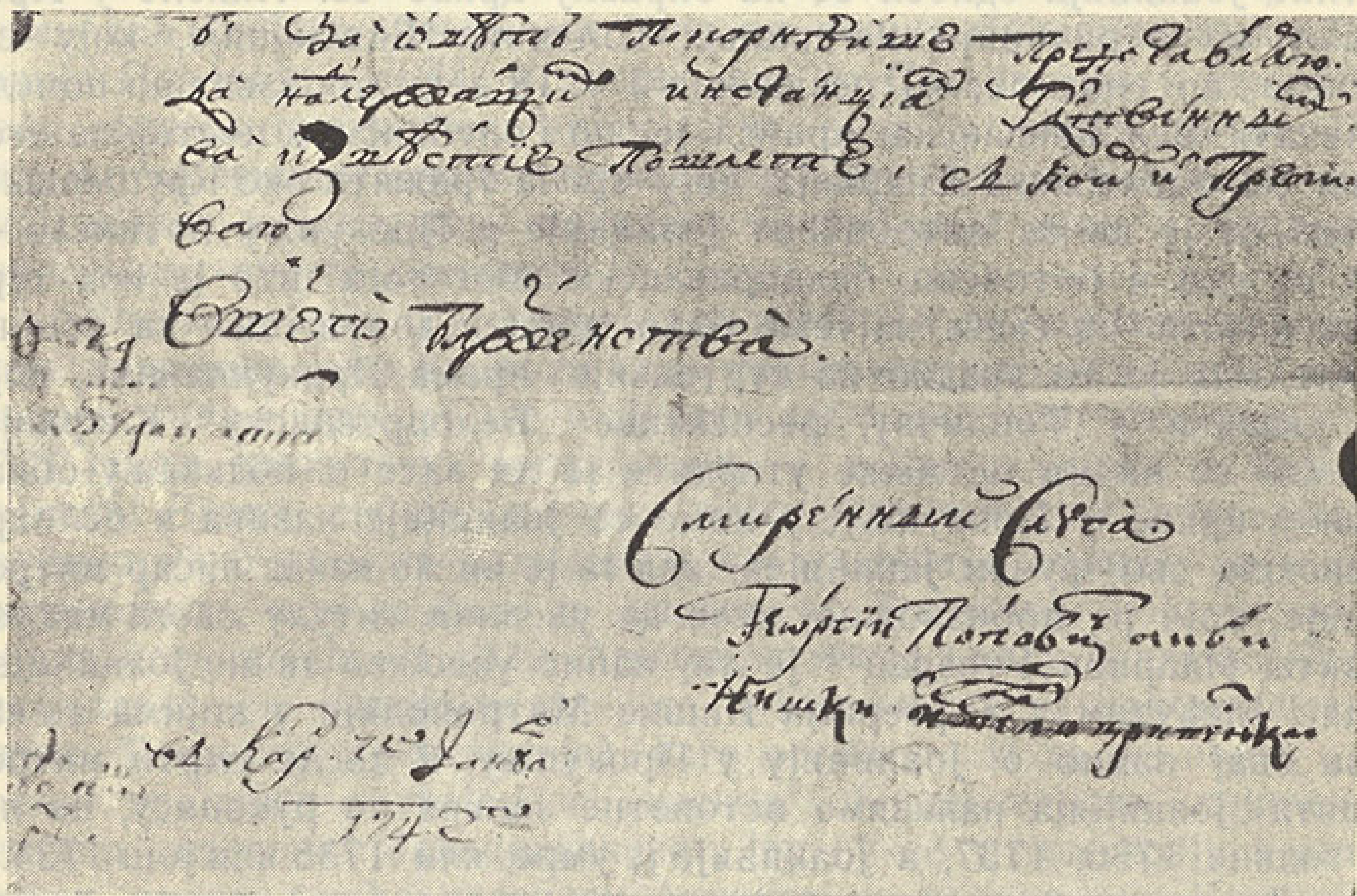
⁷ Гласник Историског друштва у

Н. Саду књ. V, св. 13, с. 430—32.

⁸ Гласник Срп. уч. др., с. 256 и

257.

нишки Георги *Ѓ. Ѣ. Ѓ. Ѓ.* — У чатенију митрополиту стоји: ПреосвешченеишемѢ и словеснеишемѢ *ѡѡѢ* и господинѢ нашемѢ, митрополитѢ же богоспасаемие епархие нишке са окрестними странами... Геѡргию, многа емѢ лета. У Раваничком је летопису⁹ забележено да је 1737, с Арсенијем IV Шакабентом пребегао и нишки владика Ђорђе Поповић. У поменутом писму-уверењу из Ниша, Приштине, Сенице и Новог Пазара, за које је, свакако, податке дао и сам Ђорђе Поповић, стоји: владика и митрополит нишки... често речени митрополит нишки г. Георгие Попович.... на епархију сад речену нишку... он П(реосвештени) Г. Митрополит Поповић пријмив нишку епархију... и ниже он, досторечни Г. владика нишки и. т. д. Видели смо да епископ нишки стоји и у акту царице Марије

о наименовању Ђорђа Поповића за епископа Темишварске Епархије. И у свиме патријаршијским административним наређењима у Сремским Карловцима стоји Ђорђе Поповић нишки.

Уосталом, зар би сам Ђорђе Поповић, да је у титули својој у Нишу имао назив и белоцрквански пропустио да га и у новом завичају зову и пишу уз нишки и белоцрквански, онда кад је то било потребније но у Нишу.

Из наведених се података да закључити, да су Ђорђа Поповића други, и непознати и непозвани људи, па и то доцнијега времена, називали и писали и белоцрквански. У осталом, до сада је и познат само један такав случај. За овакав закључак највише нам даје повод случај с оригиналним писмом — потписом Ђорђа Поповића патријарху Арсенију IV од 7 јануара 1742 чију сам садржину мало пре саопштио. У том писму, поред својеручног потписа

⁹ Гласник Срп. уч. друштва 56.

Ђорђа Поповића и његова парафа, другом руком, свакако и доцније, дописано је *бивши нишки и белоцрквански*. На први поглед изгледа да је ово пун својеручни потпис Ђорђа Поповића. Међутим, кад се боље загледа, и голим се оком види да је биви нишки и белоцрквански дописала друга рука, па и то је, или сам непознати писац или ко други, изгледа доцније, прецртао доста дебелом линијом. Ово су утврдили и стручни графолози. Да се боље осведочи, изнесим овде фотографски снимак дописаног дела Поповићева потписа.

На основу овога случаја може се претпоставити да се ни претходник Поповићев на катедри Нишке Епархије, митрополит Јоанићије, није казивао ни потписивао и белоцрквански. И тај једини потпис Јоанићија односи се на оправку цркве св. Николе у Прокупљу, на територији негдашње Топличке Епископије, коју су, изгледа, по епископској резиденцији у 18 веку, произвољно почели називати Белоцркванска, премда је, по Голубинском постојала особена Белоцркванска Епархија, коју треба тражити око Крушевца.¹⁰ Незна се је ли се митрополит Јоанићије у Прокупљу потписао — ако се сам и потписао, белоцрквански због тога што је код турских власти од свега најтеже било добити допуштење за обнову цркве, или је то урадио из куртоазије према Прокупчанима, који су улазили у Топличку, респективе „Белоцркванску“ Епархију. Премда се ничим не може утврдити је ли зато о подизању-обнављању цркве у Прокупљу, у коме се Јоанићије назива и белоцркванским, својеручан Јанићијев, или га је писао какав писар митрополије, који је, произвољно, хтео да увелича титулу свога митрополита. Иларион Руварац¹¹ је тај запис узео као лично Јоанићијев запис. Међутим у тефтерима Нишке Митрополије у којима се налази овај запис о Јоанићију у Прокупљу, и после смрти митрополита Јоанићија налазимо истоветне записе по рукопису, на пр. из године 1736, 1737, а Јоанићије је умро или 1735 или још 1734...

Да су нишки митрополити онога времена у титули својој, како неки погрешно мисле, још од 1690 носили назив и белоцрквански, они би се стално тако називали и потписивали. Међутим сам митрополит Јоанићије у Нишу 1724, записао се, или га ко други записао, само нишки, а 1734, у Прокупљу, записао се или га ко други записао, и белоцрквански. У осталом, да се митрополит Јоанићије називао и писао и белоцрквански, тако би се он стално називао и потписивао, па и његов следбеник, митрополит Ђорђе Поповић би се тако називао и писао. Међутим, као што смо видели, само на годину пред свога бегства из Ниша, 1736, Ђорђе Поповић се потписао само нишки. А у Карловцима се није ни *нишки* потписивао. А припадљашчи ми и окрестними у чатенију митрополиту и с припадљашчима у писму-уверењу избеглица из Ниша, Приштине, Сенице и Новог Пазара значи епархије које су се при-

¹⁰ Е. Голубински: Очеркъ исторіи православнихъ церкви с. 494, ср. 502.

¹¹ Гласник Срп. уч. др. 49, с. 11.

појиле Нишкој. Може се узети да се Топличка (и Белоцркванска) Епархија, под притиском Арнаута после велике сеобе нашега живља спојила с Нишком, али у титулу нишкога митрополита није унет назив епархије Топличке (и Белоцркванске), као што никада није био унет назив ни Нишавске (Пиротске) Епархије, која се неколико пута спајала с Нишком.¹²

У погледу назива нишкога митрополита Ђорђа Поповића и белоцрквански, још већа се забуна ствара по подацима команданата аустријске војске око Ниша 1737. Тако Секендорф, главни командант оне године, хвали се како га је у Прокупљу, при отступању, лепо дочекао прокупачки митрополит (*L'archeveque de Procoria*); по другим аустријским подацима из онога времена и догађаја, Ниш су 9 окт. исте године напустили патријарх Арсеније Јовановић IV Шакабента, митрополит нишки и белоцрквански Глигорије Поповић и др.¹³ Уствари, ако је Секендорфа у Прокупљу лепо дочекао прокупачки митрополит, онда се нишки митрополит није могао називати и белоцрквански. Лако је разумети да су у оној забуни у отступању површно, много што шта и погрешно, забележили аустријски људи.

Уосталом, ако су титуле топлички (и белоцрквански), како неки погрешно узимају, прешле на нишке митрополите још од сеобе нашега живља преко Саве и Дунава 1690, по чему се, онда, чак 1737 јавља прокупачки митрополит, а доцније нишки и белоцрквански! Затим, ако је „наслов“ белоцрквански, кога у ствари није ни било, како га неки замишљају по традицији, прешао на нишке митрополите, шта је било с „насловом“ Топлички, који је историјски познат још од 1229. Арнаутска насеља нису Топлички Округ засељавала са северо-истока на југозапад па да најпре нестане назив Топлички (епископија) него обратно. И да је, поред „насловова“ топличка постојао и „наслов“ белоцркванска, најпре би нестало „насловова“ белоцркванског, јер су се у том крају и много пре и много гушће населили Арнаути но у оном око Прокупља. Уосталом, зна се кад је постала Нишка, кад Топличка а кад и како „белоцркванска“ епископија. Не смемо се лако одавати уверењу да су се епископије и око Нишке Епархије, ни по првом укинућу Пећке Патријаршије, 1459, па ни после велике сеобе нашега живља преко Саве и Дунава онако лако могле стапати у једну, у овом случају у Нишку, па, шта више и своје називе уносити у титулу митрополита и епархије с којом се стопиле и онако лако одвајати се једна од друге. Сам Е. Голубински¹⁴ није сигуран, због чега је и нејасан, да се Топличка Епархија најпре стопила са Белоцркванском, па се, потом, обе тако спојене, у првој половини 18 века, спојиле с нишком и да се нишки епископи(!) почели називати и потписивати и „белоцрквански“! По Голубинском, као да

¹² Милићевић, Краљевина Србија, 31—32, 225; — МСб. XI с. 309; Драг. Н. Анастасијевић у Богословљу г. VIII, св. II с. 14.

¹³ Годишњица Н. Чупића, књ. VIII с. 281, 308.

¹⁴ На пом. м.

су у границама Топличке Епархије постојале две епископије: Топличка и Белоцркванска; прва око Прокупља и Куршумлије а друга око Крушевца; међутим и једна и друга Голубинскога епископија сачињавале су само Топличку, докле она није ушла у састав Нишке Епархије. По Голубинском се и не распознају територије бивше Топличке и Белоцркванске епископије, јер уствари обеју није ни било, пошто су све поменуте територије чиниле Топличку Епархију. Голубински, по једном извору, зна за Топличку а по другом за „Белоцркванску“. По свима другима, који пледирају за назив белоцркванске епископије, тај је назив дошао по „белој цркви“ св. Николе на реци Топлици близу Куршумлије при којој је и била резиденција епископа Топличке Епархије још од њена постања 1229.

Сам Голубински наводи да су га на закључак о белоцркванској епископији и белоцркванском епископу навели Јован Рајић у IV књ. своје историје¹⁵ и Серафим Ристић у својим Дечанским Споменицима. Ваљада по оном фалсификованом делу потписа митрополита нишког Ђорђа Поповића, у његовом писму патријарху Арсенију од 7 јануара 1742, Рајић је у IV књ. своје Историје Ђорђа Поповића назвао нишким и белоцркванским митрополитом. У Дечанским Споменицама Серафима Ристића, који су штампани у Београду 1864, објављен је списак епископа-митрополита¹⁶ који су у 18 веку(?) посетили Високе Дечане. Уз Саву митрополита црногорског, о коме стоји да је у Високим Дечанима био 1778, саопштио је Ристић списак митрополита посетника Високих Дечана из разних наших градова, али без датума. У том списку посетилаца стоји и име Макарије, митрополит белоцрквански. Међутим, ако су сви митрополити побројани у том списку били у Високим Дечанима једне исте, па и истих година, онда је то могло бити само почетком 19 века. Свакако због тога што уз име Саве митрополита црногорског стоји година 1778, Голубински је, у брзини, узео да је те године у Високим Дечанима био и белоцрквански Макарије и из тога извео закључак да се Белоцркванска Епископија у другој половини 18 века одвојила од Нишке Епархије, и не казује ништа даље о њој. Поред тога што ова Голубинскога поставка не може опстати по другим, довољно познатим и утврђеним чињеницама, она отпада и по томе што је белоцрквански Макарије, ако је био у Високим Дечанима с Ананијем скопским, живео тек у другој или трећој десетини година 19 века. У низу митрополита у поменутом списку, уз Макарија помиње се и Ананије скопски, а Ананије је у Скопљу владиковао тек у другој и трећој деценији 19 века; до 1830 био је у Скопљу, а од тога времена до 1836 био је у Призрену.¹⁷ Шта више, вероватније је да је Ананије Високе Дечане посетио пре као призренски но као скопски митрополит. А поред овога митрополита Ананија, никакав други митрополит под тим именом није познат у Скопљу, ни пре ни после њега. И да

¹⁵ с. 200--201.

¹⁶ На с. 49.

¹⁷ Хаџи-Васиљевић, Скопље и његова околина с. 486—87.

не помињем да је скопски митрополит Михаил, који се помиње у поменутом Ристићевом списку митрополита који су Високе Дечане посетили у другој половини 18 века, живео још у 17 веку (1635).

Сам онај назив још нишког митрополита Јоанићија у Прокупљу 1734 и белоцрквански, било ма из којих побуда, доказује да се још у то доба Топличка (и Белоцркванска) Епархија стопила са Нишком и не унесавши у титулу нишког митрополита свој назив, као што је био случај и са Нишавском (Пиротском) Епархијом у два маха. У границама Нишке Епархије 19 века налазимо у 18 веку помена и о лесковачком епископу; и Лесковац је ушао у границе Нишке Епархије али без титуле свога епископа. У Тефтерима Нишке Митрополије (на пом. м.) који почињу с 1724 г. јављају се приходи митрополије од Крушевачке и Прокупске нахије још од 1729, а од Лесковачког кадилука још од 1730.

Већ сам навео да су још 1736 у Чатенију митрополиту Ђорђа Поповића помињали као митрополита Нишке „са окрестними странами“ и у писму-уверењу избеглица из Ниша и осталих градова, 1742 у Карловцима записали Ђорђа као митрополита нишке и „принадлежачими“ (епархија). . . .

Једном створена погрешка о белоцркванском епископу, односно о називању и писању нишког и белоцрквански митрополит провлачила се кроз многе књиге и расправе све до наших дана. Тако, Љуб. Стојановић је у регистру својих Старих српских записа и натписа у једну рубрику ставио све епископе и митрополите „Белоцркванске“, Нишке и Нишавске Епископије, односно Епархије (Бр. 1689, 6851, 7044, 7665, 7449 и др.), као да је то једна епископија била. У тој једној рубрици води Љуб. Стојановић све епископе и митрополите и Нишке и Нишавске (Пиротске) Епархије све до ослобођења Ниша и Пирота 1877 и 1878.

При свем том, готово сви писци познијега времена, који добро познају овај период наше црквене историје, Ђорђа Поповића пишу само нишки митрополит, као што чине: Димитрије Руварац, Милутин Јакшић и др. Колико је мени познато, изузетак у овоме, поред Љуб. Стојановића на пом. месту, чине г. Миленко А. Марковић који Ђорђа Поповића назива нишким и белоцркванским митрополитом¹⁸ и г. д-р Рад. М. Грујић¹⁹ који држи да су се нишки епископи од сеобе 1690 називали и *белоцрквански*, а то је, као што се и из наведеног јасно види, погрешно.

Јован Хаџи-Васиљевић

Калдрмисање Новог Сада 1766

Контрактъ

о данномъ камени Новом Саду ради калдерми 1766.

Данасъ на концу постављѣнаго датума племенитѣй, свобод. и крал. вароши ове Ново-Садске, магистратъ от едне и господинъ отацъ игуменъ Михаил Проданович, манастира Беочина, от стране друге поради камена,

¹⁸ На пом. м.

¹⁹ Народна енциклопедија код речи Топличка.

за направити камениту калдерму у овој вароши како слѣдовати буде овакову погодбу учинили и закључили јесу.

1-во. Племенити магистратъ здѣшни сеја вароши Ново-Садскіа за каменъ, кои се находи у грунту монастира Беочина ради калдерме, на кождо лѣто, како за ово, тако и у будушча лѣта колико би било от потребе вароши сеј обещава по два сарандара, то естъ двадесетъ и четири форинта; и на прошеніе Г-на оца игумана у сеј вароши домъ, или купити, или на коим грунту сочинити под именемъ монастира Беочина чрез племенити магистратъ допушча се, обаче под контрибуціомъ да буде, како и прочіе домови.

2-ро. Господинъ пакъ отецъ игуменъ Михаилъ Продановичъ, монастира Беочина, са сагласіемъ цѣлаго, общества племенитому магистрату сеја вароши Ново-Садскіа даетъ полномошчіе, и властъ на грунту монастирском каменъ сеѣи и копати, обаче за оправленіе путова, илити калдерму по вароши сочинити, а не на инну потребу или за созиданіе домовъ употребити.

За которіа погодби довољное вѣројатіе, и обдержаванъ привѣшеніемъ свобод. и крал. вароши Ново-Садскіа печати от едне, и господина оца игумана монастира Беочина от стране друге; обоих же у два егземплара потписомъ со подтвержденое даемъ контрактуралное писаніе. В Новом Садѣ, фебруар 6, 1766. Велики бировъ магистрата свобод. и крал. вароши Ново-Садске.

Саопштио Архим. Доситеј Ђорѣћ

Борба Грка и Цинцара (Влаха) у Пешти да се одвоје од српске црквене власти и подигну своју цркву

Господин Ђорђе Стратимировић, инж. натсаветник у пензији, послао нам је акт, који ниже саопштавамо, са жељом да га објавимо у нашем Гласнику. Акт је очевидно само један од многобројних из подужег процеса, који су кренули пештански Грци и Цинцари са жељом да се одвоје од Срба и српске црквене власти и добију своју цркву где би могли по вољи радити што хоће („schalten und walten“). Иако овај акт чини само незнатан део у једном процесу ипак баца много светлости на природу односа између Срба са једне, и Грка и Цинцара с друге стране. И из овога се акта види како су Грци и Цинцари нерадо били у заједници са Србима и готово са извесним презирањем и мржњом гледали на Србе свугде, где су се осећали довољно јаки и од Срба независни. Од Јосифа II даље постали су мање зависни од Срба и стога, нарочито у православному варошким општинама, настаје читав низ ових сукоба, који су затим делимично пренети и на темишварски сабор (Д. Ј. Поповић, О Цинцарима с. 109—116). Један такав сукоб у црквеној општини био је, као што видимо, и у пештанској православној општини. Акт који овде саопштавамо штампан је на хартији великог канцелариског формата. Мислимо да је штампан с тога да би и остале српске црквене општине, које су биле у сукобу са Грцима имале образац, како да се бране. Акт је, као што се види, упућен Угарском намесништву и ми га објављујемо у целини.

Ур.

Aeußerung oder Berichterstattung des Diöcesan-Bischofs über die 2-te Bittschrift der Pesther Griechen um eine abgesonderte Kirche.

Sanct Andrae, den 30. August 1789.

An Eine Hochlöbliche Königl. Hungarische Statthalterey!

Aus den mir unterm 7-ten dieses c. a. Nro 29695 von Einer Hohen Landesstelle hochgnädig zugeschickten, und das Gesuch der Pesther Griechen, in Ansehung der Ihnen zu gewährenden Errichtung einer abgesonderten Kirche, betreffenden Akten — wider welche ich meine Bemerkungen einzuberichten befehligt bin — ist zwar zu ersehen, daß die neuerdings veranlaßte und vom Pesther Magistrat befolgte Untersuchung, meine, dem Löbl. Pesther Comitatz eingereichte Bedenklichkeiten im wesentlichen bestättige, und nur hie und da eine wenig bedeutende Widerlegung der von mir angeführten Gründe enthalte: Weil aber bey alledem der Untersuchungs-Commissair gar keine Gründe gefunden zu haben glaubt, warum man nicht einer so wohlhabenden, und schon aus 179 Familien bestehenden Gemeinde, ein abgesonderte, und aus eigenen Mitteln aufzuführende Kirche zugestehen wolle: So habe meine fernere gegenseitige Bemerkungen und Anstände, dem obberührten hohen Auftrag zufolge, in nachstehender Ordnung Einer Hohen Landesstelle unterthänigst zu unterlegen nicht ermangeln sollen.

Die neuerdings eingereichte Bittschrift der Griechen, so wie die Magistrats-Untersuchung, gründen sich vorzüglich in den Wohlhabenheit der Bittsteller, dann in der vorfindigen Seelenanzahl; und endlich in dem engem Raum der bestehenden Kirche.

Daß die Vermögensumstände der supplicirenden Gemeinde zur Errichtung einer eigenen Kirche hinreichend seyn können, wird um so weniger bezweifelt, als Fälle sich ereignen, wo auch ein einzelner Hausvater eine Kirche mit eigenen Kosten erbauet. Bey gegenwärtigen Falle hingegen ist nicht die Frage, ob Bittstellern eine eigene Kirche aufzubauen vermögend seyen, sondern ob die Errichtung einer abgesonderten Kirche bey jetziger Beschaffenheit der Umstände unumgänglich nöthig, nützlich, und dem Wohl der Gemeinde ersprießlich sey?

Daß meinem unmaßgeblichen Erachten nach die Ausführung einer abgesonderten Kirche nichts weniger als nöthig, noch für das Wohl des bisher vereinigten Gemeinde ersprießlich sey, scheinen nachstehende Gründe zu erweisen.

1-tens. Existirt zu Pesth eine Kirche, in welcher alle 5 Nationen der Pesther griechisch-nichtunirten Einwohner bishero geraumen Platz gehabt, und so lange dem Gottesdienst ruhig beygewohnt haben, bis der Vorzuanmaßungsgeist einiger Ehrgeitzigen erwachte, und von blinder Begierde, in der Kirche nach Willkühr zu schalten und zu walten geleitet, Anlaß in Mißhelligkeiten, und dann gar zu der in Anschlag stehenden Absonderung gegeben. Woraus zu schließen, daß der Wunsch, eine eigene Kirche zu erbauen, nicht so eben aus einer frommen Absicht als aus eitler Herrschsucht und Vorzugseifer herstamme, der durch Vereinigung der Herzen gehoben, nicht aber angeflamet werden muß.

2-tens. Die vorgeblichen Familien und Seelenanzahl der Bittstellenden kann in einem Ort, wo bereits eine Kirche existirt, keinen Beweggrund zur Errichtung einer neuen Kirche darbiethen, da die normalmäßige Anzahl 100 Familien nur dort eigentlich statt haben kann, wo gar keine Kirche vorhanden; ansonsten müßten nach Verhältniß der Familienzahl in einigen ungarischen Städten, statt einer Kirche 10 errichtet werden, welches ja mit der allerhöchsten Willensmeinung, und noch mehr mit dem allgemeinen Wohl stritte.

3-tens. Die Unkunde der illyrischen Mundart erheischt eben nichts weniger als eine Absonderung; weil nach der Beschreibung der Pesther Local-Pfarrer — die immerhin glaubwürdig bleiben muß — lediglich 100 Seelen in ganz Pesth existiren, die der illyrischen Sprache minder mächtig sind; die übrigen Griechen und Wallachen hingegen verstehen ingesamt den Gottesdienst in illyrischer Sprache eben so gut, als in der griechischen, ja warscheinlich noch besser; indem die gewöhnliche griechische Sprache, die von Handelsleuten gesprochen wird, weit von der ächten, und der beym Gottesdienst üblichen griechischen Sprache entschieden ist: so daß sehr wenige von den jetzigen

Griechen, noch weniger aber von den Wallachen solche verstehen, wo jedoch letztere an der Zahl die Griechen übersteigen.

Doch wen man auch darauf beharren wolle, daß Bittsteller der illyrischen Sprache unkündig sind, so folget doch noch nicht hieraus, daß man einer abgesonderten Kirche benöthiget sey, da zur Vorbeugung der bisherigen Klagen eine wechselseitige Andacht in illyrischer und griechischer Sprache veranlassen worden, und selbe noch immer ordentlich in beyden Sprachen abgehalten wird. Wenn nun die Reitzen mit dieser Anordnung zufrieden sind, warum sollten es nicht auch die Griechen und Wallachen seyn? Daß

4-tens. Die bestehende Kirche zu Pesth, für die jetzige Anzahl der den Gottesdienst besuchenden Seelen hinlänglich geräumig sey, erachte in meinen dem Pesther Komitat eingereichten Bemerkungen genugsam erwiesen zu haben. Doch wenn sie es auch nicht wäre, so ist die Erweiterung derselben dennoch weit rathsamer, als die Errichtung einer abgesonderten; nachdem im Falle der Erweiterung nur zwey, im letzteren Fall aber 4 Seelsorger bestellt werden müßten; da bey einer Kirche zu Pesth, wo fast täglich die Lyturgie abgehalten, und nebenbey das Militaire, Filiale, und die Spitäler versehen werden müssen, ein einzelner Pfarrer mit nichten hinreichend ist, jede seiner Amtspflichten zu erfüllen. Dann ereignet es sich auch öfters, daß ich eines Geistlichen in Vollziehung dringender Amtsgeschäfte benöthiget bin, in wessen Abwesenheit der zweyte Geistliche höchst nöthig ist. Hieraus erhellet, daß die Zahl der Geistlichen im Fall der erfolgenden Absönderung unumgänglich vermehret werden müßte, welches wider jene Allerhöchste Entschließung stritte, kraft welcher allen Diöcesanen ernstlich anbefohlen worden, die Zahl der Geistlichen, der besseren Subsistenz halben, vermindern zu trachten. Daß hingegen

5-tens. Eine Kirche, und absonderlich die bestehende zu Marktszeiten enge wird, unterliegt zwar keinem Zweifel: hingegen muß man eingestehen, daß wenn die Menge der ankommenden Handelsleute erwogen wird, zu deren Fassung auch 3 Kirchen viel zu klein seyn würden.

6-tens. Die Ankömmlinge, welche die Sicherheit wider die Einfälle des Feindes anhero zog, können in keinen Anbetracht als neue Ansiedler angesehen werden, vielmehr ist er nur zu wahrscheinlich, daß wenn Belgrad erobert wird, nicht nur besagte Ankömmlinge, sondern auch ein beträchtlicher Theil der Pesther Handelsleute des Comerzes wegen nach Belgrad abziehen werden, wo sodann beyde Kirchen leer stehen blieben.

7-tens. Die Collecte der Supplikanten, so gewiß auch jede Art der Collecten selbst bey einer guten Absicht unerlaubt ist, scheint annoch jener Schwierigkeit unterjocht zu seyn, daß obwohlen einige, der im Ausweis der freywilligen Beyträge stehenden Handelsleute, die verobligirten Summen erlegen könnten; dennoch viele darinnen aufgezeichnet sind, die ihren Beytrag entweder nie, oder wenigstens nicht ohne ihrer äußersten Entkräftung zu zahlen im Stande seyn werden.

8-tens. Die in oft berührten Untersuchung neu angegebenen Anzahl der Familien, scheint aus jener Ursach höher gestiegen zu seyn, weil auch manche einzelne Häupter, ja gar ein einzelnes Weib, welches von Almosen lebt, mit den Namen einer Familie belegt worden. Dem ohngeachtet kann dennoch sothane Familienanzahl die Nothwendigkeit einer abgesonderten Kirche — wie oben im 2-ten Punkt unterthänigst angezeigt worden — nicht im geringsten rechtfertigen.

9-tens. Obgleich der erwähnten Untersuchung zufolge, bejahet wird, daß die supplizirenden Nationen insgesamt eine abgesonderte Kirche zu erhalten wünschen; so erhellte dennoch aus den Fassionen unter A. daß ein und andere ihr Wort zurückgenommen, und bey der bestehenden Kirche auch fernerhin zu verbleiben, sich erkläret haben, folglich schon jetzt uneinstimmung zu werden beginnen, so wie es auch wirklich noch mehrere giebt, die blos um denen Griechen nicht widerspenstig zu scheinen, sich der supplicirenden Parthey zugesellet haben, innerlich aber ganz anderer Meinung sind.

10. Wenn bey den Protestanten, und bey den griechisch-nichtunirten Glaubensgenossen selbst, in mehreren Städten, wie zu Schemnitz, Neusohl, Esseck, und Zombor, zwey, drey, auch viertausend Seelen mit einer Kirche

sich behelfen, warum sollte es so unumgänglich nöthig seyn, für 900 Seelen, von welchen kaum zwey Drittheile dem Gottesdienste auf einmal beywohnen, zwey Kirchen und 4 Geistliche zu unterhalten. Wahrlich könnte dieser Schritt für das Wohl der Gemeinde nicht so eben ersprißlich seyn, um so weniger, als bey vielen Hausvätern, die Abwartung der freywilligen Beyträge mit augenscheinlicher Entnervung verknüpft seyn würde.

Doch wenn supplizirende Gemeinde, ohnerachtet aller angezeigten Schwierigkeiten, dennoch so innigst darauf dringet, womit ihr Gottesdienst ununterbrochen in griechischer Sprache abgehalten werde; so wäre meiner Einsicht nach zweckmäßiger, wenn die Ordnung bey der bestehenden Kirche eingeführet werden mögte, daß an Sonn- und Festtagen zweymal: nämlich von 8 bis 10 Uhr in einer; von 10 bis 12 Uhr in der andern Sprache vormittags der Gottesdienst abgehalten werde. In welchen Fall die Kirche erweitert, und dergestalten eingerichtet werden müßte, daß zwey Altäre Platz nehmen könnten. Wodurch sowohl den ungeheuren Unkosten, die eine abgesonderte Kirche erforderte, als auch der bisherigen minder bescheidenen Anmaßung des Vorzugs-Rechtes vorgegeuget, und Einhalt gethan werden könnte, besonders wenn zu diesem Endzweck noch einige passende Maaßregeln gesetzt werden mögten.

Und diese Bemerkungen sind es, die ich nicht aus irgend einen Privat-Interesse — da mehrere Kirchen und Pfarreyen immer vortheilhafter für mich seyn dürften — sondern dem allgemeine Wohl, und meinem bischöflichen Eide zufolge, kraft welchen ich, die ohne dringender Noth hie und da im Vorschlag stehende Vermehrung der Kirchen auf alle Art zu verhindern gewissentlich verbunden bin, wider das wiederholte Gesuch der Pesther Griechen und Wallachen, die ohnehin mit einander nie, oder wenigstens nicht lange harmoniren, folglich auch im Falle einer erfolgenden Absonderung mit nichten lange zusammenstimmen werden, anzuführen, und Einer Hohen Landesstelle zur ferneren allweisesten Entscheidung unterthänigst zu unterlegen, und mit zurückfolgenden Akten einzusenden die Ehre habe.

Stephan Stratimirovics m. p.
Bischof zu Ofen.

Из прошлости Бачког Брестовца

У Државној архиви у Новом Саду чува се 139 старих докумената негда чисто српске општине брестовачке у Бачкој која је једва 15 km југоисточно удаљена од Сомбора. Ти нам документи осветљавају крај 18 и почетак 19 века, када је та општина поред српског становништва насељена још и Немцима и Французима.

У тој збирци најстарији је један протокол са регистрима за разна годишта од којих је најстарији датиран 1 фебруара 1768. Ови регистри ређају се после за 1769, 1770, 1771 и 1772 а махом се тичу разреза пашарине или, како то наш народ зове „попаше“, за речене године. Вођени су латинским језиком.

Имена домаћина забележених у овим регистрима, чисто су српска, сем једнога које је, свакако, маџарско (Janos Szilagyi). Она добрим делом и данас живе у Бачком Брестовцу а верно преписана из првог и најстаријег регистра (1768) гласе:

1. Manuelo Acsimov — 2. Vasza Kapitanov — 3. Petar Kolar — 4. Nikola Gyurgyevity — 5. Szima Jezdimirov — 6. Pavao Kallety — 7. Avraham Kalety — 8. Marko Sivkovity — 9. David Popovity — 10. Illia Tolmacsev — 11. Sztoiko Vlah — 12. Gligoria Trumin — 13. Sztevan Nikolity — 14. Vasza Nikolin — 15. Gyurety Horvat — 16. Ilia Szavin — 17. Jovan Szelakovity — 18. Jovan Brankov — 19. Vasza Gaborov — 20. Ivan Braity — 21. Milos Bardak — 22. Tima Bolanov — 23. Paia Tyurtya — 24. Timotia Ketyanin — 25. Nikola Mirilovity —

26. Miailo Topalov — 27. Stepan Pantelinacz — 28. Marko Popovity — 29. Sztepan Dokman — 30. Todor Tykos — 31. Antonia Ivanov — 32. Gyurety Ivanov — 33. Petar Petkov — 34. Jovan Bozdok — 35. Miailo Suttin — 36. Maxim Ivanov — 37. Jovan Possmuga — 38. Jovan Okraina — 39. Miailo Tytyovacsky — 40. Tyra Piplica — 41. Jovan Panity — 42. Arszin Szviracz — 43. Dmtar Lazity — 44. Andria Hadnagyev — 45. Philip Pilya — 46. Illia Damianov — 47. Jevta Kovacsevity — 48. Luka Lazity — 49. Gyurety Miailov — 50. Jovan Kupuszinacz — 51. Petar Pussin — 52. Vuicza Borkity — 53. Gaio Szimity — 54. Ilia Possmuga — 55. Gaia Tatin — 56. Tatya Belyanszky — 57. Arszin Belyanszky — 58. Nikola Belyanszky — 59. Todor Belyanszky — 60. Sztoia Belyanszka — 61. Pantelia Ivossevity — 62. Gerga Tatin — 63. Jakov Tyurtya — 64. Szubota Zarity — 65. Jossa Zarity — 66. Stevan Zarity — 67. Petar Sivanov — 68. Marko Nedity — 69. Dmtar Igrity — 70. Petar Tatin — 71. Vasza Gyurkin — 72. Moia Verbassky — 73. David Gvoity — 74. Janko Karanfli — 75. Nikola Pavkov — 76. Jovan Pussin — 77. Todor Milinovity — 78. Jovan Pamuk — 79. Jovan Petkovity — 80. Tadia Andrity — 81. Luka Szimin — 82. Raczan Szimity — 83. Jakov Suin — 84. Dmtar Jokity — 85. Pavao Ker-naiecz — 86. Nikola Petkovity — 87. Sztanko Karanfil — 88. Toma Siak — 89. (Овде је прескочен број) — 90. Szekula Sztankov — 91. Milanko Sztankov — 92. Janos Szilagya — 93. Miailo Szimity — 94. Deszput Malí — 95. Petar Nikolityty — 96. Nikola Sivanov — 97. Illia Ivanov — 98. Szima Sukin — 99. Mio Gagricza — 100. Todor Szerdia — 101. Gila Gyngyty — 102. Nikola Szubutin — 103. Mali Rista — 104. Stevan Teodorov — 105. Nicseta Topalov — 106. Atyim Marianov — 107. Marko Lalin — 108. Petar Rusz — 109. Gyuro Diviakov — 110. Jovicza Lazity — 111. Jakov Trumin — 112. Czerni Jovan — 113. Janyat Andrity — 114. Jovan Govedar — 115. Todor Tatin — 116. Vasza Tyority — 117. Ivan Megalyev — 118. Mia Nikolin — 119. Szima Gyngyty — 120. Veszelin Radikin — 121. Szima Tyurtya — 122. Gligoria Bozdok — 123. Stevan Pilya — 124. Nikola Pilya.

Број имена у регистрима по годинама није једнак; он се с године у годину повећава (124, 142, 148, 150), те би се могло мислити да је, истим редом, и број пореских обвезника за ову врсту порезе растао у тој општини а што би уједно значило да се село постепено повећавало и економски снажило.

Овај протокол са својим регистрима о реченим дажбинама несумњив је доказ да је Брестовац пре досељења Немаца био чисто српско село, па да су га Срби и основали. Вероватно да оно није насеобина Чарнојевићевог него старијег порекла. Његови су оснивачи саградили село на сасвим равном земљишту на коме је, по свој прилици, била брестова шума па је и село своје име добило отуда. Ову претпоставку подупире чињеница, што је познато да брест воли безводно, суво земљиште а Брестовац лежи на сувом тлу где се тешко долази до воде и где лети често пресахњују бунари. Истина, око села има више великих јама у којима, кад су кише, има воде, али те су јаме насељеници ископали узимајући из њих потребну земљу за грађење кућа.

У протоколу за годину 1771 има 150 имена. Она су већим делом иста као и она из ранијих година и сва српска, осим Јаноша Силађија који се сад пише Janos Szilagy, и, поред овога, још једног мађарског: Misko Magyar-a. Ту су још и ова имена: Toma Ciganin који, као што се види, нема презимена, даље под бројем 137-им безимена „Poradia“, свакако удовица и Petar Kolar, Szima Kovacs и Jovan Govedar.

Као ова књига прва, тако и књига друга, од 1776, испуњена је чисто српским именима а вођена латинским језиком. Она говори о попису блага (*Conscriptio Facultatum in Regio Cammerali Possessione Bresztovacz Pro Anno 1776-to Peracta Sub Judice Mia Gagrcsin*) и садржи 151 име брестовачких домаћина. Регистар од године 1784 даје већ другу слику. У овом се протоколу већ мешају латиница и ћирилица. Глава је у овога регистра чисто латинска, али у рубрикама има оваквих записа: „11 Марта плати, 9 Априла плати, 3 івна платі“ итд. Имена домаћина и овде су још чисто српска. Убележења има свега 158, дакле, опет пораст. На крају овога протокола налази се списак, писан чисто ћирилицом. Имена су само српска, на пр.: Сима Шџкинџ, Тадия Андрићџ, Ілія Панићџ, Манда Циганка итд. Ћирилица је овде примењивана као што се примењивала пре Вука; у њој се сасвим лепо види слово *ћ*. Овај је протокол рађен непосредно пред долазак Немаца.

Протокол од 1787 већ је писан немачки што значи да су те године Немци већ били досељени а што се, дабогме, догодило између 1784 и 1787. Са овим се слаже и тврдња г. Фр. Лоца који у Гласнику Историског друштва у Новом Саду за г. 1931 каже: „Французи су год. 1786, исто као и немачки колонисти, били насељени у ранијем српском селу Брестовцу.“ Прво убележење овог немачког протокола у преводу гласи: „Извод из Дневника поштоване Бачке жупаније од 1 закључно до 15 јануара 1787 о предметима који су одређени за обнародовање и трагање.“ Ту су, дакако, и потернице за злочинцима, тако и једино маџарско убележење, потерница за неким Лоренц Пентеком са његовим личним описом и напоменом да је „једно с другим“ украо свега 22 коња. Ова је потерница издата у Бездану 19 фебруара 1787. Ту су, даље, и копије општинске преписке на латинском језику.

Попис од године 1795 писан је латиницом; у њему су имена до броја 115 српска, међу њима само 4 немачка, а од броја 116 све до 225-ог помешана су немачка и француска. Она се у списку ређају овако:

53. Georg Erhard — 80. Mathias Allmocher — 103. Janos Fehir Equiso — 107. Fridrich Kerch — 116. Szebasztian Vehzan — 117. Nikolaus Marschal — 118. Joan Martin — 119. Fridrich Molczner — 120. Martin Kibb — 121. Mathias Kuneth — 122. Martin Bovier — 123. Nikolaus Sztefan — 124. Peter Schenko — 125. Szilveszter Hubert — 126. Nikolaus Marschal — 127. Georg Keller — 128. Joann Magneth — 129. Carl Haincz — 130. Joann Hahzler — 131. Adam Stain — 132. Joann Schvertzling — 133. Peter Hehzner — 134. d^o Niderkorn — 135. Baptiszt Veschan — 136. Peter Bolansy — 137. Casper Fischer — 138. Philipp Hofman — 139. Anton Gottal — 140. Mathias Reff — 141. Georg Schefer — 142. Mischl Koszman — 143. Szebasztian Voltzer — 144. Peter Miller — 145. Jacob Kinszler — 146. Mart Veszinger — 147. Jacob Philipp — 148. Fridrich Kerch — 149. Martin Gottal — 150. Rischal Lamber — 151. Schera Mischel — 152. Joseph Paller — 153. Joann Henn — 154. Nikolaus Muts — 155. d^o Schitz — 156. Joseph Kuropathinskij — 157. Franz Kasz — 158. Forcz Vainraich — 159. Joann Plank — 160. Francz Eberling — 161. Philipp Krauszler — 162. Henrich Sterman — 163. Nikolaus Akara — 164. Lorenz Helferth — 165. Poltzer d^o — 166. Jacob Augustin — 167. Mathias Kenig — 168. Fridrich Hutiesz — 169. Anton Bolasy — 170. Nicolaus Tiszier — 171. Lorencz Scheffer

— 172. Nicolaus Kenig — 173. Szebasztian Tufft — 174. Anton Pill — 175. Michl Ildio — 176. Nicolaus Heriot — 177. Szebasztian Viliame — 178. Baptiszt Lamberth — 179. Adam Rothman — 180. Joan Malma — 181. Carl Schako — 182. Johann Stauth — 183. Nicolaus Gabriel — 184. Michl Kaiszer — 185. Jacob Helffer — 186. Anton Iend — 187. Joann Thomas — 188. d^o Bergman — 189. Peter Redensz — 190. Joseph Vegman — 191. Peter Damy — 192. Elias Pitner — 193. Joann Viliame — 194. Mathias Csako — 195. Nicolaus Stekl — 196. Chrisztoph Ped — 197. Jacob Peker — 198. Philipp Laideker — 199. Jacob Keller — 200. Joseph Allexander — 201. d^o Ildio — 202. Jacob Valtzer — 203. Joann Hesman — 204. Mathias Arnold — 205. d^o Almacher — 206. Anton Anathek — 207. Joseph Armbruster — 208. Mathias Hoffman — 209. Joann Helfert — 210. Philipp Hoffman — 211. Michl Venczler — 212. Nicolaus Martie — 213. Franz Kirch — 214. Hainrich Peter — 215. Anton Horn — 216. Peter Ster — 217. Andreas Pop — 218. d^o Olmaier — 219. Joann Jony — 220. Joseph Vehzan — 221. d^o Mainperger — 222. Adam Hermann — 223. Joann Fat — 224. Joann Kiho — 225. Andreas Czimermann.

Овај је списак потписао Mich. Virágh, Cammeralis Ispanus, а на трећој страни потписани су: Vasza Topalo(v), Judex и Nitya Lazity, Anton Schmith, Jurati.

На овом списку види се и отисак месинганог општинског печата у црвеном воску, и то у округлом пољу с лева цртало, с десна раоник, а између ових пет пшеничних класова, окренутих горе и у кругу речи: Sigilum pagi Brestovac (печат општине брестовачке). Овај списак изнутра није потпуно датиран, јер у почетку његове главе пише Sub Dato 6° may a. c. (anno corrente == текуће године), а споља се види белешка „Anno 1795“ што значи да је то та текућа година које је писан унутрашњи списак. Ово је списак који је сачињен после досељења Немаца у Брестовац, који нам засад једини даје слику о стању становништва брестовачког непосредно после досељења Немаца у то село. Он уједно може послужити и као доказ које су се породице доселиле у Брестовац из старе отаџбине. Ово доказује и данашњи распоред становништва у том селу: Срби су и данас, углавном, груписани око срп. православне, а Немци око римокатоличке цркве. Да су пак и Французи били груписани, доказује улица која се и данас у народу зове француска улица (Französische Gasse).

Али је, међутим, сасвим вероватно да ни Немци и Французи нису одједанпут дошли у Брестовац, већ да је њихово досељавање вршено у већим и мањим групама и у извесним временским размацама, отприлике од 1786 све до 1810. Сасвим је извесно да су се у том првом времену њиховог насељења догодиле и неке промене. Ово се тиче нарочито досељених Француза који су се, и по г. Фр. Лоцу, због тога, што им је свештеник Voeglin, који је знао француски, 1809 отишао за свештеника у Чатаљу, у првој деценији 19 века отселили у Банат.

Сви су се они доселили из Виртемберга, Елзаса, Лотарингије и Белгије а 1810, према белешкама које се налазе у књигама римокатоличке парохије, било је у Брестовцу 803 одраслих, међу њима 236 брачних парова и 356 деце. А затекли су у Брестовцу, како је то такође забележено, 1003 Србина и 10 Јевреја. Ти су протоколи редовно вођени од године 1787.

Из знакова на брестовачким печатима и из спискова даје се закључити да су тадашњи Брестовчани, као што су уосталом и данас, по занимању били земљорадници и сточари. Како се пак врло много полагало на тачност око састављања регистара о стоци, из тога се јасно види да је та привредна грана у оно доба врло добро негована у том селу.

Занатлија и трговаца било је у оно време само толико колико их је баш требало у селу за тадашњи примитиван живот земљорадника и сточара. Једина биртија у селу била је спахијска и издавана је у закуп с времена на време; о томе сведоче инвентари који су сачињени приликом предаје биртије новом закупнику.

Верске и просветне прилике биле су прилично сређене и код православних и код римокатолика. Свака је од тих вероисповести имала свога свештеника а имале су и своје учитеље. Српски учитељ био је 1803 у Брестовцу Павел Вуич — учитељ „јуности“ — и за шк. годину 1802/803, према „квитанцији“ коју је он сам написао, примио „честно и готово“ 82 фор. као њему „надлежашћу годишњу плаћу од селског касира Г. Исака Поповића“, а немачки учитељ Gottlieb Thiel за исту годину по гласу признанице, на немачком језику, примио је од истог касира само 53 форинта што је, према тадашњим вредностима, била огромна разлика.

Општинска управа у том селу и после досељења Немаца за неко време била је у српским рукама. Године 1870 један акт потписују — не својеручно — Petar Zarity, judex, Koja Lazity, Lazar Popov, David Popov, Vasza Topalov, Sztevan Belyanszky, jurati, али и 1792, када су Немци већ били у Брестовцу, виде се на једном урбаријалном уговору потписи ових Срба поглавара: Lazar Popov, knez, Sztevan Belyanszky, Vasza Topalov, Todor Belyanszky, Gerga Sztankov, kmetovi. Како сви ови потписи потичу од исте руке, извесно је да су поглавари били неписмени људи.

Године 1821 налазимо на документима нов печат: на округлом пољу два лава који стоје на стражњим ногама окренути један према другом а предњим шапама држе три пшенична класа, изнад њих година 1810 а испод њих цртало као несумњиви знаци занимања становништва, тј. земљорадње. У кругу су речи: Sigilum Cammeralis Possessionis Bresztovacz. Потписи поглавара овде су већ чисто немачки: Andreas Leinveber, judex, Hann, Scheffer и Gratz, jurati.

Врло је важан докуменат у овој збирци урбаријални уговор који је писан на нашем језику латиницом а који нам приказује однос између тадашњих јобађа и спахија. Тај је уговор склопљен између „Plemenite Adminisztracije Bacske“ с једне стране и „Plemenitoj Bacskoj Varmegyí pridelyene Komorszokog Miszta Bresztovacz opštine“ с друге стране, и то „pozaradi odkuplyenya robotta i osztali dacia i davanya urbarialszki od 1-a Novembra 1792 na doshaszte tri godine to jest do poszlidnyeg 8-bra 1795.“

Уговор садржи пет тачака.

У првој се тачки истиче да „племенита администрација“ особитим начином жели свеколике подложнике по откупљењу робота

„podpomochi i nyi u takovo sztanye metnuti, da oni szvoje potrebe i poszlove laksche szverschiti mogu.“ У ту сврху допуштено је откупљење половине робота и то је специфицирано у даљем тексту ове тачке.

У другој тачки одређује се попис „zselira“ (одаџија), који немају својих кућа, да се попишу пре него што би се по свршеном пољском послу разишли, те да за њих морају добри стојати домаћини код којих они пребивају.

У трећој се тачки обвезује општина да је дужна за случај, ако „komorszki szpailuk“ не би могао добити раднике, у гувна увезену храну, „szedmiczu, devetak i deszetak“, уколико „plemenitom szpailuku po volji bude, overschenu i dosztoinu... u naregyene magazine kudagodi od potrebe bude odneszti.“

Четвртом се тачком одређује („Szvaki podlozsnik takogyer, i sztanovnik od kutye, i doma szvoga“) плаћање једне форинте на годину „Plemenitom Szpailuku“, даље давање „urbarialszkog victuala“, тј. кокоши, копунова, јаја, масла, телади, јагањаца, козлића и кошница и све то у „szedmiczi i devetaku“, јер, како се онде вели, то право „po pravici u urbaru dosztojecha u doszadaschnem obicsaju plemeniti szpailuk szebi zauzdrzsava.“

Најтежа је пета тачка којом су уговорене, или боље, одређене егzekутивне мере за неплатише. Она од речи до речи гласи:

„Peto: Podvezuje szebe szvakolika opstina, jedan za szve, i szvi za jednoga, ne szamo u naravi gori recsena davanya, i robotte, zader-schane po uredbi urbarialszkoj dosztojno obszlushchiti, nego joschter i u gotovom novczu szpadajuce dacie urbarialszke od fertalya, do fertalja godine, po naregyenom miszta cassiru szigurno uneszti, i izplatiti, drugojacsie pak plemeniti szpailuk punu vlaszt szebi zausztavlya szvakoga, koj na utvergyeni fertaly szvoju duzsnoszt izverstiti ne bi htio, illi nebi mogao, nischta nepromatrajuch brez opominyanya, exequirati i szebe iz nyegovi kakvi godir dobara po szvojoj volyi po procsinyenyu podpuno naplatiti, i miszto takvog na izplatyenye linog podobnoznicha drugog podobnieg namisztiti.“

На завршетку уговора установљава се да су куће и сесије с обе стране — и по општини и по спахилуку — пописане те да је, према том попис, општина укупно дужна годишње давати:

„U robotti

od $94\frac{3}{8}$ sessiuna po $26\frac{6}{8}$ marveni robotta stojechi u summi $2524\frac{1}{2}$ marveni, illi dvosztruko sztajech $504\frac{1}{16}$ kucsni robotti

U gotovom novczu

od 143 podlozsniki

10 sztanovniki

od 153 u summi kutya arenda po 1 f 153 f — x

za od kuplyene $4907\frac{8}{16}$ kucsni robotta po 9 xr . 736 „ $7\frac{4}{8}$ „

od $94\frac{3}{8}$ sessiuna za victual po 51 xr 80 „ $13\frac{1}{8}$ „

od 10 sztanovnika za odkuplya robotta po 18

kucsni sztajech za 180 po 9 xr 27 „ —

Summa 996 f $20\frac{5}{8}$ x,,

Ту се, даље, још утврђује да нико није у праву више изискивати од подложника нити су пак ови дужни више дати него што је то овим уговором погођено. Овај је уговор издат у четири „једногласна егземплара“ у Апатину 1 новембра 1792.

Одобрен је латинском клаузулом а одобрење је потписао Michael de Ürmeny у Сомбору 22 октобра 1793.

Али је за исти тај уговор решено да се има „sa privolenyem obidvoje strana prid naregyenim dolu potpiszatom varmetzkim szvidocsansztvom за године 1793, 1794, 1795 szluzsetyi natsinyom szli-detyim popraviti, како

на punct 2-gi: Gazde od kutye niszu duzsni за szvoje zselire dobri sztojati...”

Пункт трећи: „Kano odvise metnud zaosztavlya sze.”

„Na punct 4-ti: Budutyi да davanye victuala то јесџ pisztinye, или у готовом novczu, или у нарави како и szedmicze и devetka узиманье у нарави, у urbariomu и tabelli urbarszkoj за doszt izmetnuto, и ukazato imade. Punct и ovaj takogyer zaposztavlja sze.”

Пункт пети преиначује се, па се четвртогодишње рате мењају на полугодишње, а егзекутива се утолико мења што они подложници који свој „датак“ не би хтели или не би могли „на термин“ издати, имају се „dosztojnim nacsinom iz nyiovi dobarah urbarialszki izmetnuti.” И, на крају: „U osztalom gor retseni Contract u szvomu sztranu kriposztі за годину 1793, 1794, 1795 szluzsetyi osztavlya sze.”

Више власти су, према тадашњем схватању, својски узимале у заштиту подложнике и чувале их да их „племенити спахилук“ не одере баш до голих костију. Таквим радом су власти за оно доба с правом извојевале себи атрибут „племените и др.“ на-супрот спахилуцима који такве „титуле“ нимало и ни у којем погледу нису заслужили.

Из објаве од 15 октобра 1796 у Новом Стапару, којом се врбују радници за копање Бачког, касније Францовог, а после Уједињења Канала Краља Петра и бегејског, дознајемо да су ти канали копани 1796 и да су у том раду свој део узели и Брестовчани. Њима се поред плате у готовом нарочито нуди, тј. обећава, „холба вина“ која „за веће паштреније оће се на главу дати“ и то не само једанпут него сваки пут кад год се заврши копање појединих фигура. Стога, „даје се сваком на знаније да не само сваки моћи отуде контриогущиу и господску, т. порцију платити, него и поред тога себи ове зиме штогод заслужити може.”

Та нам објава уједно казује и то да се Брестовац — српски — назива Старим Брестовцем за разлику од оног дела Брестовца где су насељени Немци а који се назива Новим Брестовцем. Да је ово разликовање и у самом селу постојало, сведочи немачка признаница овога текста: „Quittung! Über zehn fünf Gulden, welche ich untergestellter für zu Neu Brestovac geleistete Lăutner“ итд. У напред реченој објави пак власти ван Брестовца српски Брестовац третирају Старим Брестовцем овим речима: „...дакле совим даје се

сваком копију који су у краљевском коморском месту или селу Старом Брестовцу на знаније“ итд.

Брестовац је после подине 1898, тј. после Закона о помацаривању градских и сеоских имена у бившој Угарској постао Szilberek (szil = брест, berek = луг), а после Уједињења: Бачки Брестовац за разликовање од осталих општина са истим именом а којих има више у нашој земљи.

Данашње стање становништва општине бачкобрестовачке је према попису од 1931 ово: број домова 1248, домаћинстава 1416; укупан број становника 5154. По вери су становници подељени овако: римокатолика 4291, православних 834, назарена 26, мојсијеваца 2, евангелика 1. Срба је, дакле, у 1931-ој мање него што их је било у 1810-ој, а било би их још мање, да 1924 у јесен нису насељени у Бачки Брестовац Срби оптанти из околине Будимпеште (Помаз, Калаз и Бата).

Сима Димитријевић

Спор око Хајдук-Вељкове оставштине у Великом Бечкерекy

Међу избеглицама које су се у јесен 1813, након слома Карађорђево Србије, склониле у Банат, налазила се и породица јунака из првог српског устанка, крајинског војводе Хајдук-Вељка Петровића. Ова је породица дуже време била смештена на сталан боравак у Велики Бечкерек. То дознајемо из записника седница градског магистрата из године 1814.¹

У записима овог протокола, који се односе на породицу Хајдук-Вељкову, забележена је расправа и спорови о оставштини Хајдук-Вељковој. У записима се расправљају имовинска и лична питања, која се тичу чланова породице Хајдук-Вељкове као наследника његове оставштине, или других лица која су за живота Хајдук-Вељка имала с њим заједничких послова и интересних односа. Штета, што досада нису пронађени и протоколи из 1813 и 1815 и архивски списи из тих година, јер подаци из овог протокола не дају потпуну слику судбине и живота ове заслужне породице за време њеног боравка у нашем граду. Ма да се из записа које имамо при руци види да је расправа о оставштини Хајдук-Вељковој почела у години 1813 и настављена, али не и завршена, у години 1814, ми ћемо покушати да из података овог протокола прикажемо у главним потезима: шта је и како је решавано пред магистратом нашег града у вези са имањем Хајдук-Вељка, које је пренесено из Србије овамо, као и о лицима заинтересованим у овој оставштини.

Набрзо после погибије Хајдук-Вељка у одбрани Неготина 18 јула 1813 наступио је потпун слом дела Карађорђевог; а после прелаза

¹ Ове записнике нашао је прошле године у жупанијској архиви г. Богољуб Алексић. На корицама запи-

сника стоји натпис: Prothocollum Sessionis Magistratus. Anni 1814.

Карађорђевог у Срем 21 септембра 1813 и на два дана касније и осталих главнијих војвода његових, настала је општа бежанија. Све што није смело ни хтелo дочекати турску победничку војску, напуштало је своју постојбину и бежало преко Дунава и Саве у Аустрију. Народ из источног дела Србије пребегао је у наш Банат. Избеглице из Србије, приликом прелаза границе, прихваћали су органи оне граничарске регименте, на чију територију су прешле, и после издржаног карантена упућивали дубље у унутрашњост земље, у провинцијал, на сталан боравак у одређена места. Избеглу породицу Хајдук-Вељкову прихватили су органи Немачко-банатске граничарске регименте, а од ових ју је у нашем граду преузео и у списак убележио Procesual Stuhlrichter (срески начелник).² Иако су биле смештене у места у провинцијалу, над овим избеглицама су и даље водиле надзор и бригу и њима управљале граничарске војничке власти.³ Одређено место за сталан боравак избеглице нису смеле напуштати, а ако би то ипак учиниле, враћане су натраг и власти упућиване да пазе да се ове не удаљују из места боравка.⁴ Сиромашне избеглице добивале су припомоћ од жупаније и земаљске ерарне управе.⁵

По подацима које имамо из протокола од породице Хајдук-Вељкове била су смештена у нашем граду ова лица:

Стана, удовица Хајдук-Вељкова, која је стално боравила у нашем граду.⁶

Марија, прва жена Хајдук-Вељкова, која је повремено напуштала наш град и одлазила у Панчево, први пут са малолетним својим и Хајдук-Вељковим сином, када је од граничарских власти враћена натраг и други пут сама, оставивши дете код маћехе (Стане) и стрица Миленка.⁷

Милутин Петровић, брат Хајдук-Вељков,⁸ који је до пред крај месеца јануара 1814 боравио у нашем граду, одакле је при крају тога месеца транспортован у Грац,⁹ где је свакако до месеца новембра 1814 боравио, када је већ имао у рукама исељенички пасош за Русију и сматран за руског поданика.¹⁰

Миленко (Милко) Петровић, брат Хајдук-Вељков, који је стално боравио у нашем граду;¹¹

и два малолетна сина Хајдук-Вељкова из првог брака са Маријом¹². До 19 фебруара 1814 спомињу се два малолетна сина, која су по свој прилици стално живела са матером Маријом.¹³ Од 16 јула 1814 даље спомиње се само један малолетан син као

² Бр. 25. 17. I.

³ Бр. 87. 19. II., бр. 108. 24. II., бр. 245. 14. V., бр. 355. 16. VII.

⁴ Бр. 355. 16. VII.

⁵ Жупанијски записници.

⁶ Бр. 6. 3. I., бр. 355. 16. VII.

⁷ Бр. 27. 17. I., 355. 16. VII.

⁸ Бр. 6. 3. I., бр. 27. 17. I., бр. 31. 17. I., бр. 42. 22. I.

⁹ Бр. 87. 19. II., бр. 245. 14. V.

¹⁰ Бр. 454. 5. XI.

¹¹ Бр. 90. 19. II., бр. 108. 26. II., бр. 42. 22. I., бр., бр. 355. 16. VII. бр. 454. 5. XI.

¹² Бр. 6. 3. I., бр. 27. 17. I., бр. 42. 22. I., бр. 87. 19. II., бр. 355. 16. VII., бр. 454. 5. XI.

¹³ Бр. 6. 3. I., бр. 27. 17. I., бр. 42. 22. I., бр. 87. 19. II.

наследник Хајдук-Вељков, који живи са матером Маријом, али који бива неколико пута од својих напуштан и остављан самом себи, док га најзад мати Марија није оставила код маћехе Стане и стрица Миленка и отишла у Панчево, на што градски магистрат 16 јула 1814¹⁴ решава, да се има сместити у једну уредну кућу на исхрану и васпитање, јер се мора побринути за добро издржавање и васпитање детета, пошто су његови рођаци оскудни.

Поред ових лица спомињу се у записима још нека лица, која су била из најближе околине Хајдук-Вељкове, или су са њиме имала заједничких интересних односа, и то:

Милосав и Милош Раниловић, слуге и телохранитељи Хајдук-Вељкови;¹⁵

Неша Томић,¹⁶ спомиње се као сведок који је доказивао стварност дуга Хајдук-Вељкова брату му Миленку, иначе се о њему ништа поближе не зна;

Здравко Богдановић,¹⁷ спомиње се заједно са Нешом Томићем као сведок Миленков, после као друг Хајдук-Вељков у трговачкој шпекулацији са козама;

Станоје Кало,¹⁸ gewester Hauptling; ништа више;

Риста Димитријевић, писар Хајдук-Вељков¹⁹;

Милош Аранђеловић, који се посведневно налазио око Хајдук-Вељка и кога је Вељко, изгледа, употребљавао за своје трговачке спекулације.²⁰

Ова лица из најближе околине Хајдук-Вељкове, свакако његови војници, телохранитељи и поверљиве особе, боравили су дуже време у Бечкереку, можда стално, јер се спомињу после транспорта Милутина Петровића у Грац, које се догодило у јануару 1814. Најзад спомиње се још једно лице, које је имало пословне везе и интересних односа са Хајдук-Вељком, а то је: Петар Николић, названи Николча,²¹ по свој прилици месар, који је учествовао у спекулацији Хајдук-Вељковој са козама, али о овом лицу нема никаквих одређенијих података и вести. Чак се не спомиње да је боравио у нашем граду. Поред напред наведених лица свакако је било у нашем граду смештено на сталан боравак и других избеглица из Србије.²² Ово нам дају слутити и подаци, који се налазе у записницима торонталске жупаније из година 1813, 1814 и 1815.

Питање о оставштини Хајдук-Вељковој пред магистратом града Великог Бечкерека покренула је Стана, удовица Хајдук-Вељкова, која је у позну јесен или зиму 1813 поднела тужбу против свога девера Милутина Петровића. Њих двоје, а свакако у исто време и остали чланови породице Хајдук-Вељкове, заједно су избегли из Србије после „ретераде“, како се овде назива слом Србије.²³

¹⁴ Бр. 355.

¹⁵ Бр. 31. 17. I.

¹⁶ Бр. 90. 19. II., бр. 108. 16. II.

¹⁷ Бр. 90. 19. II., бр. 108. 26. II., бр. 285. 28. V.

¹⁸ Бр. 285. 28. V.

¹⁹ Бр. 285. 28. V.

²⁰ Бр. 285. 28. V.

²¹ Бр. 285. 28. V.

²² Бр. 6. 3. I.

²³ Бр. 285. 28. V.

Магистрат је одредио одмах комисију да проведе истрагу по тужби Станиној. Комисију су сачињавали Јосиф Штајнгаснер, сенатор, и Феликс Михајловић, бележник. У седници од 3 јануара 1814, комисија је реферисала о свом раду и постигнутом резултату. Саслушала је свакако већину српских емиграната, који су се налазили у нашем граду, а нарочито чланове породице Хајдук-Вељкове, и на основу њиховог исказа установила: да целокупно имање, које су Милутин и Стана приликом бекства из Србије изнели и спасли, потиче од Хајдук-Вељка и да се састоји из готовог новца, и то: 1300 комада специес-дуката у злату и 700 комада талира у сребру, затим из папира од вредности, и то: акција-облигација (обвезница на зајам издатог новца), које су гласиле на више хиљада форинти, и најзад из покретних ствари, и то: одећа и опреме Хајдук-Вељкове. Комисија је даље утврдила и пријавила магистрату, да је Милутин Петровић једном речи целокупно спасено имање покојног Хајдук-Вељка, и новац, и вредносне папире, и покретне ствари, себи присвојио, услед чега је Вељкову удовицу сасвим опљачкао, и овој толико досађује узнемирујућима, да му она, само да би га се ослободила, препушта све имање и ништа друго не жели, но да јој се установи и досуди за привремено издржавање прикладна отпремнина. Међу парничним странкама, које су на суду биле присутне покушан је споразум, те је између њих постигнуто измирење проглашено као закључак магистрата: да је тужени Милутин Петровић дужан предати Стани удовици свога покојног брата Вељка 150 дуката *titulo vidualis intertentionis* (на име удовичке отпремнине); и да од ње немају право *quoquinque titulo* (ни под каквим насловом) ништа више тражити, ни захтевати. Овај закључак имају извршити референти.²⁴

Целокупно ово имање, дакле, све до јануара 1814 налазило се у рукама Милутина Петровића, брата покојног Хајдук-Вељка, који га је присвојио и њиме самовласно руковао и располагао без пристанка, а свакако не и на задовољство и у корист осталих наследника Хајдук-Вељкових. Приликом ове прве расправе магистрат није доносио одлуку о даљој судбини ове оставштине, што значи, да је целокупно имање и на даље остало у рукама Милутиновим.

На кратко време после ове прве расправе дошло је на дневни ред опет питање тога наследства. 17 јануара 1814 је расправљана тужба прве жене Хајдук-Вељкове, Марије. Она је тужила да је своје првом мужу Вељку, приликом ступања у брак, њему предала 1600 гроша, свакако на име мираза и да јој тај новац приликом развода њиховог брака Вељко није вратио, што се доказује и приказаном сведоџбом српског команданта Ђорђа Петровића, *alias Cserni*; због тога моли, да се на плаћање ове суме обвежу наследници Вељкови, јер тај новац стварно припада деци из првог брака, т. ј. њеној и Вељковој. Против тога потраживања је Ми-

²⁴ Бр. 6.

лутин Петровић тврдио, да је мираз издат Марији, што обећава да може и доказати. Магистрат је решио, да Милутин има да донесе доказе до наредне седнице. Уједно је донео и одлуку о даљој судбини ове оставштине. Утврдио је, да су иза смрти Вељка Петровића остала два малолетна мушка наследника и да њима припада очинско имање, које се налази у рукама Милутина Петровића; затим, пошто Милутин Петровић не пружа довољно гаранције да ће ово имање очувати, с једне стране што га може на штету малолетне сирочади потраћити, а с друге стране што је његова (Милутинова) даља судбина потпуно неизвесна, то одређује већ споменутој комисији, да оставштину покојног Вељка Петровића у корист његових малолетних наследника има прописно да инвентарише, запечатити и пренесе у магистрат.²⁵ Ову одлуку је комисија и извршила, и у седници од 22 јануара 1814 известила суд, да је имање два наследника покојног Хајдук-Вељка потписано, запечаћено и у касу депоновано.²⁶

Међутим, приликом оба ова истраживања и пописивања оставштине Хајдук-Вељкове, комисији није пошло за руком да пронађе и дође до целокупног имања Хајдук-Вељковог. Милутин се није радо растајао од имања свога брата Вељка, које је био присвојио након што га је спасао приликом бекства. Тек притешњен од власти издавао га је из својих руку, и то, део по део. Тако је у седници од 19 фебруара 1814 бележник Михајловић предао магистрату још неке предмете оставштине Хајдук-Вељкове, који су све до поласка у Грац били у рукама Милутина Петровића. Ти предмети су: златна медаља за заслуге, којом је покојни Вељко био одликован од руског царског двора и декрет о томе одликовању као и шест комада оригиналних облигација које припадају малолетним наследницима Вељковим. Ове предмете је Милутин предао када је кренуо у Грац оном официру, који му је био одређен за пратиоца, а официр је исте, уз реверс, предао бележнику Михајловићу. Магистрат је и медаљу са декретом и шест комада облигација предао градском калетану Ђорђу Благојевићу, да се депонују на чување у градску касу као припадајуће пупиларној маси Вељка Петровића.²⁷

Али по досада познатим нам подацима изгледа да Милутин Петровић никада није издао из својих руку све имање оставштине Хајдук-Вељкове. О томе нам сведочи тужба његова брата Миленка Петровића, коју је поднео магистрату и која је расправљана 5 новембра 1814. У тој тужби Миленко тужи Милутина, да је не само њега, Миленка, него и малолетног сина Вељковог приликом деобе оставинског имања знатно закинуо, пошто није издао и неће да изда све оно, што садеобницима припада на име одређеног дела наследства. Пошто Милутин хоће да сакрије ону разлику до потпуног намирења делова садеобника, моли да се део пупиле ни на који начин не издаје Милутину, који хоће да се исели и који је

²⁵ Бр. 27.²⁶ Бр. 42.²⁷ Бр. 87.

познат као распикућа. Магистрат је стао на становиште, да се Милутин не може више сматрати за аустриског, већ за руског поданика, пошто има у рукама исељенички пасош. А уједно пошто се даје слутити, да за решавање постојећих претензија и нужних измирења између ових исељеника морају постојати више наредбе, које су овде непознате, упутио је тужитеља да се у погледу овог случаја обрати на банатску генерал-команду, а што се тиче случаја Вељкове пупиле, да се има сачекати одлука торонталске жупаније, пошто је овај предмет њој поднесен као надлежној власти.²⁸ Како је даље решаван и решен овај спор није нам познато, јер нема даљих вести. Једно је тачно, да пописано и депоновано имање није било све имање оставштине Хајдук-Вељкове, која је изнесена и спасена из Србије. То се види и из записа,²⁹ где се спомиње да је Петар Николић-Николча, у своје време, издао покојном Вељку облигацију на 2202 гроша за уложени капитал у спекулацију са козама, која се облигација из руку Милутина Петровића изгубила.

Приликом депоновања пописаног и запечаћеног имања оставштине у градску касу на чување, рођаци малолетних наследника су изразили жељу комисији и магистрату, да се оно одржи до наредног пролећа *in statu quo*. Магистрат је ову жељу уважио из разлога што није сигурно да ће заинтересоване избегле српске породице доживотно остати у нашем граду, а што ће се ипак можда до пролећа 1814 моћи са више вероватноће установити, па је издао наређење рачуновођи да будно пази на овај запечаћени депозит.³⁰

Међутим, ово имање није остало цело време недирнуто и неокрњено. У исто време са истраживањем активе ове оставштине јавља се и пасива. Јављала су се лица, која су пред магистрат долазила са потраживањима против оставштине. Као што је споменуто, први потраживалац је била Стана, којој је досуђена удовичка отпремнина од 150 дуката. Вероватно је да је она ову отпремнину и примила од Милутина још пре него што је имање пописано и запечаћено, јер је одлука магистрата о томе била извршна и правомоћна на основу међусобног споразума парничних странака. Ова сума свакако није ни ушла у попис и у депозит у градску касу. Стана се више не појављује као потраживалац.³¹ Исто тако је споменуто, да је други истраживалац против ове оставштине била прва жена Хајдук-Вељкова, Марија, која је тражила 1600 гроша на име мираза донесеног и предатог Вељку приликом склапања њиховог брака. Нема спомена да је ово потраживање Марији исплаћено из пупиларне масе Вељкове. Истина, у одлуци магистрата је наређено Милутину, да има своје доказе о томе, да је Марији издат мираз, после раставе брака, донети до прве наредне седнице, али нема спомена да је он то и учинио. А кад нема одлуке магистрата, зацело то потраживање није ни

²⁸ Бр. 454.

²⁹ Бр. 285. од 28. V. 1814.

³⁰ Бр. 42. 22. I.

³¹ Бр. 6. 3. I.

исплаћено.³² У исто време када и Марија, пријавили су магистрату своје потраживање против масе Хајдук-Вељкове и два његова бивша телохранитеља, Милосав и Милош Раниловићи. Тужбу су усмено изнели магистрату 17 јануара 1814 да су свог умрлог војводу Вељка више година служили а нису добили припадајућу награду, због чега им Милутин Петровић обећао хиљаду гроша, али то обећање није испунио, нити им што дао. Против тога је присутни Милутин изјавио да ни он није ништа обећао тужитељима, нити је његов покојни брат Вељко штогод истима остао дужан. Магистрат је решио да тужитељи имају своје наводе одређеније и веродостојније доказати. Свакако ни ово потраживање није исплаћено из пупиларне масе, јер нема даљих вести, да ли су тужитељи доказивали и доказали своје потраживање.³³ Као последње потраживање против масе у години 1814 јесте потраживање брата покојног Вељка, Миленка Петровића, чија је ствар расправљана у седници 19 фебруара 1814. Миленко је потраживао од масе Хајдук-Вељкове 46 дуката на име дуга, који му покојни Вељко није вратио. Потраживање је доказао исказима два сведока Неше Томића и Здравка Богдановића. Магистрат је уважио тужбу и сматрајући потраживање доказаним решио, да се Миленку и његовим сведоцима изда из депоноване масе једна облигација да је они од дужника наплате и из тако наплаћеног новца подмири Миленко своје потраживање од 46 дуката.³⁴ И заиста у наредној седници од 26 фебруара бележник Михајловић извештава магистрат да је у смислу одлуке од прошле седнице из масе издата на реверс Миленку Петровићу, Здравку Богдановићу и Неши Томићу једна облигација од 4500 гроша ради инкасирања, о чему је истовремено извештена команда немачко-банатске граничарске регименте. Магистрат је узео на знање извештај, што значи, да је ово потраживање исплаћено из пупиларне масе.³⁵

Изузев напред наведенога исплаћивања пупиларна маса Хајдук-Вељкова остала је у градској каси чувана *in statu quo* све до 16 јула 1814, када је магистрат донео одлуку у погледу даље судбине тога имања. Повод је дала потреба регулисања живота, издржавања и васпитања малолетног сина Хајдук-Вељковог. Као што смо већ на почетку споменули, иза смрти Хајдук-Вељка остала су два малолетна сина из његовог првог брака. Они су били наследници очинског имања. До 19 фебруара 1814 спомињу се два сина, а од 16 јула 1814 само један. Деца су свакако стално била код матере Марије. Шта је било са једним дететом после 19 фебруара, коме после тога нестаје спомена у нашем протоколу, не знамо.

Живот који је проводило друго дете Хајдук-Вељково уз своју матер и остале рођаке задавао је бриге градском магистрату. Такав живот, по схваћању магистрата, није био без замерке. Дете је одлазило са матером, када је она без дозволе власти напуштала

³² Бр. 27. 17. I.

³³ Бр. 31. 17. I.

³⁴ Бр. 90.

³⁵ Бр. 108. 26. II.

место сталног боравка. Неколико пута је дете било од свију напуштано и остављено само себи. Отстрањивано је из овог града од својих рођака. Његово издржавање, исхрана и васпитање имали су свакако многих недостатака, а можда су и погрешним правцем били упућени. Ово је изазвало потребу да се власт умеша и побрине за његово издржавање и добро васпитање, јер су и сами његови рођаци оскудни. Повод је дало враћање детета и матере из Панчева од стране немачко-банатске граничарске регименте у сагласности са бригадним генералом. Оценивши све околности магистрат је закључио, да се дете смести у једну уредну кућу на исхрану и васпитање, а да се за његово издржавање употреби приход од његовог пупиларног капитала, који сада лежи бесплодно у депозиту у градској каси. У ту сврху се има златан и сребрени новац у непромењеном облику и роду (монети) дати под интерес на сигурна места под условом, да дужници у своје време капитал уз отказ од три месеца имају вратити у позајмљеном специфичном роду златне и сребрене монете, а интерес од 6⁰/₀ плаћати полу-годишње у конвенционалној монети. А пошто се овај капитал сем новца састоји још и из разних сребрних предмета, а још више из разноврсног украшеног одела и оружја, који не доноси никаква прихода, то је закључено, да сребрни предмети 18 августа 1814 о годишњем вашару у присуству реквирираног *testimonii legalis licitatione mediante* буду изложени јавној продаји и добивена свота такође изда под интерес. Пошто је тада још решено да се ова јавна лицитација има претходно публиковати, немамо разлога да сумњамо да овај закључак магистрата није извршен, ма да немамо даљих вести ни података о томе шта се радило.³⁶

Тима Рајић

Neka pisma Srba i o Srbima

iz zaostavštine Ljudevita Gaja

U 6 knjizi Građe Jugosl. akademije izdao je dr. Velimir Deželić: Pisma pisana D-ru Ljudevitu Gaju i neki njegovi sastavi (1828—1850), Zagreb 1909. Kako u uvodu spominje, Gajeva korespodencija je velika „te u njoj ima mnogo raznih pisama, posve privatnog sadržaja, pisama posve poslovnih i od osoba posve neznatnih“, a izdavač je priredio samo „jedan i to svakako najvažniji dio, u koliko to današnje prilike dopuštaju“.

Proučavajući ilirizam našao sam u korespondenciji Gajevoj mnogo neizdanih pisama koja su važna i značajna za poznavanje ličnosti Gajeve. Nekoliko tih pisama, koja imaju veze sa događajima kod Srba, ili su ih Srbi pisali, priopćujem ovdje.

U vezi s pismom pod 1 imade bilješka u Ilirskim narodnim novinama od 25 nov. 1837 (br. 94), pod rubrikom „Horvatska i Slavonija“: „Iz Mitrovice dobismo list, polag kojega su u ilirski, dana

³⁶ Бр. 355. 16. VII. 1814.

13. Studena otvoreni, Sabor istočne crkve sledeći poklisari od naroda poslani bili“. (Slijedi popis tih poklisara „iz arkiepiskopie karlovačke, iz episkopie bačke, temišvarske, veršečke, aradske, pakračke, karlovačke i budimske“).

Pisma Matije Bana interesantna su već i s obzirom na njihova autora. Naročito je zanimljivo pismo pod br. 3, gdje se govori o pokušaju unije istočne i zapadne crkve. Vidi se ujedno kako su se u važnim narodnim poslovima ljudi obraćali na Gaja; takvih preporučenih pisama na Gaja ima više u korespondenciji.

Pisma 4 i 5 dokumenti su revolucionarnih dana iz godine 1848 i djeluju svojom neposrednošću. Pismo br. 4 adresirano je na Franju Lovrića u Sisku i očito je predano redakciji Gajevih novina za štampu. Ima i jedna bilješka redakcije. Ipak u svim brojevima Nar. novina mjeseca aprila, maja i juna 1848 nisam mogao naći toga dopisa. Zato ga donosim ovdje.

Pisma 6—8 govore o slovima što ih je Gaj imao dobiti iz Državne štamparije u Beogradu. Kako se po Gajevoj napomeni u 7 pismu čini, Gaj tih slova nije dobio, a po razdraženosti te napomene vidi se da ga je to ljutilo.

D-r Slavko Ježić

1.

U Mitrovici 16-a Studena 1837.

Visokoučeni Gospodine Učredniče!

Nadam se, da ću Vam po volji učiniti, prilagajući Vam označenje sverhu k serbskom saboru opredelenih poslanikah, i mislim ako nameravate kakvo upotrebljenje od toga uzeti, da ćete ih prije nego i sam narodni List u Vašu Danicu staviti moći, jer sudim, da sam prvi ovo označenje pribavio si. Okrom toga prilažem Vam još i opisanje sega toržestva, dodajući to jedino, da je kod perve deputacie preosvešćeni gospodin Vladika Rajačić i Rac, gospod: Oberstltnt Suplikac i Ostoič, archimandrit Atanacković i Protosingel Kyrilović, vice ober-Notair ot Nikolić i sudac ot Zako bio, iz medju kojih prvi je slovo deržao, a kod druge deputacie pak bio je gospodin Vladika Chranislav i Živkovich, gospod: Oberst Baron Jović, Oberstltnt Thodorović, archimandrit Joanović i Popović, asessor ot Čarnojević i ot Papahazy. Pred kvartirom c. k. komesara to jest pred varoškom kućom bili su ini poslanici na čelu gospod: vladike Stankovića, Manojlovića i gospod: generala ot Maine u red postavljeni. Kod druge deputacie deržao je gospodin Vladika Chranislav a kod poslednje gospodin Vladika i administrator Stanković slovo. Uzdiam se, da ću tako biti sretan, ova sve tri nagovora naskoro poslati Vam moći.

Uveravajući Vas, da sam jedan od najžeštji počitatelja Vašega dragocennoga Lista, i preporučujući se Vašemu blagorodju ostajem

Vaš iskreni prijatelj
Berkić haptm.

2.

Mnogoštovano Uredništvo,

Moj *Vospitatelj ženski*, izići će iz pečatnje концемъ ovoga meseca. Molim mnogoštovano uredništvo da bi izvoljelo primati ga u zamenu sa Danicomъ, и, ако бы было уважено мое предложенъ, почети исту ми шилати съ наступающимъ юніомъ, као што ћу се и ја поспѣшати да му одма пошлѣмъ прву свезку Воспитателя. Захвалюючи Uredništvu на извѣстію кое е добро-

вольно извело о моему дѣлу у своимъ листовима, поздравлямъ гос: Гая са свомъ Загребачкомъ родолюбивомъ браћомъ, и есамъ

U Beogradu 20 Maja 1847 po star.

вашъ срдачный
Матія Банъ

NB. Pročitavši na novo ovo pismo uvidjam da sam ga napisao na pola latinskim a na pola kirilskim slovima. Molim da ce to ne pripiše nebrižljivosti, nego samo tomu što već od dugo vremena ne pišem latinskim slovima naški.

prevárnite

[Na drugom listu pod natpisom „За даницу“ napisana je pjesmica od 8 strofa „Djevojka i Ljubica“.]

3.

Частни господине,

Гос. Терлецки, кои ће вам предати ово писмо, тајник је једнога друштва у Риму том свѣрхом устроившега се да се Римо-католи: Славјанима поврати стара народна литургија са свим обредима с њом скопчаним, и са източном поповском хаљином; како би се тим и они кои су изван църкве Римске привољели на саједињење, те тако обћа се Славјанска църква устроила.

Ја сам казао г. Т.-у да, што се тиче пѣрве точке, овом ће се без сумње не само у привидности, него и у душевној симпатіи източна и западна църква међу собом знатно приближити, те велике ће користи бити и за католичизам и за народност нашу; али што се друге точке тиче, то јест, самога присаједињења, рекао сам му, да када би друштво тај свој циљ јавно прогласило, тим не само што би уништио[!] све добро које би се пѣрвом могло постићи, него би јошт већу огорченост од садашње у народу нашем и између саме две църкве подадръло, то јест, шкодивши и Славјанима и католичизму, свој би циљ промашило. Јошт сам му реко да би најбоље било главну цјелъ претайти, а за њу, када изостати неможе, потајно радити.

Препоручујући га Вама, молим вас да му о тому и Ваше мњење приобћите, какво год оно буде, како би овај господин упознао се са свим околностима нашега народа у смотрењу вјерозакона.

Мислим да је излишно даље вам га припоручивати; и стога љубезно поздрављајући вас јесам

У Београду
17 Веља: 1848

Ваш пријатељ и штоватељ
Матија Бан

4.

u Bečkereku Velikom 25. Travnja 1848

Dragi kume!

Jasam ovdi u sredini Revolucije[!], no fala G. Bogu živ sam i zdrav, koje i Vama želim.

Da Vam opisujem novine ovdašnje, to nebi znao gdi bi počeo, dakle počimam popreko. — Znam daste čuli šta se je slučilo u Novom Sadu i Karlovci, i kakovi Duh tamo vlada, tako isto i ovde, sve više doli s Magyarom. Jučer biaše tako isto u gornjem Bečeju u Vranjevu u Kikindi, i u Melenci, gdi seje Narod podigao i Serblji otidoše u rečenima Miestama u njiove Cerkve, te izvadiše sve magyarski pisane Protokule, koje na malene komadiće poderaše i razbacaše. — U Kikindi hotiaše Magistrat da to preprieči, i dađe dva Eskadrona konjanika izaći, ali Narod naserne, i tek što jednog konjanika sa kosom pokosiše, drugi se odma razbiegnu, i onda narod izradi štaje hotio, kako sam gori napomenuo; u Melenci baciše sa Varoške kuće zeleni Barjak u jednu Jarugu, tega pogaziše s Nogama, a na njegovo Miesto usadiše naš Barjak t. j.

bel crven i plavi, u Kikindi izprebialisu sve Magistratlie tako, da njekoji niti preboliti nečedu. — Jučer popoldan diže se ovdi Narod, no prez uzpeha, ali danas porodise Buna na novo i najprije sakupise mnogobrojno Ljudstvo kod serbske Cerkve, i medju Nyi dogye ovdašnji Varoški Sudac — Muž od ovdašnji Gradjana verlo štovan i poznat da imade Serdce i Glavu na pravom mestu; on počme Nared sa lepima krepkima Besedima podučavati i na Mir nagovarati, no oni mu odgovorlše, da nečedu mirni biti, dokle nezbace sadašnji Magistrat, koji je Nyi do sada neuljudno gazio, na to ovaj vredni Muž odma svoju Službu položi i odrečese[!] za takovu u Buduće, ali oni povikaše: Nećemo da Vi Službu oztavljate, Viste naš jedini Branitelj i Pokrovitelj, mi u Vas celo Povierenje imademo, Vi morate naš Otac i Sudac ostati, no celo magistratsko Čislo mora paziti: tako onda dignuga na Ruke, i takosuga na Rukama u Zraku deržali, drugi pako onda otigju u Cerkvu, izvade magyarski pisane Protokule, pak kao i po drugima Mieztima razbacaju, pogaze s Nogama i na male Komadiće raztergaju; pa dase uvierite || daje to Iztina, i da ni je kakova Nebšlica[!], tako Vam šaljem ovdi priloženo jedno parče rečeni Teftera kao — Corpus delicti.[*] — Odavde krenese ciela Skupština kod Varaške kuće, prateći svoga Sudca u nyihovoj Sre-dini, da biraju novi Magistrat, no Sudac otigye kod Vice-Comeša Varmedjskoga, da ga za Sviet pita šta imade činiti, kojimu naloži, da sve radi što Narod zahtieva, tako i biaše, no samo jedno nehtede Njima odobriti, t. j. da zeleni Barjak sa Varoške kuće báce, pa da plavetni namieste; on Njima reče! dase je On pod ovim Barjakom svome kralju Vieru zakleo, i da samo sa žertvom života svoga ovaj Barjak pogerđen biti more, no on pridade ktomu još, da pored istoga Barjaka i druge Boje Barjaki slobodno vihatise mogu. — Ove rieči do-spiše do Serdca Naroda, i tako za čest njihovoga Sudca dobije magyarski Barjak Pardon na kratko vrijeme. — || Kada se ovo doverši onda počme Narod Magistrat birati, i celo Biranje netrajaše niti jednu Uru, kod svakoga Izboru zagromi po celomu Placu *živio!* nejma tu Eljena ni pomisliti, sada neka uvide Magyari, kakovi Duh vlada u Gradima Serblja Banatzkoga, pak neka udari, akoseje zavadio sa svojom Glavom.

Jačuse paštiti na zkoro kući; želim Vas zdravo i veselo naći sa Vašom Porodicom Vaš iztinit kum

Ante Berkić

Nove verojatne Viesti iz Kikinde glasaju, daje tamo veliko krvoprolitje vladalo, i daje Anarchia podsve razuzdana. — Povod biaše taj, daje Narod zahtevao, dase udalyi Barjak Magyarski, i dase nastavi naš Slavjanski, buduchi poznatoje da kikindski Distrikt od prilike 150/m Duša skoro $\frac{7}{8}$ iz Slavstva || sastoji, koje nyihov Magistrat nehtede odobriti, za ovo preprečiti uzme Mili-tarske katane u pomoć, ali u mali čas počmu na Larmu zvoniti, i tako Narod protera Magistrat i Soldate, ter obderž[a] Pobedu; danas sakupilose u Kikindi devet v[...]cki Sela, od prilike 30/m duša razvil[o Slav]janski Barjak, pak go-vore dačedu prie [...] poginuti, nego Magyarski biti. Amen.

Zbogom.

[Adresa: Herrn Franz Lovrić, Sisseck.]

5.

ХИТНО

У Земуну 11. Авг. у' полдне 848

Високородномъ Гдину Кралѣвскомъ Совѣтнику
Людевиту Гају!

Ползуемъ се овомъ приликомъ, да и вама любезный Господине неколико речій напишемъ, у' *скорости*.

И' ово чинимъ, и' по моемъ побуђеню, и' по високомъ Налогу.

Насъ, т. е. Србе, вашъ Госп. Банъ упропасти. Овде се кодъ насъ ратъ великій на све стране води, А Бану е добро у' Загребу гледати па ђутати.

[* može se videti u narodnoj novinarnici. učred. *Kasnije dopisano.*]

9/21a Авг. послали смо му едногъ курріера съ писмомъ Н 370 — данасъ шилѣмо му другогъ съ писмомъ Н 389.

Коій е правый родолюбный Хрватъ, нека изыште та писма одъ нѣга.

И' ѣу првомъ приликомъ послати вамъ обадва. Немамъ садъ канцелиста при руцы.

Поздніе даѣмо печатати обадва. На кратко стоимо съ Баномъ на точки крайногъ *развеза*. Ма ако паднемо, остаѣе поштенѣ на гробу; али ако при той шпекулаци гадной падну Хрвати, какавъ ѣе нѣинѣ крстѣ быти.

Опростите што вамъ као репрезентанту Хрватскомъ тако кажемъ. Вы истина нисте по форми суда, сада репрезентант: али сте Гай, издавна по гласу Народа,

Као таквогъ и' поздравля и' опоминѣ васъ вашъ

покорный слуга
Богдановић

6.

Predragi gospodine!

Evo jučer nam dodje pismo od Hristića iz Beograda, gdje Vam u ime popecitelja javlja, da Vam je praviteljstvo sèrbsko odobrilo sèrbska pismena. Ja sam danas radi toga pisao inspektoru typographie u Beograd, i Vasiljeviću u Zemun, da Vam se rečena slova što prie ovamo pošalju. Ako bi g. Knićanin skoro polazio, mogli bi to i Milivoju kazati da što pre pospieši. Inače novoga neima ništa, osim da nam jug nikako neda mira; sad od niekog vriemena i on i „Südsl. Zeitung“ digoše jako glavu, i stadoše se perušiti. Ovuda se razprostire glas da je nj. c. veličanstvo opozvalo oktroy. ustav, i da će si narodi drugi sačiniti. Inače smo svi zdravi, Galac je opet otišo jutros u Sisak kao komesar drumovah. Svi vas liepo pozdravljamo, a osobito

U Zagrebu 4. listopada 1849.

Vaš
Paja [Čavlović]

[Sr. Hochwohlgeboren Herren D-r Ljudevit Gaj k. k. Rath etc. a/Wien (beim Wilden Mann).]

7.

Благородный Господине!

По височайшемъ рѣшенію Попечителства Просвѣщенія Княжества Србіе од 3. Августа т. год. ПН^о 811 да е вамъ се на употребленіе ваше изъ Словолійвнице овдашнѣ 75. слова на поклонѣ. высоко ово рѣшеніе доставляюћи вамъ Инспекторатъ Правителственне Словолійвнице долази упитати васъ одъ какови слова потребуєте речено количество?

№ 633

7 Августа 1850.

у Београду

Инспекторъ
КС Типографіе
С. Берар

[Dodano na pismu rukom Gajevom:]

Ovog cincarskog dara niti sam tražio niti primio. Gj.

8.

Dragi gospodine,

Kako sam stigao u Beograd otišo sam u Popečiteljstvo da urgiram za expediranje vaših slovah. Tamo mi rekoše da je već o tom izdata naredba upraviteljstvu tipografije, a kod ovoga saznao sam da vam je u tom smotrenju pisano. — G. Golub donio mi je u Beograd haljine gospojine, koje ću ja, zajedno sa pismom, predati gospodarici, kako mi se poboljša zdravlje, ter podjem u dvor. — Sa istim gosp. Golubom šaljem vam dva nova sastavka za Dubrovnik; do malo dana dobit ćete moju *prefaciju*, pak ćete tada moći slobodno da počnete tiskati.

Opominjem vas na Kazal-a; ako ikako uzmožete, uzmite kod sebe onog čoveka, koji će biti ukrašenje vašega zavoda. Dok mi vi o tom ne date rešiteljni odgovor, ja neću za ništa preduzimati u Beogradu; jer, kao što sam vam već reko, volio bi za njega da bude tamo u lonu[!] katolicizma.

Preporučite me vašoj štovanoj gospodji, i ne zaboravite

U Beog. 3 Sbra 1850.

vašega iskrenoga priatelja

M. Bana

Moj pozdrav gos: Čavloviću; ja sam u Beogradu izvršio sve njegove komisije. Pozdravlja vas gosp. Knićanin.

Један докуменат о болести кнеза Милоша Обреновића

У архиви пок. барона Јована Живковића, коју брижљиво чува његова кћи гђа Зора пл. Понграц у Загребу, налази се, између осталог, и једно писмо, које је дана 9 априла 1834, упутио кнез Милош Обреновић из Пожаревца митрополиту карловачком Стефану Стратимировићу, тражећи дозволу за лекарску консултацију по д-ру Јакову Живковићу, тадањем карловачком градском физику, а које у оригиналу гласи овако:

Ваше Превосходителство,
Високопреосвященнѣйшіи Господине,
Мени Высокопочитаемый!

Има више времена, како одъ нѣке немоћи у трбуу страдамъ, а никакo не могу да са свимъ оздравимъ, премъда и лѣкара имамъ, и по њиномъ се совѣту владамъ. Чуюћи за Карловачкогъ варошкогъ фізікуса, доктора Јакова Живковића, кой е и лица Вашегъ Превосходительства лекаръ, да е човекъ у свомъ послу искусанъ и да е лѣпогъ разсуждения, наумио сам га ово по празницима свѣтлогъ Воскресеня молити, да на нѣколико, баръ на 10 дана у Земунъ дође, како бы ми одтуда нѣколико пути, подъ Ц. К. Санитетскимъ предохранениемъ, у Београдъ, гдѣ љу се ја за то време бавити, прећи, и самномъ се о болѣи мојој разговорити, и лѣкарства ми прописати могао. Кадъ бы милостивый Богъ дао, да право лѣкарство погоди, и мене и себе срећнымъ учини!

Ово Вашему Превосходителству зато объявлюем, да бы имали доброту, нѣму присовѣтовати, да ми, кадъ га позовемъ, у Земунъ дође, и, ако бы нужно было, къ тому нѣговому одъ службе нѣгове отсутствованію, по познатой ми Вашој добротѣ, помоћъ, и може бити гдѣгодъ ходатайство указати изволили. Ја љу нѣму за нѣговъ трудъ платити као и за путный трошакъ.

Препоручуюћи се Вашимъ светымъ молитвама съ високопочитаниемъ пребывамъ

У Пожаревцу, 9 Априліа 1834

Вашег Превосходительства
покорный слуга
Милошъ Обреновићъ
князь Сербскій

Д-р Јаков Живковић био је отац барона Јована Живковића, негдашњег одјелног претстојника за унутарње послове код хрватске владе у Загребу и истакнутог политичара у Хрватској, и Теофана Живковића, епископа плашког и непотврђеног патријарха српског. Писмо је писано готово калиграфски другом руком, док је потпис Милошев оригиналан. У Карловце је, изгледа по забелешци самог Стратимировића, прispело већ 13 априла и на њему се налази још и штамбилъ аустриских власти са талијанским написом у кругу: „E di dentro netto di fuori“ тј. да је чисто изнутра и споља.

Д-р Миховил Томандл

Последња скупштина Уједињене омладине српске

Од 1866 до 1871 живела је и радила Уједињена омладина српска, која је за буђење и јачање националне свести свога народа учинила доста, и не само у културном него и политичком погледу. Још у самом почетку, њен орган Застава поздравила је у њој „претечу политичком јединству“ свих српских земаља.¹ У току времена, међутим, она је дошла у сукоб не само са непријатељском Угарском него и са братском Србијом, тако да је 1870 последњу своју наду полагала у Црну Гору, као једину земљу у којој је још могла да „изрази народно јединство у сваком погледу“.²

Сукоб са Угарском био је по Омладину судбоносан. Он се десио у време ступања у живот нагодбе Угарске са Аустријом и у време привођења у дело злогласног мађарског закона о народностима, који је под круном св. Стевана имао да прогута толике народности, међу њима и српску. У таквој Угарској није могла опстати српска омладина са својим ултранародним и свесрпским карактером. Члан 1 њених Правила гласио је: „Родољуби из свију српских земаља и крајева, и од свуда где их има, сједињени за просвету и напредак народа, представљају целокупну омладину српску или младо српство“. Затим, поред свих Срба, она је чланом другим предвидела уједињење и са Хрватима. Иначе, њен је програм био доста неодређен: да путем истине и науке унапређује своју народност. Резултате и иницијативе своје делатности она је испољавала на годишњим скупштинама, које је држала у августу месецу сваке године у каквом значајнијем српском месту.

На овај начин, циљеви Омладине стојали су у супротности са званичном политиком Угарске и, у неравној борби, крај је био јасан. Поред суштине, која је мађарским властима стојала на путу у њиховој денационализаторској политици, оне су имале и један крупан формални разлог противу Омладине: њена Правила нису била одобрена, и оне су стале наваљивати на Омладину да их саобрази закону. Разуме се, омладинска се идеологија није могла довести у склад са мађарским законима, и извршење тога мађарскога захтева значило је пуно разбијање њенога правога карактера.

Мађари су били одлучно противни да се Омладина организује као тело свих Срба него само као друштво њихових Срба, и они су јој поставили захтев да се у овом смислу организује и своја Правила измени. Такво је наређење издао њеном претседништву преко Новосадске општине 10 јула 1869 под бројем R 4158 министар унутрашњих дела приликом годишње омладинске скупштине у Великој Кикинди. Управо, скупштина је дозвољена под условом да предмет њенога саветовања искључиво буде измена Правила у малочас наведеном смислу.³ За Омладину је опасност

¹ Застава, 1866, бр. 70.

² Исто, бр. 66.

³ Архива Града Вршца за 1871, бр. 5069. Под овим бројом у регистру за 1871 (*Iudex pro Jahr 1871*) стоји

заведено: „Omladina serb. betreff. der abgehalten. Versammlung“. Ту се на мађарском језику налазе ови документи, за чију сам употребу и превод захваљан г. Ненаду Брашовану,

овога мађарскога корака била јасна, па се зато постарала да га какогод осујети и у ту сврху изабрала је одбор у који су ушли Светозар Милетић, Владимир Јовановић, Глиша Гершић, Љубомир Каљевић, Милан Кујунџић, Јован Бошковић и Милош Димитријевић. Овај одбор је молио Министарство да повуче своју одлуку, али је оно њихову молбу одбило одлуком од 14 августа 1870, број R 4691, и Омладини је саопштило преко Града Новог Сада.⁴

Поред званичне Мађарске, Срби су у Пешти покушали да за себе придобију и мађарску омладину, која је у оно време проповедала човечанска и демократска права, али су и од ње били одбијени, пошто су се та права односила само на Мађаре. Тако је Србима било јасно да међу Мађарима пријатеља немају.⁵ После, мађарска мржња према Србима била је распаљена и због Светозара Милетића, који је у оно време као српски народни борац лежао у мађарском затвору и којег су Мађари сматрали „духовном главом, свецем и мучеником омладине“, због чега је мађарска „Реформа“ тражила да се Омладина растури. Најзад, Мађари су Омладину нападали и зато што је тобоже суделовала у убиству кнеза Михаила.

У таквим се приликама крајем августа 1871 у Вршцу састала годишња омладинска скупштина, која је била последња и која је текла овако.

Мађарски министар унутрашњих дела Вилмош Тот обавестио је Омладину преко Града Новог Сада да јој је под бројем 15638 од 24 јула 1871 ову скупштину дозволио, али само под условом да у смислу већ издатог наређења од 1869 измени своја Правила, а како се дотле није била одазвала овој наредби, то јој, у колико и сад не изврши његов захтев, ову скупштину дозвољава као последњу. Ово исто наређење послао је министар сутрадан и вршачком градоначелнику Карлу Пасту са спроводним писмом под бројем 1793/през., у коме му је наредио да се строго држи издате одлуке, да на скупштини спречи сваки други рад осим измене Правила и да га о резултату извести.⁶

Градоначелник Паст, који је био пасивна, безбојна и плашљива личност (за њега се прича како је, гледајући из своје канцеларије високу пештанску господу где преко пута отседа у хотелу, својим потчињеним наређивао да кажу како није ту кад му дођу у посету),⁷ није хтео или није смео доћи на скупштину, него је место себе за комесара одредио градског великог бележника Михаља Ковача, који је на скупштини министрово наређење извр-

професору из Вршца: 1) оригинално наређење вршачком градоначелнику мађарскога министра унутрашњих дела од 25 јула 1871, број 1793; 2) препис наређења истог министра Граду Новог Сада за Омладину од 24 јула 1871, број 15638 и 3) Концепт извештаја комесара Града Вршца о последњој омладинској

скупштини са спроводним актом вршачкога градоначелника министру од 25-IX-1871, број 5069.

⁴ Застава, 1869, бр. 102 и 105; Арх. Гр. Вршца, 1871, 5069.

⁵ Застава, 1870, бр. 2.

⁶ Арх. Гр. Вршца, 1871, бр. 5069.

⁷ Усмено саопштење г. Ф. Миле-кера.

шио, па одмах пошао на војну дужност и тек 23 септембра исте године о скупштини поднео извештај.

Скупштина се одржала на месту где је сада вршачки градски парк, северно од Милетићева споменика, на једној арени, која је била ограђена зидом и без крова, и која је служила за позоришне претставе.⁸ На њу је дошло око 400 чланова, од којих 80 страних држављана, а остало Срби из Новог Сада, Панчева, Беле Цркве, Сомбора, Кикинде, Темишвара, Чакова и Вршца. Од странаца, Ковач је споменуо босанскога архимандрита Васа Пелагића, црногорскога војводу Маша Врбицу, српскога државнога чиновника Владимира Јовановића, секретара државне полиције Милана Кујунџића-Абердара, „претседника србијанских комуниста“ Светозара Марковића, професора Глишу Гершића и пензионисаног руског капетана Влајковића. Осим чланова било је гостију из Вршца и околине.

Прва скупштинска седница одржана је у недељу, 27 августа у 11^{1/2} часова. Тога дана је било само свечано отварање, потом је после подне држала своју скупштину заједница певачких друштава. Идућа седница заказана је за сутрадан у 8 часова.

У понедељак ујутро скупштина је наставила рад. Пошто је стари управни одбор дао оставку, изабран је нови са Пелагићем као претседником и потпретседником Мишом Димитријевићем, новосадским градским сенатором. Затим је претресен рад бившега управнога одбора у минулој години и примљен као исправан. Онда је прочитано наређење министарства о измени друштвених Правила, по коме чланови Омладине могу бити само становници круне св. Стевана. О томе се већало цео дан, па се дискусија наставила и идућега дана. Сутрадан, пошто су била исцрпена сва мишљења и учињени сви предлози, донесена је одлука да се у Правилима нема шта мењати, а како се по дотадашњим Правилима у Угарској више није смело радити, стављено је у дужност новоизабраном управном одбору да се побрине за згодније земљиште, на коме ће Омладина моћи наставити свој дотадашњи рад: да на основу науке и истине унапређује своју народност, што је, у исто време, и најузвишенији циљ човечанства у његову усавршавању општега добра свих народа и свих људи. Овај закључак Омладине комесар је оценио као супротан министарском наређењу, па је „скупштину огласио закљученом, а удружење „Омладину“, као тело чија основна правила од високе владе нису потврђена, непостојећим...“ На то је цела скупштина одлучила да се у 4 часа после подне истога дана састане ради даљег саветовања, али је то полиција најстроже забранила. Било је и предлога да се одрже седнице ужега обима, али ни то није дозвољено.⁹ На то се Омладина разишла са узвицима: „Живела Уједињена омладина српска!“

⁸ Усмено саопштење г. Ф. Миле-кера.

⁹ Арх. Гр. Вршца, 1871, бр. 5069;

Werschetzer Gebirgsbote, 1871, № 36; С. Милекер, Повесница Вршца, II (1886, Вршац), 177.

Овим поступком Мађара Омладина је била страховито огорчена и преко своје Заставе она је отворено претила како ће знати потражити и друго место за свој рад и други начин организовања. „Мађари су нам овим“, говорила је она, „објавили политички и културни рат. Ми смо принуђени прихватити бачену рукавицу, и отворићемо борбу ако је нужно на живот и смрт... За правду могу нас гонити, вешати, убијати. Ми ћемо падати, ал' правду напустити нећемо... Нисмо ми више деца... Ми смо *народ*... Одсад тек настају критички часови. Борбу смо започели, у њој ваља истрајати... Ко осећа у себи кукавичлук ка општој ствари, нека седи у запећку... Нек не мисле Мађари да ће нас сломити... Ми смо народ као што су и они...“ У својој ратоборности Застава је позвала Омладину да се вежба у стрељању и спрема за борбу, јер тек кад се Срби састану у Призрену, Косову и Сарајеву, биће њени идеали остварени.¹⁰ А неколико дана затим, приликом крштења црногорског престолонаследника, склопили су на Цетињу заверу Лаза Костић, Миша Димитријевић, Милан Кујунџић, Стојан Угришић, Машо Врбица и још неки други у циљу да свим средствима раде на ослобођењу и уједињењу свих Срба, па су, шта више, и кнеза Николу склонили за себе. Чак су и статуте написали, али је све остало на том.

Мираш Кићовић

ps 28-a Juli 1871 № 5069

Magyar Királyi
Belügy Minister
1793 szám eln.

Tekintetes polgármester úr!

A „Szerb omladina“ egylet elnökségével Ujvidék Szabad királyi város közönsége által f. é. 15638 sz. a. azon rendeletem közöltetett — melyben nevezett egylet utasított: miszerint az ellen, hogy ezen egylet egy közgyűlést hívhasson össze, nincs ugyan észrevételem, ezen közgyűlés tárgyát azonban egyedül a 1869 évi július hó 10-én 4158 R. sz. a. kelt rendelettel közlött alapszabályok módosítása feletti tanácskozás képezheti.

Ezen fenebb idézett f. évi 15638 sz. a. rendeletem másolatát Tekintetes uraságodnak mellékelve a végből küldöm meg, hogy annak megtartása felett a mennyiben a szerb omladina egylet ezen közgyűlését Versecz városában szándékozik megtartani, szigorúan örködjék, netalán megkísérlendő minden más tanácskozásokat meg-

¹⁰ Застава 1871, бр. 97 и 104.

gátoljon, s a közgyűlés folyamáról valamint eredményéről jelentését annak idején felterjessze. Budán, 1871 július hó 25-én.

Tóth Vilmos s. k.

Tekintetes

Paszt Károly úrnak Versecz

szab. kir. város polgármesterének

A m. kir. belügyminiszter Ujvidék szabad királyi város közönségéhez 1871 évi július hó 24-én 15638 szám alatt intézett rendeletének *másolata*.

Múlt évi augusztus 24. 4691/R sz. a. kelt itteni rendelettel értesített a város közönsége, hogy a szerb egyesült Omladina egyesület bizottmányának azon kérelme, mely szerint az egyesület, alabszabályaira nézve 1869 évi július hó 10-én 4158/el. sz. a. kelt itteni rendelettel elrendelt módosításokat mellőztetni kérte, teljesíthetőknek nem találtatott.

Egyúttal ismételve felhivatott a városi közönség, hogy nevezett egyesületet oda utasítsa, miszerint az elrendelt mód szerint módosított alapszabályait a törvényes bemutatási záradék elnyerése végett mielőbb mutassa be.

Minthogy ez mindeddig nem történt meg, másrésről pedig mindaddig még valamely alakuló egyesület alapszabályai a törvényes bemutatási záradékkal ellátva nincsenek, a fenálló szabályok szerint működni s gyűléseket tartani jogosítva nincs.

Felhívom a város közönségét, hogy nevezett egyesületet értesítse, miszerint az ellen nincsen ugyan észrevételem, hogy egy közgyűlést hívhasson össze, melynek azonban egyedüli tárgyát a fentérintett 1869 évi július 10-én 4158/R szám alatt kelt rendelettel közlött alapszabályi módosítások feletti tanácskozás képezheti.

Mindaddig azonban még az egyesületi alapszabályok a törvényes bemutatási záradékkal ellátva nem leendnek, az érintett szerb egyesült Omladina egyesületnek minden további ülések tartása az ezennel engedélyezett egy gyűlésen kívül, meg nem engedtetik.

Egyszersmint felhívom a város közönségét hogy ezen rendeletem pontos foganatosítása felett szigorúan örködjék.

Nagyméltóságú Belügy Minister úr!

F. évi Julius hó 25-én 1793 sz. alatt kelt nagybecsű rendelete folytán van szerencsém egész alázattal az e város kebelébe tartott „Szerb omladina“ egyesület közgyűlésének menetéről és eredményéről az általam városi biztosi minőséggel a gyűlés tartamára felruházott városi főjegyző Kovács Mihály úrnak jelentését mellékelve felterjeszteni.

Kelt Versetzen 25-ik sept. 1871.

alázatos szolgája

Paszt

polgárnagy

tiszt. Herman s. k. 25/9

expedirt Gröl s. k. 25/9

Nº 5069 — 1871.

Nagy Méltóságú

Tóth Vilmos

Belügyminister urnak

Budán

alázatos jelentése

Paszt Károly Versetz

sz. k. város polgárnagyának

a f. é. Augusztus hó 27-én e város kebelébe tartott „szerb omladina“ közgyűlésének érdekében.

Tekintetes Polgárnagy úr!

folyó évi július hó 28-án 5069 sz. a. kelt rendeletével a folyó évi Augusztus hó 27-én a „Szerb omladina“ egylet által e városba tartandó közgyűlésre annak tartamára városi biztos minőséggel biztatam meg. Minek folytán a megtartott közgyűlés menetéről és eredményéről van szerencsém hivatalos tisztelettel jelentésemet betérjeszteni.

A közgyűlésen mintegy 400-an lehettek kik között 80 idegen állambeli volt — a többiek Ujvidékiek, Pancsovaiak-Fehértemplomiak, Zomboriak, Kikindaiak-Temesváriak, Csakovaiak és helybeliek voltak.

Az idegen állambeliek közül a nevezetesebbek következők Pellagić Boszniai Archimandrita, Vrbicza montenegroi nagy Vajda — Szerviából Vladimir Joanovits állami tisztviselő Milan Kujundsics másképp Aberdár az állam rendőrség titkára, Markovits a szerbiai communisták elnöke Vlajkovits a muszka kormány által nyugdíjazott kapitány és Misa (ваљада Гига) Gersits tanár a többiek a fiatalság osztályához tartoztak.

A közgyűlés augusztus 27-én reggeli 9 órakor megnyitott, midőn a volt elnökök leköszöntek és helyökbe Misa Vrbicát választották meg, hi azt el nem fogadván Pellagić Archimandrita választott meg elnökül al elnökül pedig Misa Dimitrijevis ujvidéki városi tanácsnok — a választás után tárgyalás alá vevődött a magas ministerium által elrendelt módosítása az alapszabályoknak — hosszas, vitatkozás után határozattá vált hogy az alapszabályokan semmi változtatást nem teendének, hanem inkább más államba fogják az omladiná gyűléseit tartani.

Ezen határozat után az elnökök leköszöntek, mit a közgyűlés tagjai elfogadni nem akartak, hanem felszólították őket, hogy a gyűlést folytassák és vegyék elő a számadások át vizsgálatát úgy egyebb leendők felett tanácskozzanak.

Ezt látva hogy a közgyűlés a magas miniszteri rendelete keretén kívül akar működni és a közgyűlés érdementül akar terjeszkedni, kötelességemnek ismértem magam szigorúan a magas minisztérium rendeletéhez tartani, minél fogva a gyűlést befejezettnek és az omladina egyletet mint a kinek alapszabályai a magas kormány által szentesítve nincsenek nem létezőnek nyilvánítottam — minek folytán a közgyűlést feloszlattam.

A közgyűlés tartama alatt több oly előterjesztvények történtek és oly beszédek tartattak melyek a gyűlés érdeme keretén kívül valók voltak — ezeket azonnal biztosi kötelmemnél fogva betiltottam.

Felosztatási nyilvánításomnak a közgyűlés tagjai engedve széjjel oszlottak, bár többen kisebb keretű gyűléseket indítványoztak, de figyelmeztetésemre hogy az meg nem engedhető, csendességbe eltávoztak.

Kötelességemnek tartom még Tek. Polgárnagy úrnak jelentésem ily késő beadásának okát inokolni — mint sz: állománybeli honvéd főhadnagy az őszi gyakorlatokra lettem augusztus hó 28-ára berendelve és így katonai teendőim által gátolva voltam azt eddig beterjeszthetni, annyival is inkább mert augusztus 28-tól a mai napig Oraviczán és Csákován voltam a gyakorlatokon.

Versetz 23-ik Sept. 1871.

Hátírva:

Tekintetes

Pászt Károly polgárnagy úrnak

Versetzen

jelentése Kovács Mihály főjegyzőnek mint az e város kebelében f. é. Aug. hó 27-én megtartott „Szerb omladina“ egylet közgyűlése tartamára megbízott városi biztosnak.

Преци и родитељи Змајеве Руже

У архиву новосадског магистрата се налазе о пореклу Змајеве Руже ови подаци. Њен прадеда по оцу се звао Теодор Личанин и био је 5 јула 1812 контролор царинарнице и соларе у Старој Градишци, *officii tricesimae Gradiscani contraagens*. Исте 1812 године, Теодоров син Михајло наплатио је једно потраживање свог оца од дужника му у Новом Саду, где је и лађу купио.¹ Михајло, Ружин деда, рођен је негде 1793 у Кленку на Сави, по чему можемо судити да је Теодор тада у Кленку живео, можда и служио.² О Теодору знамо још да је имао жену „госпоју Еуфимију Теодора Личанина вдову“ која га је преживела,³ и која је јануара 1820 купила у Новом Саду мало градилиште, *patriculam fundi domalis*; исто је 1823 продала као кућу. Теодор Личанин као да је умро пре 1 фебруара 1813. Јер, тога дана, делегирани војни суд у Петроварадину иште преко новосадског магистрата да дужник Теодора Личанина не плати свој дуг нити удовици Личанин, нити другом коме, него само том суду.⁴

Саслушаван 30 априла 1827 у ствари једног дуга свог, изјавио је Михајло о себи да је већ 14 година грађанин и становник Но-

¹ Архив новосадског магистрата 1813 Fasc. 4 № 740.

² *Ib.*, 1827 Fasc. 8 № 3475.

³ 1820 Fasc. 2 № 489 и 1823 Fasc. 2 № 514.

⁴ 1813 Fasc. 4 № 740: *weder an die Wittve Lichanin, noch sonst an jemanden...*

вога Сада.⁵ Године 1813, значи, доселио се он са Саве на Дунав, али ће трговати и по Сави и по Дунаву. Био је лепо писмен, имао је врло исписан рукопис, али, школован у Граници, ћирилице није знао.⁶ Док су му и мати Еуфемија и жена Марија неписмене, дотле Михајло пише, доста рђаво, и немачка писма, у свему томе прави граничар.

Михајло је био трговац, житарски и дрварски, а превозио је, по погодби, и туђу робу на својим лађама. О таким пословима његовим има у архиву новосадског магистрата оволико података. Године 1824 ради он у компанији са својим зетом Димитријем Нешковићем који је ожењен сестром му Аном. Непажњом Димитрија, 3 марта 1824 потопила им се лађа која је превозила вино за Пешту, па је 31 марта 1824 на имање Нешковића интабулисана свота од 1713 фор., јер је толика била штета оних који су му транспорте поверили.⁷ Године 1825, Михајло купује и извози храну из Срема, у компанији с опанчарем Кузманом Ракићем из Митровице.⁸

Тада, Михајло Личанин није само контрибуент, само становник, него је и грађанин Новог Сада. 29 априла 1823 примио га је магистрат, условно, за грађанина. Пошто плати таксу за грађанство од 25 фор. сребра; пошто се упише у коју год сатнију грађанске страже⁹ и донесе од свога капетана уверење да је набавио одело за грађанску војску, тек онда ће народном трибуну Сави Поповићу положити заклетву и постати грађанин. Зацело, он је то убрзо и постао, јер се 1825 потписује: грађанин и житарски трговац, *civis et frugum quaestor*.¹⁰

У овом архиву се говори још о пословима Михајла Личанина. Године 1825 превози он као *Schiffmeister* на својој лађи за Пешту робу новосадских Јевреја Натана Дајча и браће Шпицер.¹¹ 31 јула 1828 купује он и другу растову лађу за 1000 фор. сребра, па 1828 године вози на обе лађе своје и зета свог Мите Нешковића за Беч житарску робу браће Розенберг из Пожеге.¹² У тим пословима, Михајло има два стална ортака: брата Глишу и зета Димитрија Нешковића. Чак, и када Глиша 1829, а Нешковић 1830 умре, он ради у заједници са њиховим удовицама: са сестром Аном и снахом Јеленом рођеном Сузан, које одиста раде као мушкарци, месецима су на лађи, командују утоваре и истоваре.¹³ Од године 1835 у Новом Саду је још један брат Михајла Личанина, Гаврил, који је неписмен. 5 октобра 1835 купио је Гаврил Личанин из

⁵ 1827 Fasc. 8 № 3475: Ich heisse Michael Licsanin 34. Jahr alt, G. n. U. Religion von Klenak gebürtig, seit 14 Jahren Bürger und Contribuent in Neusatz, verheirathet.

⁶ Ibidem: weil ich mit Illyrischen Buchstaben nicht einmal schreiben kann.

⁷ 1824 № 2097.

⁸ 1826 Fasc. 10 № 3627.

⁹ Још од наполеоновских ратова

је постојала *Civilis Militia* чији је *colonellus* 1823 био сенатор Павле Шилић; у њој је тада било само још 165 грађана. В. 1823 број протокола 270.

¹⁰ Ib. 1826 Fasc. 10 № 3628.

¹¹ Ibidem.

¹² 1829 Fasc. 3 № 1324.

¹³ 1844 Fasc. 1 № 416.

Митровице у Новом Саду кућу; уговор је потписао Михајло, који је и новцем помогао брата да дође до куће; на тој је кући једно време било интабулисано 400 фор. у корист Михајла.¹⁴ У ортак-луку са браћом и сестром, зетом и снахом, Михајло превози 1835 храну пожунских Јевреја Kohn & Comp.¹⁵; 1837 превози грађу ligna aedilia, за немачко-банатску граничарску регименту; 1841 син Михајлов Павле превози за ерар 13800 центи жита.¹⁶ Касније ће га ти сарадници Михајла Личанина оптуживати да их је експлоатисао; искаће део у добитку као ортаци, док ће Михајло доказивати да су они били слуге његове.¹⁷

Неко време, Михајло је правио утисак богата трговца. 5 септембра 1837 купио је он од Земунаца Теодора и Александра Кирице кућу у Новом Саду, на пијаци, са стране Баре и Дунава. Дао је за њу 9000 фор. сребра; тога дана је положио 3000, а остатак до 8 октобра 1837.¹⁸ У оно време, свота је та била велика. Исте године проширује Михајло Личанин двориште те куће: комисија је препоручила да му се од Баре прода 53 кв. хвата и 5 стопа за 16.15 фор. сребра; тиме ће се постићи права црта са суседима, а и овима ће користити насип који Михајло мисли подићи.¹⁹ Иначе, суседи нису могли бити очарани досељењем Михајла на пијацу. 4 септембра 1898 изаслао је судија Јефтимеје Јовановић капетана Јована Камбера да провери тужбу тих суседа како Михајло у амбару своје куће на пијаци држи многе коње, не без опасности од пожара. 5 септембра реферише Камбер да је био на лицу места. Михајло је у Пешти, и он је у штали затекао само једног пастува; али је дознао да на паши има 30 коња којима Личанин вуче лађе. Увече се ти коњи враћају с паше у шталу, где их тимаре четири кочијаша. По Камберову мишљењу, не може се Личанину сметати у пословима; али, пошто пожари већином потичу из дрвених штала, каква је и у Личанина, и пошто слуге које коњима вуку лађе обично нису људи особитог морала, требало би Личанина позвати да шталу другамо премести и тиме умири суседе.²⁰

Године 1839, кад је Михајлова снаха, Јелена рођена Сузан, тражила као ортак Михајлов трећи део његова имања, она то имање овако приказује: њеног мужа Григорија Личанина и њеном сарадњом дотерао је Михајло дотле да сад има три лађе (*Марко, Јован и Душан*), три куће, 27 коња, што све вреди преко 60000 форината.²¹

Такав Михајло Личанин је могао добро оженити свога сина Павла. Окретан трговац, он је искористио прилику. 23 фебруара 1838 пријавио се Павле магистрату за грађанство; пошто га је препоручило добро владање, и честит начин живота, примљен је за грађанина, платив малену таксу какву је плаћао син грађанина;

¹⁴ 1835 Fasc. 10 № 5596 и Fasc. 2 № 621.

¹⁵ 1839 Fasc. 8 № 4451.

¹⁶ 1837 број протокола 3915 и 1841 број протокола 987.

¹⁷ 1844 Fasc. 1 № 416.

¹⁸ 1837 број протокола 4778.

¹⁹ 1837 број протокола 5228.

²⁰ 1838 F 9 № 4700.

²¹ 1844 Fasc. 1 № 416.

истог дана, 23 фебруара 1838, положио је и грађанску заклетву у руке народног трибуна, Саве Поповића.²²

Али, Павле је тада већ био верен. 1 фебруара 1838 издао је Павле от Дука, пензионисани мајор, *Schenkungsschrift oder Cession* мајмлађој кћери својој Паулини, коју се одлучио удати за грађанског сина Павла Личанина. „Пошто сам ја свима мојим већ удатим кћерима дао мираз и исплатио им по 5000 фор., налазим као отац да је право да Паулини, најмлађој мојој кћери, дам исто онолико, колико и осталима. Зато јој дарујем и уступам мој кауциони капитал, заложен код магистрата града Сегедина на 6⁰/₀, на тај начин да она тим капиталом или даром од данашњег дана може по својој вољи располагати као са својим имањем, и подићи га кад хоће.“²³

* * *

Рећи ћемо коју реч и о Ружином деди и прадеди по матери. Прадеда, отац Павла от Дуке, био је Никола Дука, врло имућан новосадски трговац. Једно место у његову тестаменту индиректно казује да Никола Дука није рођен у Новом Саду: он жели да буде погребен код саборне цркве, „у созиданој гробници гдје и моја деца лежат“.²⁴ То, што он родитеље не спомиње, њихов гроб, нити какво наследство од њих, можда значи да су они живели и умрли негде у Македонији.

Засад, о оцу Павла от Дуке, говоримо само по наведеном тестаменту који је сачињен 9 децембра по новом 1778, а отворен приликом смрти му, 27 августа 1779. Умирући, оставио је он иза себе жену Марију и младе синове: Јована, Константина и Павла. Оставио је и кћер Катарину, удату за Марка Сервијског, великог аквизитора турско-кањишког спахилука, и неудату Сузану; свакој кћери је тестаментом завештао по 2000 фор. Жени пак и синовима завештао је остали иметак који је, у некретнинама, износио: 343 новосадска јутра земље (јутро по 2500 кв. хвати) и, у Карловцима, виноград од 60 мотика, и воћњак.

Најмлађи син Николе Дуке, Павле, служио је као официр; 1805 године он је капетан граничарске регименте у Панчеву;²⁵ године 1817, мајор граничарске регименте у Оточцу.²⁶ Године 1836 пензионисан је Павле от Дука као *Oberstlieutenant* (потпуковник) и доселио се у Нови Сад.²⁷ 22 децембра 1840 добије он новосадско грађанство, а 1841 купује и кућу у Новом Саду.²⁸ 22 јула 1842 умро је Павле от Дука, оставив иза себе сина, поручника Петра, кћер Марију удату за Јована Јовановића, адвоката у Бечкереку, и Паулину удату за житарског трговца Павла Личанина. При отварању тестаментa, Паулина Личанин, Ружина мати, не спомиње се.²⁹

²² 1838 број протокола 979 и 999.

²³ 1839 Fasc. 6 № 3253.

²⁴ Копија тестаментa Николе Дуке налази се као прилог акту 1817 Fasc. 6 № 2177.

²⁵ 1817 Fasc. 6 № 2177.

²⁶ Ibidem.

²⁷ 1837 Fasc. 1 № 58.

²⁸ 1840 број протокола 6969 и 1841 број протокола 364.

²⁹ 1842 број протокола 4648.

* * *

Не спомиње се Паулина ни муж јој Павле, вероватно, зато што су се убрзо завадили са старим потпуковником. И Личани и Дуке, као и Јовановићи — Кишјаношеви, гледани само кроз судиска акта, не изгледају особито лепо. За то је, може бити, највише крива природа судских аката. Ова се акта ретко када баве човековим врлинама; параграфи запињу за пукотине у нашем карактеру.

Тако нам изгледа да Теодор и Михајло Личанин, прадеда и деда Ружин, нису живели у особитом споразуму 1812, пред смрт Теодорову. Друкче не знамо објаснити чињеницу да Теодор тужи суду дужника који је дуг свој исплатио сину му Михајлу. — Кад би се могле у везу довести две чињенице (године 1823, Михајлова мати продаје своју кућу у Новом Саду, а Михајлова жена исте године купује кућу), могли би смо рећи да је Михајло бар с мате-ром био у љубави, што је вероватно, јер зашто би му се мати иначе селила из Градишке у Нови Сад. — У једном акту из године 1829 спомиње се чак да Михајло Личанин има спор са својом женом око куће...³⁰

Са својим пријатељем, пензионисаним потпуковником Дуком, и Михајло Личанин се брзо разишао; посвадио се с овим и зет му, Павле Личанин.

Свађа је почела око мираза Паулине Дуке. У оно време, миразуше су правиле брачни уговор; свекар је био дужан обезбедити мираз снахе контрамиразом. Официр Дука као да је пропустио ово учинити; као да је доста касно осетио с ким има посла. Касније, он је тврдио да га је трговац Личанин преварио: млађег сина свог, Теодора, који је био кројач, просто је прећутао и сакрио, тако да је Дука зета Павла сматрао као јединца. Зато је Дука мираз кћери депоновао, а не исплатио, како се обавезао.³¹ На то је зет предао ствар адвокату, Јовану Рајићу — млађем, и овај је 13 јуна 1839 тужио Дуку магистрату како неће своју обавезу да изврши. Овај је своту депоновао, а неће да је и исплати. Магистрат је на то инхибирао мираз, који је 28 августа 1839 и исплаћен Павлу и Паулини Личанин.³² Ови се, међутим, не задовољише тиме, него по адвокату Павлу Шероглићу наставише парницу против Дуке, иштући и интерес на 5000 фор. од 28 маја 1838 до 28 августа 1839. 13 јуна 1840 *Consilium iudicii delegati militaris* у Будиму одобрио им је потраживање и осудио Дуку да, на име интереса, плати 312 фор. шајна, а на име парничних трошкова 23 фор. сребра.

Оваким држањем према оцу, Паулина, мати Руже Личанин, није покварила односе према брату Петру који је био универзални наследник оца. 22 новембра 1842 опуномоћила је она брата да и њу заступа у парници против Ђорђа Сервијског.³³

³⁰ 1729 Fasc. 9 № 4001.

³¹ 1840 број протокола 7147.

³² 1841 Fasc. 6 № 3047.

³³ 1842 број протокола 7030.

Није Ружина мати у љубави живела ни са свекром. 7 априла 1840 поднела је она магистрату претходну молбу у којој тврди, да њен свекар, Михајло Личанин, мало по мало, опрезно, отуђује имање које би требало да зајемчи њен мираз и противмираз, *doleat et antebotem* од 10.000 фор. шајна: лађе је продао, и коње који вуку лађе, и сва лађарска реквизита, па и две куће; он хоће да сакрије своје имање, оптерећено и многим другим дуговима.³⁴ 11 априла 1840 молила је *nobilis Paulina nata Dusa nupta Licsanin* да се секвеструју Личанинова кућа на пијаци и тако обезбеди њен мираз.

Дабогме, док је са свекром водила парницу, Ружина мати није била у његовој кући; напустила је била и мужа. У својим парницама с тастом, Павле Личанин га оптужује као нарушиоца његова брака који је неко време на силу код себе задржао своју кћер и дете које је Павле са њом имао,³⁵ али ће то бити само адвокатска доскочица. Уствари, изгледа да се Ружина мати мужу вратила тек по смрти свекра свог, онда кад је дознала за садржај његова тестамена у ком је муж њен, Павле Личанин проглашен за универзалног наследника. Тај тестаменат је поднесен магистрату 29 априла 1840, а отворен је 8 маја, у присуству друге жене Михајла Личанина, Миле рођене Кристић, синова Павла и Теодора, и Михајлове сестре, Ане удове Нешковић.³⁶ Приликом отварања тестамена закључио је магистрат да о његову садржају извести и Ружину матер, из чега се може слутити да се она још није била вратила мужу. Тек 31 аугуста 1840 реферисао је сенатор Илија Стојановић магистрату да се Паулина Личанин по смрти свекра свог вратила на домаће огњиште, чиме је престало и тражење секвестра. 14 марта 1845, спор око мираза Ружине матере коначно је решен њеном изјавом пред магистратом да јој је мираз исплаћен, па да га треба екстабулисати с имања мужа јој Павла.

Ако је тиме престао сваки спор око мираза Ружине матере, спорови између таста и зета неће престати пре смрти Павла от Дуке. Кад је престао повод за парничење око мираза, Дука је тужио зета, 29 децембра 1840, због увреде части; поред тога, искао је да му се да накнада за аржантерију коју је Ружина мати однела у кућу Личанина, и да му се плати издржавање кћери и и унучета кроз оно време што су били код њега, кад су напустили кућу Михајла Личанина.³⁷

На ту је тужбу магистрат искао изјашњење Павла Личанина, Ружина оца. Овај је у свом изјашњењу изјавио да нико не части панегирицима таста кога је парницом морао принудити да врши свете своје дужности (издавање мираза кћери). Иначе, он таста

³⁴ 1840 Fasc. 9 № 4786.

³⁵ 1841 Fasc. 6 № 3047: *quad querulans in meam et patris condemnationem meam ac illicitam matrimonii turbationem fieram suam cum hujus et mea prole potentiose per aliquod tempus*

apud se detinuerit, poenam potius, quam compensationem victus meretur.

³⁶ 1840 број протокола 2082 и 2281.

³⁷ 1840 број протокола 7147.

није речима вређао; овај је својим делима стекао глас који ужива. А што тражи аржантерију, нека је тражи од своје пунолетне кћери; а за држање кћери и унучета код себе, пре би га требало казнити, него ли отштетити.³⁸

Ова је парница прекинута смрћу Павла от Дуке. 8 јула 1842 искао је његов син од магистрата сведоџбу да му је отац, потпуковник Павле Дука тако тешко болестан да може скоро умрети; 12 јула 1842 реферише судак заменик Франц Ланг о мерама које је предузео поводом смрти Павла Дуке; 22 јула 1842 публикован је тестаменат у ком је за универзалног наследника означен поручник Петар Дука, Ружин ујак, потоњи почасни грађанин Новог Сада.³⁹ Петар Дука се са тестаментом задовољио; о тестаменту ће бити извештена и сестра му Марија, удата за Јована Јовановића, адвоката у Бечкереку; друга сестра, Паулина Личанин не спомиње се ни једном речју; тестаменат, међутим, нисмо нашли у архиву, да би нам он објаснио ову аномалију.

Године 1842, мала Ружа Личанин нема ни једног деде, него има оца и матер; има стрица Теодора који, као кројач, управо добија путни лист за Србију за себе, жену и дете;⁴⁰ има ујака, поручника *и шешку* по матери у Бечкереку.

Ружа Личанин није рођена у великој кући на пијаци која је 1837 купљена за 22.500 фор. шајна. 3 априла 1841 та је кућа већ продата избором грађанину, Јовану Чокарићу за 25.000 фор.⁴¹ Добивеном свотом исплатио је Ружин отац више интабулисаних дугова, и купио је, 9 јула 1841, скромнију неку кућу *за 1000 фор.* сребра.⁴² Године 1845, међутим, Павле Личанин продаје у Новом Саду две куће, а од магистрата иште и добија уверање да ће добити отпуст из грађенства, када се год буде хтео преселити у милитарско место Чуруг.⁴² Не изгледа, међутим, да су се Павле и Паулина Личанин отселили у Чуруг; још године 1846 молио је Павле од новосадског магистрата путни лист за Београд где је на три године закупио печење цигаља.

После 1846, у архиву новосадског магистрата нема података о родитељима Руже Личанин, и ми не знамо да ли су они с малом Еуфросином прелазили у Београд, где их је затекла Буна, кад су се вратили у Нови Сад. Знамо само толико да је Павле Личанин умро у Новом Саду, 28 јуна 1861, кад му је било 46 година, пре него што је млади песник Јован Јовановић рекао Еуфросини — Ружи своју љубав и запресио је за жену.

В. Стајић

³⁸ 1841 Fasc. 6 № 3047.

³⁹ 1742 број прот. 4362, 4451 и 4648.

⁴⁰ 1842 број протокола 3578.

⁴¹ 1841 број протокола 1867.

⁴² 1841 број протокола 3729.

⁴³ 1845 број протокола 2044 и 5175.

Страдања манастира Фенека 1914 године

Г. д-р Светислав Поповић, министар на расположењу, уступио је управи манастира Фенека извештај проф. Р. А. Рајса од 15 децембра 1918 о извидима обављеним на лицу места у горњем предмету. Веома занимљиви извештај, који нам пружа тачну слику великог низа бруталности, извршених од органа аустроугарске војске, публикујемо овде у пуном француском тексту, заједно са српским преводом.*

Ф. Гранић

Rapport de constatations

Le soussigné R. A. Reiss, docteur ès sciences, professeur à l' Université de Lausanne, expert auprès des tribunaux s' est rendu, sur la demande de Monsieur le Dr. Popovitch, président du conseil national de Sirmie, le 10 décembre 1918 au monastère de Fenek pour y constater ce que les troupes austro-hongroises y ont fait. Le soussigné a été accompagné par Monsieur Danilo Brsakovitch, igouman du monastère, et Monsieur Milan Nedelkovitch de Semun.

Monsieur Danilo Brsakovitch, 51 ans, a fit le récit suivant de ce qui est arrivé avec lui et avec ses collègues du monastère. Sa déposition est dûment signée dans le dossier du soussigné:

Des houssards austro-hongrois sont venus au monastère pour la première fois le 28 juillet 1914. Ils ont perquisitionné et ont enlevé les archives. Dans la nuit du 3 au 4 août 1914 arrive le lieutenant Géza Herzfeld¹ du 38-me régiment d' infanterie au monastère et demande aux habitants de se rendre immédiatement à Yakovo auprès du commandant du régiment. Arrivés dans ce village, les appelés furent déclarés en état d' arrestation et le commandant dit à Brsakovitch qu' on les arrêtaient parcequ' ils auraient fait de signaux lumineux aux Serbes. Les hommes ainsi arrêtés étaient: Danilo Brsakovitch, igouman, Dr. Milan Sekoulitch, avocat, Pantalemon Lazitch, pope, Athanasie Vouitchitch, pope, Cornelié Bouditch, pope, Kosta Galitch, 28 ans, diacre (mort des suites des mauvais traitements), Simeon Bochniak, diacre, Kosta Yankovitch, 28 ans, et

* Извештај о констатацијама

Потписани Р. А. др. Рајс, професор Лозанског Университета и судски експерт дошао је на молбу г. др. Поповића, претседника народног већа у Срему, 10 децембра 1918 године у манастир Фенек, да ту констатује шта су аустро-угарске трупе учиниле. Потписаног пратили су г. Данило Брзаковић, игуман манастира, и г. Милан Недељковић из Земуна.

Г. Данило Брзаковић, стар 51 годину, испричао је следеће што се догодило с њим и са братством овога манастира. Његово излагање овако је унето у досије потписаног др. Рајса:

Аустро-угарски хусари дошли су у манастир први пут 28 јула 1914 године. Они су претражили и однели архиву. Ноћу између 3 и 4 августа 1914 г. дошао је поручник Géza Herzfeld, који је припадао 38-ме пуку пешадије, у манастир и затражио од особља (становника) да одмах оду у Јаково до команданта пука. Када су стигли у ово село били су оглашени затвореницима, а командант је казао Брзаковићу да су ухапшени зато, што су давали светле знаке Србима. Међу затвореним људима били су г. Данило Брзаковић, игуман, др. Милан Секулић, адвокат, Пантелејмон Лазић, свештеник, Атанасије Вујичић, свештеник, Корнелије Будић, свештеник, Коста Галић, стар 28 година, ђакон (умро од последица злостављања), Симеон Бошњак, ђакон, Коста Јанковић, стар 28 година и Ђорђе Ђакован, обојица слуге. Пошто су затвореници претражени одузет им је сав новац и џепни сатови. Везали су им руке на леђа и одвели их у Батајницу,

¹ У цивилу банкарски чиновник Тополшица у Чехословачкој.
у Великом Бечкерек, Јеврејин из

George Djakovan, tous les deux domestiques. Les arrêtés furent fouillés et on leur prit tout ce qu'ils avaient: argent, montres, etc. On lia leurs mains sur le dos et on les emmena à Batainitza, où se trouvait „l' Oberkommando“. Pendant toute la route et à Batainitza officiers et soldats hongrois insultaient les prisonniers et leur crachaient dans la figure. A la gare de Batainitza, lorsque les victimes étaient encore dans le wagon un officier déclara aux soldats que s' étaient des Serbes qui avaient empoisonné l' eau, qui possédaient des bombes, etc. Il voulait ainsi exciter les soldats et il y réussit. Ainsi un Croate „frankovats“ demanda aux autres d' aller en Serbie pour y tuer même des enfants dans le ventre de leur mère. Toujours sous les huées des soldats Brsakovitch et ses compagnons furent menés, toujours liés, à Indjia et de là à Rouma. A chaque station du chemin de fer ils furent montrés à la foule qui les insultait. Le lieutenant Géza Herzfeld les accompagnait et excitait la foule contre eux. A Goloubintzi, le prêtre catholique Frana Voukovitch,² qui connaissait personnellement les prisonniers, s' écria en les voyant ligotés comme des criminels: „Dieu soit loué qu' on a arrêté ces gens là.“

A Rouma la foule voulut lapider les arrêtés lorsqu' on les mena en ville entre 28 soldats baïonnette au canon. Au commandement de place, le commandant demanda à Brsakovitch de lui fournir des renseignements sur la force de l' armée serbe, etc. En cas de refus il menaça B. de le faire fusiller. Comme B. ne pouvait ni voulait donner de tels renseignements, il fut frappé à coups de pied et on lui déclara qu' il allait être pendu le lendemain. Peut-être on l' aurait exécuté si, à ce moment n' était pas arrivé le préfet de district Saintfirmin, actuellement à Chied, qui est intervenu énergiquement pour empêcher l' exécution des gens de Fenek. Dans le cachot et pendant toute la nuit des officiers, s' éclairant avec des lanternes, venaient pour insulter les captifs et pour les menacer avec leurs revolvers.

Le 8 août tous les arrêtés furent deshabillés et fouillés. Ensuite on les lia avec des chaînes et on les emmena à travers le ville jusqu' à l' école primaire.

где се налазила главна команда. Дуж целог пута у правцу Батајнице официри и аустријски војници су псовали затворенике и пљували им у лице. На станици Батајнице, док су жртве биле још у вагону, један официр је јавио војницима да су ово Срби који су затровали воду и да имају бомбе. На тај начин он је хтео да изазове гњев војника и успео је. Тако је један Хрват-франковац, замолио друге да иду у Србију да тамо убијају децу још у мајчиној утроби. Непрекидно исмевани и ружени од војника Брзаковић и његови другови вођени су везани за Инђију, а одатле за Руму. На свакој железничкој станици били су приказивани руљи која их је вређала. Поручник Herzfeld пратио их је и изазивао је светину против њих. У Голубинцима католички свештеник Фрања Вуковић, који је лично познавао затворенике, повикао је видевши их везане као злочинце: „Хвала Богу што су ови људи затворени“.

У Руми гомила је хтела да каменише затворенике када су спровођени кроз варош од 28 војника са бајонетима на пушкама. У команди места командант је затражио од Брзаковића, да му овај да обавештења о снази српске војске итд. У случају да одбије запретио је Брзаковићу да ће га стрељати. Како није могао, а није ни хтео да да таква обавештења, био је изударан ногама и тада су му изјавили да ће бити сутра обешен. Можда би га и били обесили да овога момента није био приспео начелник среза Сентфирмен, сада шидски, који је енергично интервенисао да спречи вешање ових људи из манастира Фенека. У затвору официри су долазили целе ноћи са лампама, инзултовали заробљенике и претили им револверима.

8 августа сви су затвореници били свлачени и претраживани. Најзад су, везани ланцима, спроведени кроз варош до основне школе. Генерал Luettgendorf из Осека је дао наређење, да их пренесу у Нову Пазову ради

² Раније професор-катихета кр. вел. реалне гимназије у Земуну.

Le général Luettgendorf,³ d' Ozek, ordonna alors de les transporter à Nova Pazova pour les fusiller devant la population. C'est dans des voitures à chevaux que ce transport s'effectua. Lorsque Brsakovitch voulut monter dans une des voitures, ligoté comme il était, il ne parvint pas à le faire. Les soldats l'empoignèrent alors et le jetèrent dans la voiture si brutalement qu'il s'est cassé sept dents. Les victimes étaient couchées dans les voitures sur des charrettes et, pour augmenter leurs souffrances, les conducteurs faisaient galoper leur chevaux. A Nova Pazova, un colonel-auditor tchéque⁴ s'opposa à l'exécution de la fusillade et envoya ces hommes devant le tribunal militaire. La même nuit ils furent renvoyés à Batainitza. Pendant le transport Brsakovitch fut battu tout le temps par les soldats avec les crosses de fusil et un soldat hongrois a uriné sur lui.

Le général Luettgendorf les attendait à Batainitza et les présenta au public comme des Serbes de Serbie. A. Vouitchich rectifia cette erreur en déclarant qu'il était de Batchka. Un soldat le frappa alors de telle façon qu'il lui brisa le mâchoire. Luettgendorf les fit enfermer ligotés dans une écurie sans leur donner à boire ni à manger. Un soldat, dans le civil commerçant à Vinkovtzi, empêcha les autres de donner de l'eau aux prisonniers sous prétexte que, sans avoir bu de l'eau, ils mouraient facilement à la potence. Comme les prisonniers avaient toujours leurs mains enchaînées sur le dos, celles-ci enflaient et les faisaient cruellement souffrir. Un officier permit alors de leur lier les mains sur le devant. Cependant Pantalemon Lazitch fut ligoté aussi aux pieds et s'est ainsi qu'on entassa tous les neufs sur des voitures qu'on expédia à Yakovo au

стрељања пред народом. Пренос је извршен коњским колима. Када је Брзаковић хтео да се попне у кола, он није могао то да учини јер је био везан. Војници су га изударали песницама и бацили у кола тако брутално, да је сломио седам зуби. Жртве су биле поређане у колима на плуговима, а да би повећали њихове патње, кочијаши су терали коње у касу. У Новој Пазови неки пуковник војни судца, Чех, успротивио се стрељању ових људи и упутио их војном суду. Исте вечери послани су за Батајницу. За време преноса Брзаковић је био тучен дуж целог пута кундацима пушака, а један Мађар извршио је нужду на њему.

Генерал Luettgendorf сачекао их је у Батајници и представио их народу као Србе из Србије. А. Вујичић исправио је ову заблуду, објашњавајући да је он из Бачке. Један војник га је ударио тако снажно, да му је сломио вилицу. Luettgendorf је заповедио да их тако везане затворе у шталу и да им се не да ни да једу ни да пију. Један војник у цивилу трговац из Винковаца спречио је друге да дају воде затвореницима, под изговором да ће, ако не пију воде, лакше умрети на вешалима. Како су затвореници имали увек везане руке на леђима, руке су им се почеле надимати и страшно их болети. Тада је један официр дозволио да им се вежу руке спреда. За то време Пантелејмону Лазићу биле су везане ноге, и тада су их натоварили свих 9 на кола и експедовали за Јаково пред војни суд. Успут је један сељак поздравио свештенике, а војници су хтели места да га стрељају. Војни суд је заседао у школи. За време судског већања војници су пред прозорима проносили гласове да су ухапшеници на смрт осуђени. За време од два дана затвореници нису ништа добили да једу.

³ Armeegruppenkommandant на јужном бојишту, један од најкрвољачнијих виших официра а.-уг. војске, кога је после рата војни суд у Бечу због зверстава, почињених у Срему, про форма осудио на шестомесечни затвор.

⁴ Dr. Јиндрих Церман, војни судија у рангу капетана, сада пуковник чехословачке војске у пензији и чиновник министарства социјалне

политике у Прагу. Церман је осујетио намеру генерала Литгендорфа да ствар братства ман. Фенека, давањем повратне моћи генералној војној наредби од 4 августа 1914, буде војноадминистративним путем решена, у коме би случају пресуда несумњиво гласила на смртну казну вешањем. Својим одлучним заузимањем успео је Церман да низ Срба у Срему од смрти спасе.

tribunal militaire. En route un paysan salua les prêtres. Les soldats voulurent le fusiller pour cela. Le tribunal se trouvait à l'école et, pendant les séances du tribunal, des soldats répétaient l'exécution devant les fenêtres. Pendant deux jours les prisonniers ne recevaient rien à manger. Le troisième jour, à 5 heures de l'après-midi, le tambour public annonça que tous étaient condamnés à mort. Cependant le jugement n'était pas encore rendu. Le lieutenant Géza Herzfeld déclara devant le tribunal qu'il avait vu personnellement, ainsi que 10 soldats, que les accusés avaient fait des signaux lumineux aux Serbes. Appelés comme témoins les trois premiers soldats déclarèrent de n'avoir rien vu du tout. Le président suspendit la séance et un juge alla trouver les 7 autres soldats pour leur dire d'affirmer le même fait que le lieutenant Herzfeld. Malgré cette pression aucun des soldats n'a voulu affirmer d'avoir vu quelque chose de suspect.⁵

Brsakovitch fut condamné à la pendaison; les autres, malgré l'annonce publique de leur condamnation, furent libérés. La condamnation à mort n'a pas été exécutée parce que le général Luettgendorf, qui comptait faire pendre les neuf, ne voulut pas signer le jugement. Le procureur général avait déclaré au tribunal que les monastères étaient le centre de la propagande et que cela justifiait déjà une condamnation à mort.⁶

Tous les neuf hommes furent transportés à Zagreb, où Brsakovitch est resté du 28 août au 2 avril 1915. A ce moment il fut complètement libéré après une révision du procès faite par le tribunal du XVI district de „Landwehr”.⁷

Au monastère même de Fenek le sonssigné a fait les constatations suivantes:

Le monastère de Fenek était composé d'une grande et belle église entourée, sur trois cotés, par un long bâtiment à deux étages renfermant les com-

Трећег дана у 5 сати после подне војна труба је објавила да су сви кажњени на смрт. Међутим пресуда није била још изречена. Поручник Géza Herzfeld изјавио је пред судом да је он лично са још 10 војника видео како су оптужени давали светле знаке Србима. Позвати као сведоци три прва од горе наведених војника изјавила су пред судом да нису ништа видели. Претседник је прекинуо седницу а један од судија је отишао да потражи седам осталих војника да им каже да потврде наводе поручника Herzfelda. И упркос овакве пресије ни један од војника није хтео да потврди да је видео нешто сумњиво.

Брзаковић је осуђен на смрт вешањем, а други су пуштени на слободу, иако је било објављено да су осуђени на смрт. Осуда на смрт није извршена, јер генерал Luettgendorf, који је рачунао да ће обесити свих 9, није хтео да потпише пресуду. Државни тужилац је изјавио пред судом да су манастири центар пропаганде, а да је то тачно сведочи осуда на смрт.

Свих 9 људи били су пренесени у Загреб, где је Брзаковић остао од 28 августа до 2 априла 1915 године. Овога датума пуштен је потпуно на слободу, после ревизије процеса пред судом 16 домобранског округа.

У самом манастиру Фенек потписани је учинио следеће констатације:

Манастир Фенек су сачињавали велика лепа црква опкољена са три стране дугачком двоспратном зградом, која је обухватала калуђерске апартмане, архиву и економат. Ван овога комплекса постојала је капела са извором поштованим од целог тога краја, пространа штала, житница и

⁵ Споменути војници 38-мог кечкетског пука били су Мађари реформатске вероисповести.

⁶ У мађарској штампи приказани су у доба непосредно пред светски рат срп. прав. манастири у Срему не само као средишта српске националне пропаганде, него и као складишта великом количином оружја и муниције, која су имала да послуже

као ослонци српског устанка у Срему у случају оружаног сукоба између Србије и Аустро-Угарске.

⁷ Расправу при кр. уг. дивизијском домобранском суду у Загребу водио је војни судија потпуковник Валтер, који је, како пре тако и за време саме расправе, показао потпуну објективност.

muns, les appartements des moines, la salle à manger, les archives, etc. En dehors de ce complexe se trouvaient: une chapelle contenant une source réputée dans toute la contrée, une écurie spacieuse, une grange et une serre. Tous ces bâtiments sont complètement brûlés. Il n'en reste plus que les murs. Le plafond de l'église a résisté. La serre a complètement disparu.

L'intérieur de l'église est saccagé. Les stalles de chœur sont brisées. Les icônes de l'iconostase sont abîmées. Sur les icônes à portée de main les figures des saints sont grattées. D'autres icônes portent des inscriptions en hongrois faites avec la pointe d'un couteau ou d'un autre instrument pointu. La riche et belle ornementation en bois sculpté est cassée. La chaire est complètement détruite de même que l'autel. Les tombeaux se trouvant dans l'intérieur de l'église sont ouverts, leurs dalles sont cassées et les soldats hongrois les ont utilisés pour y déposer leurs ordures. Les dalles des nombreux tombeaux, se trouvant tout autour de l'église, sont enlevées et cassées et les tombeaux mêmes sont nivelés.

En somme les troupes hongroises ont mis à sac cette belle église et y ont détruit tout de sorte qu'une restauration n'est plus possible. Ils ont profané ce temple où venaient tous les Serbes des environs. Ils ne se sont pas même laissés retenir dans leur rage destructive par des tombeaux. Ils les ont violés et profanés.

Le soussigné a relevé un certain nombre d'inscriptions qui pourront peut-être servir à retrouver quelquesuns de ceux qui ont collaboré à la destruction du monastère:

„Eviva Ungaria, Oesterreich, Deutschland, Abasso Italia, Serbia, Frankreich, Anglia“.

„Lengyel Lukacs, Zugführer és Kinyi“.

„Sörfőző János mag Kna....“

„Eljen a béke“.

„Itt jártak Szepesi Sándor és Sörfőző János 1916“.

„Itt voltak október 25 Szepesi Sándor és Sörfőző János M. A. a vasatok“.

стаклена башта. Све ове зграде потпуно су спаљене. Од њих су остали само зидови. Свод цркве је остао. Стаклене баште је потпуно нестало. Унутрашњост цркве је оштећена. Седишта певница су изломљена. Иконе са иконостаса су уништене. На иконама, на дохват руке сви светачки ликови су изгребани. Друге иконе носе мађарске натписе направљене ножем или неким другим шиљастим предметом. Богата и лепа орнаментика извајана од дрвета је изломљена. Предикаоница и олтар су потпуно разрушени. Гробнице у унутрашњости цркве су отворене, а њихове надгробне плоче изломљене и служиле су мађарским војницима за сметиште да стављају на њих ђубре. Многобројне надгробне плоче, које су се налазиле око цркве однете су и изломљене, а гробови поравњени. Углавном речено, мађарске трупе су потпуно уништиле ову лепу цркву и у њој све разрушили, тако да је немогућа свака њена рестаурација. Они су профанисали овај храм, у који су долазили сви Срби из околине. Они у свом деструктивном бесу нису поштедели ни ових гробова, него су их оскрnavили. Потписани је открио изванредан број записа, који ће можда моћи послужити, да се пронађе неколико од оних, који су сарађивали на рушењу овог манастира:

„Eviva Ungaria, Oesterreich, Deutschland, abasso Italia, Serbia, Frankreich, Anglia.“

„Lengyel Lukacs, Zugführer és Kinyi.“

„Sörfőző János mag Kna...“

„Eljen a béke.“

„Itt jártak Szepesi Sándor és Sörfőző 1916.“

„Itt voltak október 25 Szepesi Sándor és Sörfőző János M. A. a vasatak.“

Зашто су Мађари разрушили овај српски манастир, док су остале оставили недирнуте? Оптужба да су калуђери давали оптичке знаке српској војсци није основана. Истина је да је манастир Фенек врло близу старе српске границе (отприлике 5 км.) и да су такви знаци могли бити

Pourquoi les Hongrois ont-ils ainsi détruit ce monastère serbe, pendant qu'ils ont laissé intact les autres? L'accusation que les moines auraient fait des signaux optiques à l'armée serbe ne tient pas debout. Il est vrai que Fenek est très près de l'ancienne frontière serbe (à environ 5 km.) et des signaux auraient pu être faits. Mais les Hongrois avaient arrêtés tous les habitants du monastère. Pourquoi détruisent-ils encore l'église et les autres bâtiments? Les vraies causes de cette destruction paraissent être leur rage contre tout ce qui est serbe et ensuite leur désir de faire disparaître un lieu historique serbe. En effet, c'est dans ce monastère que s'est caché le libérateur de la Serbie, Kara-george. En détruisant ce monastère cher à toute la population serbe des environs, les Hongrois ont voulu frapper cette dernière dans ses affections.

Belgrade le 15 décembre 1918.

R. A. Reiss

давани. Али Мађари су затворили све становнике (особље) манастира. Зашто су разрушили цркву и остале зграде? Изгледа да су прави разлози овога рушења, мржња против свега што је српско, и најзад жеља да се уништи једно историско, српско место. Одиста у овом је манастиру нашао уточиште и ослободилац Србије Карађорђе. Рушећи овај манастир, драг целом српском становништву ових крајева, Мађари су хтели да погоде ово становништво у његовим најинтимнијим осећањима.

Београд, 15 децембра 1918.

P. A. Pajc

ПРИКАЗИ

Летопис Матице српске о Јовану Јовановићу-Змају и Мих. Политу-Десанчићу. Године 1933 пала је стогодишњица рођења песника Јована Јовановића-Змаја и политичара Михаила Полита-Десанчића. Том приликом писано је о обојици по новинама и часописима, више, дакако, о Змају него о Политу, а В. Стајић издао је и студију о Змају, о којој је већ било речи у овом часопису. Том приликом и *Летопис* Матице српске посветио је два своја троброја (за јули—септембар и октобар—децембар), две читаве књиге од 512 стр., њиховој успомени. Тиме је *Летопис* желео да обележи значај оба ова угледна национална радника како за српство тако и за шире схваћено југословенство. Чланци су врло разноврсни по темама, неједнаког обима и неједнаке вредности и интереса, али заслужују да се на њих осврне, јер ће корисно послужити за изграђивање целокупног погледа на помнуту двојицу. Поћи ћемо од чланка о Змају.

Радивој Врховац у чланку *Змај-Јован Јовановић* даје преглед читавог рада и певања Змајева, допуњујући то биографским подацима. Говорећи о утицајима на Змаја као песника, у првом реду указује на Милетићеве *Славјанке*, које су, изгледа, оставиле трага у првим Змајевим песмама. Ту је затим, дакако, Бранко, па онда утицај младонемачке поезије, нарочито Хервега и Фрајлиграта, који су утицали на Змаја више но француски песници, Иго и Беранже. Говорећи о преводима Змајевим, Врховац истиче да би их било вредно „темељно проучити“, „колико да се испита вредност превода, толико да се види шта је Змај своје уносио, шта је нарочито нагласио и какве је етичке вредности мислио да треба да унесе у народ; јер њему је то главно да песмом, која најснажније утиче на човека, васпитава“. — Марко Цар у чланку *Змајеви идеали* каже да су ти иде-

али били *истина и лепота*; Змај је био не само песник него и *vates*, и као такав имао у себи необично много сугестије. Цар сматра да „у целој српској литератури“ нема можда „личности која је, са биографске стране, мање проучена, и чије књижевно дело — узето као целина — очекује још увек свога свестраног и непристрасног оцењивача;“ истиче да би требало издати кореспонденцију. — У чл. *Змај и француска поезија* Милан Мирковић истражује Змајеве везе с француским песништвом. Истиче (што нам је већ показао Б. Поповић) да Змајев укус није био префињен; о начину Змајева превођења такође понавља познате нам већ судове. Потом говори о преводима Ига и Беранжеа и парафразира и тумачи идејну страну превода Змајевих, али не даје анализу превода и оцену вредности превода у оном смислу како је то захтевао Р. Врховац. — Димитрије Ђуровић има чл. *Ј. Ј.-Змај као песник словенске емоционалности*, садржајно прилично несхватљив. — Коста Милутиновић у чл. *Змај као политички и национални песник* анализује Змајеве политичке и сатиричне песме, истичући песников либерализам, љубав према слободи, захтев за просветом (реченица „убеђени рационалист, једномишљеник и следбеник Доситеја Обрадовића“ — требала би мало коментара), захтев за слогом међу југословенском браћом, љубав према Н. Саду као најужој домовини, па према српству; писац затим говори о његову односу према Хрватима и југословенству и словенству. У иначе исцрпној расправи, анализе неколиких сатиричних политичких песама требало би допунити објашњавањем момента кад су настале. — О *Змајевој позоришној делатности* у Новом Саду и у Београду, где је од 1878—1881 Змај био драматург, говори на основу архивских истраживања Боривоје С. Стојковић. На крају чланка писац се задржао на анализи комада *Шаран*.

Он сматра да „његово (Змајево) позоришно знање и извесна потпунија стручна посвећеност, респективни за оно доба [писац хтео рећи да их се у оно време могло или требало респектовати, дакле су били респектабилни? респективан овде нема везе с речју респект], били су, свакако, неоспорни, и познати, и цењени, када га, поред читаве напредне плејаде јавних радника, усто посвећених позоришту, видимо у једном тренутку на дужности драматурга у Нар. позоришту у Београду“. Није тачно што писац каже да се 60-тих година у загребачком позоришту говорило „у већини, немачки или мађарски“, јер се после 1860 у Загребу дају претставе само на народ. језику; немачки језик је протеран, а мађарски се никад и није приказивало. М. Ружичка није Строци, него Штроци. — У ситним прилозима д-р В. Кујунџић говори о Змају као крематисти: „Змај је усвојио готово све разлоге крематиста, зашто су за спаљивање“. — Нека сећања на Змаја као човека дао је поч. Павле Аршинов. — О Змају у руској књижевности пише К. Т. Тарановски. Код Руса је, углавном, мало превођено од Змаја, а доста се мало и писало о њему, бар колико је то у несташици материјала могао истражити писац. — Исто то вреди и за пољску књижевност, о чему пише Ст. Папјерковски; тамо је нешто преводио Брон. Грабовски, пропагатор наше књиге код Пољака. — Међу белешкама имамо две од Б. С. Стојковића: у првој је писац побројао стихове, елизије, епитете итд. у *Ђулићима* и *Ђулићима увеоцима*; у другој даје тумачење *XL Ђулића*, који није раније могао бити протумачен због стиха „нико не зна тајни бисер, што га носиш оковрата“, те је то важило као неразумљиво. Стојковић, доводећи у везу тај *Ђулић* с пређашњима, долази до закључка да тајни бисер јесу песникове песме. — После једне белешке о Змају код Талијана, К. Тарановски констатује да је Змај највише превођен на мађарски, затим на немачки, руски, чешки, француски, словеначки, словачки, бугарски, пољски, талијански па чак и на латински (из шале!). Нетачно је пишечево мишљење да је *Горски вијенац* преведен досада на седам језика: преведен је на

десет! — Највише превођена ствар јесте приповетка *Вид. Бранковић* (прев. на 5 језика)! —

У другом троброју на уводном месту имамо чланак д-ра Јов. Радонића, говор који је одржао на свеч. седници С. К. Академије. Због те пригодности чланак у опћим цртама износи живот и рад Змајев. Неки биографски подаци су застарили (црпени из студије Ј. Максимовића *Змајева лектира*, С. К. Гласник, 1906). Како је констатовао већ В. Стајић у споменутој књизи (Н. Сад, 1933), Змај је у Н. Саду свршио 1834-6 I и II разред гимназије (има и уписница из тих година, и види се да је Змај био „*emipens*“), а није тачно да га нема забележеног у протоколима и да „није учио с особитом вољом и успехом“ (4); у Халашу, међутим, нема забележено да је Змај био ученик, а Стајић претпоставља да је он тамо био само приватно због учења мађарског ј. 1846/7 г. па после полагао приватно III и IV разр. у Н. Саду. Д-р Радонић каже да је Змај тамо био тек у VI разр. (5), а то према Стајићу није тачно. Филозофију је учио у Модри, Пожуну, а матурирао је у Трнави после неуспеха у Пожуну (Стајић. 31); Радонић каже да је Змај довршио гимназијско школовање у Пожуну, што треба према горњем допунити. — У расправи Милоша Тривунца, *Наш народни бард*, истиче се да Змај није „еротичар од расе“ као Бранко, те у поређењу с њим много губи, те да се Змају наноси неправда кад се означава као љубавни песник. Наравно, природа љубавне инспирације у оба песника је различита, што произлази из разлике њихова песничког темперамента: док је Бранко сензуалан, дотле је Змај више резервиран, код њега има — како тачно запажа писац — „снебивања“, „неодлучности и неактивности“ „у љубавном животу“. Змај је „наш највећи родољубиви песник“ (27). Родољубљем „Змај потсећа на Шилера, ма да својим љубавним песмама стоји изнад Шилерове љубавне лирике“. О Змајевим дечјим песмама каже писац да „оне највећим делом нису оригиналне“ (29). Писац се не слаже с мишљењем (Б. Поповића) да Змај није имао јаке маште и осећања. „Змајево осећање било (је) тако дубоко и тако

снажно да је створило првокласне песме, и преко њих створило полет читавог једног нараштаја“. Анализујући читав низ песама, патриотских и љубавних, писац показује да је код Змаја била доминантна патриотска инспирација: зато га сматра народним бардом. Захтева издавање једне антологије Змајевих песама, јер би се из ње могло боље уочити његова величина него из *Певаније*. — У расправи д-ра Миливоја Миленковића, *Змај као човек и као лекар*, има доста разводњености, понављања познатих ствари и застарелих биографских података (у II год. филозофије нису се училе „физика и природне науке“, него физика, латински ј., метафизика, етика, историја Угарске; Стајић, 3). По наслову расправе очекивали смо да ће ту бити дати подаци о Змају као лекару и човеку у приватном животу, интимни подаци о личности, на основу истраживања архива, испитивања још живих људи који су познавали Змаја (као што је то чинио Стјепан Пармачевић; в. ниже); а, међутим, писац анализује, парафразира и Змајеве песме са хуманом и социјалном идејом или тенденцијом. Кад се помиње да је Змај хтео да са себе скине „шљоке уметничке литературе“, треба то ограничити на Змајеве старе дане, а не сме се о том говорити као да је то био Змајев песнички програм уопште (63); о неком наводном сукобу између С. Марковића и Змаја требало би говорити одређеније. — Расправа *Змај и Хрвати* од Пармачевића рађена је на основу архивског истраживања, читања старих часописа и испитивања људи, те нам доноси занимљивих података. Хрвати су Змаја упознали по његовим дечјим и политичким песмама, нарочито по песмама поводом смрти П. Прерадовића, Рачког и др. Змај је сарађивао дуго година у *Вијенцу*; хрватски критичари одреда су о њему писали повољно. Он је и утицао на хрватске књижевнике, нарочито на Харамбашића, тог најхрватскијег песника! После тога писац објашњава боравак Змајев у Загребу. До одласка у Загреб дошло је због тога што су Змајеве поћерке, Марија и Ана, желеле да раде у позоришту, јер пре тога у Београду нису имале успеха; у Загреб се Змај

с њима преселио надајући се да ће им тамо поћи боље. У Загребу је Марија умрла, а кад се и Ана разболела (не доживевши успеха ни у загребачком казалишту), Змај се из здравствених разлога преселио у Каменицу. Потом писац говори о Змајевој прослави (1899), изгредима неких франковачких елемената, и о спреченом одласку свечара са стране бана Куена на прославу на Плитвице; писац износи и неке службене акте. У Загребу је иначе Змај живео врло повучено. — Марко Ракочевић говори о Црној Гори и Црногорцима у Змајевој поезији. — Јован Грчић у расправи *Змајеви препеви с мађарског* даје преглед Змајевих препева (не превода!) почињући с Арањем, па онда наставља с Петефијем, Мадачем и др. Његова расправа говори о препевима и то више с техничке стране, даје статистику њихову, али не улази у испитивање њихове вредности. Цитира похвална мишљења савремене критике о њима. (Не знам зашто писац, у иначе ћириловском тексту, цитирајући *Невен* наводи и име уредника Мирка Боговића латиницом, па затим Матицу илирску итд.; зар се то не може написати ћирилицом?). О Змајевим преводима на мађарски ј. постоје и две дисертације. — Миодраг Стајић у чланку *О чистој уметности код Змаја* даје естетску анализу п. *Свешли гробови*, у којој је Змај „у свом целокупном песничком стварању, извео свој највећи уметнички домет: узлетео високо, змајевски“. — У расправи *Змај као преводилац руских песника* К. Т. Тарановски анализује начин Змајева превођења с руског. Змајеви преводи из Пушкина су случајно одабрани (то знамо и из причања Ј. Максимовића). У *Демону* препевалац није осетио „символично-филозофску суштину“ и „није је дао у свом препеву“. „Змај је боље преводио песнике мањег реда, неголи прворазредне, и баш превodeћи те мање песнике, знао је да превазиђе оригинал“. — Живомир Младеновић дао је у расправи *Јован Јовановић-Змај и Лаза Костић* развој и историју односа између два песника те осветљење узрока зашто је Костић на јавној прослави Матице онако напао Змаја (1899) и после написао читаву књигу о том. Пре тога догађаја било

је момената који су кивног и завидног на Змаја Костића немило дирнули, а што он није могао заборавити Змају. „Змај је увек имао према њему став старијег и искуснијег пријатеља, а то је њега вређало“. (Писац каже да је Змај „свршио права још 1858, 1860 постао је конципијент“: то је нетачно, јер немамо података да је Змај свршио права, а није био конципијент; в. Стајић, о. ц., 35, 45; штета што писац не наводи изворе одакле црпе податке). — У ситним прилозима Т. Ђорђевић саопштава занимљиво народно предање, слично мотиву у *Свешлим гробовима*: о цару који је хтео имати тестију од земље „с оног места где гроба нема“. Кад му донесу мудраци такву тестију, а оно она проговори: „Мерхаба!“ Други прилог од Т. Ђорђевића говори о п. *Зора руди*, коју је Мар. С. Поповић забележио у књ. *Списке севдалинке* као народ. песму. — Ј. Грчић даје попис композиција и арија Змајевих песама, Љ. Лотић саопштава нека неважна сећања на Змаја, Бор. Стојковић полемише с негативном оценом Недићевом о Змају, И. Лах говори о Змају код Словенаца (сећања из детињства, не статистика превода), И. Шајковић и неки В. дају паралеле неких Змајевих песама код Фета и Пушкина.

Како смо видели, редакција *Лешописа* настојала је да буде што разноврснијих студија о Змају. Оне ће без сумње врло корисно послужити писцу једне исцрпне студије о Змају, коју већ толико година узалуд чекамо.

О Михаилу Политу-Десанчићу имамо такођер читав низ чланака, али док је о Змају било обиље чланака с биографским подацима, овде се догодило да нема ни једног у којем би била дата његова исцрпна биографија (у новосадској гимназији има и уписница с његовим оценама!). Већина чланака се бави Политовим политичким радом, а има их неколико који огледају и његов културни, књижевни рад. Д-р Васиљ Поповић у чланку *Источно пишање у Полишовој полишичкој идеологији* излаже Политов став према решењу тог питања, а с тиме у вези и нашег националног питања. Полит је имао много вере у Русију и сматрао је да је њен задатак да

ослободи Јужне Словене. У реченици: „Увек је он полагао велике наде у позитивну улогу Русије, и то једне више демократске и народне Русије него што је била под апсолутистичким царевима“ (28 I књ.), на жалост, други део њен није тачан (в. ниже). Осуђује окупацију Босне и Херцеговине, бори се за начело „Балкан балканским народима“. Однос Политов према окупацији обрађен је и у чланку истог писца *Полишов став прошив окупације и анексије Босне и Херцеговине* (у II књ.). Полит је указивао Мађарима да је с њихова становишта боље да се не мешају у туђе ствари. Показује се ту његова видовитост: „Окупација Босне и Херцеговине несрећа је по Србе, ал’ је несрећа и по Мађаре“ — каже Полит у једној беседи. У говору је наглашавао да анексија може на Балкану значити перманентно врење и да Монархија не треба да се ставља у опреку с Европом. Интерес Угарске је, противно интересу Аустрије, да живи у пријатељству с балканским народима, како је била и велика идеја Кошута“ (151). — Милан Поповић баца општи поглед на Полита као човека и политичара (*Личност М. П. Д.*). По њему, „не само Војводина, већ цели српски народ није имао већег парламентарца, него што је био Полит“. Полит је у спољној политици био циљ да „изнесе питање ослобођења нашег народа на Балкану пред европску јавност, да је обавести о правим тежњама нације за ослобођењем, и да за те тежње нађе разумевања и интересовања код надлежних фактора у Европи“. — У другом чланку (*Последњи часови П-а Д-а*) писац описује Политов живот у дубокој старости за време рата у Бечу, Пешти, Темишвару, где је дочекао ослобођење, и смрт. — Полит је у Русију имао веру и одушевљење — каже Александар Погодин у чланку *М. П. — Д. у Русији и о Русији*; сам је био човек осећања, па је зато код њега дошло до „преношења читавог националног питања српског народа у област чисте емоције“. Задатак Русије јесте ослобођење „браће“ од турског јарма. Путуюћи у Русију, он тражи измирење Пољака и Руса, што код последњих наилази на отпор. Само

Полит ипак није имао јасан поглед на пољско питање, јер је за Русију имао и сувише поштовања и одушевљења. Због тога он и није јасно видео прилике у Русији те је одобравао поступке царизма, и доиста су „схватања Политова у том погледу била једностранна и субјективна“. Боји се да ће доношење устава шкодити Русији итд. Писац запада у контрадикцију износећи да је Полит имао погрешна мишљења и да је чинио грешке „идеалишући оно што је код самих Руса изазивало негодовање и стрепњу“, да је погрешно био обавештен о цару Александру III, итд., а на другој страни тврди да Полит није испуштао из вида догађаје у Русији, тј. био је обавештен о њима. Концепције Политове, на основу чланка Погодинова, не изгледају широке. (Неки пишчеви погледи, као они о „фанатичкој тврдоглавости“ Пољака у борби за своју слободу итд., нису прихватљиви). — Најопширнија расправа о Политу јесте од Виктора Новака: *М. П. — Д. и Хрваши* (94—153). У њој проф. Новак, зналачки и минуциозно, прати политички и парламентарни рад Политов на хрватском сабору 1861—8, затим у пештанском сабору, у питањима која су у вези с Троједном Краљевином. Полит је спочетка био унионистички расположен, али је после, 1867—8, имао већ прилике да се увери да се с Мађарима не да споразумети. У хрватском сабору ради на васкрсењу Војводине, а у пештанском сузбија агресивност и ароганцију Мађара према Хрватској, сматрајући да борећи се за Хрвате, бори се и за Србе; њихово јединство истиче већ у почетку свога рада. Бори се против финансијске нагодбе Угарске с Хрватском 1880, брани хрватско право на Ријеку, оштро протестује против крвопролића поводом скидања мађарских грбова (1881), иако су у то доба односи Срба и Хрвата затегнути; иступа против железничарске прагматике 1906. Он није само сјајан парламентарни борац, него и пророк: још 1880 довикује Мађарима: „Наша је (тј. Срба и Хрвата) будућност!“ — О Политову интересу и борби око хрватских ствари говори и Ђ. Шурмин у својим успоменама на Полита (у II књ.): то се односи на

доба кад су претставници срп. хрв. коалиције, као делегација хрватског сабора, дошли у Пешту. „Полит је радио за све оно време, колико сам га ја познавао, на систематском решењу мађарског шовинизма с једне стране, и на подизању свести и вере у своју народну будућност код Срба и осталих Јужних Словена, с друге стране“. — Словак д-р Милан Иванка износи такођер неке своје успомене на Полита (II књ.), а д-р Сл. Ђирић говори о сазивању и току народносног конгреса 1895 у Пешти, којом приликом су се састали делегати угарских Срба, Румуна и Словака. Конгресу је председавао Полит, и био његов највиђенији члан. — Од извесног интереса је чланак Мил. Јакшића: *Полишова источна Швајцарска и Кошутова Дунавска конфедерација* (II књ.). О Политову белетристичном раду говори Ј. Грчић (II књ.), и то претежним делом о приповеци *Вереница Црногорка* и о историјској драми *Бранивој кнез захумски*, која је давана и у Београду и у Н. Саду свега једном, па одмах скинута с репертоара; писац опширно анализује оба дела, а напомиње и о осталима. — Што је ту узгредно само напоменуто о Политову путу у Ц. Гору у својству секретара кн. Данила, то је опширно обрадио К. Н. Милутиновић у студији о Политу као путописцу (II књ. 193—321) обрадивши ту његове *Пушне успомене*. Полит је много путовао и о том је написао путне успомене из Немачке, Француске, Швајцарске, Ц. Горе, Русије, Цариграда, Атине, Италије и др. Има ту интересантних сличица и за обичног читаоца, акамоли тек за културног историчара. (Тако је згодна једна сличица из Цариграда кад је видео цара: „Султан седе сам у каруце и сам стане терати коње. Паше, везири, министри морају да трче пешке за тим каруцама султановим као неки куцови“!). — С том студијом о Политу као путописцу у вези је реферат Фрање Малина о књизи Милана Прелога, изашлој на чешком јез., о путу, „хацилуку“ Словена (а ту и Полита) 1867 у Русију (*Pout' Slovanů do Moskvy roku 1867, Praha, 1931*). Како је Прелогова књига слабо забележена у нашој јавности, овај чланак је од посебног

интереса. На крају I књ. дани су Политови *Покојници*, посмртни рукопис Политов из 1914, у којем стари политичар износи своје успомене на разне своје пријатеље и познанике: вел. кн. Константина Николајевића, грчког краља Ђорђа, кн. Горчакова, Штросмајера, Мажура-нића, Рачког, А. Старчевића, Л. Костића и др. — Међу ситним прилозима у I и II књ. имамо опис сахране Политове у Темишвару и белешку о Станојевићеву некрологу о Политу у *Полици* (1920). Затим Ф. Малин пише о Политову суделовању на интерпарламентарној конференцији у Берлину 1908 г., потом имамо два писма Политова о Милетићу (саопштио Мих. Томандл), записник о избору Политову за заступника на црквеном сабору 1874 (саопштио М. Протић), и најзад имамо две белешке К. Н. Милутиновића о Политу и Корн. Станковићу, и о Политу као књижевном критичару. У последњем прилогу изнесен је суд Политов о Округићевој *Шокици* коју је Округић послао Матици на расписан натечај, а о којој је био референт Полит. Он је изразио о њој негативно мишљење због вулгарног речника, драстичности у неким стварима итд. О том је писао и у *Лешопису* (1877). Полит осим тога има и других ситнијих приказа у *Бранику*, *Засшави* и др.

И овај материјал о Политу—Десанчићу биће користан политичком и културном историчару да би приказао једну личност која је доиста градила данашњу државу, а на коју се тако рећи сасвим заборавило. Неке студије, као д-ра Новака и др., потпуно су исцрпне и бацају пуну слику на поједине области или периоде делатности Политове.

У оба троброја има и неколико пригодних песама, посвећених Змају и Политу, и то Змају од Т. Ђукића, Ст. Бешевића, Ђ. Глумца и Р. Николића, а од Л. Секулића песма *Шогодишњем духу Мих. Полиша-Десанчића*.

Крешимир Георгијевић

Општа јужнословенска библиотека. Издаје д-р Гојко Никетић. Св. 1. *Библиографија јужнословенске повремене штампе до краја 1934.* Књига прва. Београд 1935, стр. 196.

Наша библиографска књижевност, неопходни инструменат за озбиљан научни рад, врло је сиромашна. Први и досада једини покушај опште библиографије на српском језику учинио је Стојан Новаковић још пре шездесет седам година (*Списак библиографија за новију књижевност 1741—1867*, Београд 1869), али ту су побележене само књиге, а не и чланци из новина и часописа. Његов рад у овом правцу систематски није настављен. Сем једно два покушаја није рађено ни на посебним библиографијама појединих струка. Објављене библиографије списа неколицине писаца или издања у појединим годинама само су фрагменти једне велике опште библиографије која има тек да се изради.

Ова је књига уопште прва у којој су сакупљени чланци из часописа. Томе би се могло само радовати. Међутим, то је тако небрижљиво, без критериума и без система израђен посао да рад на библиографији може само компромитовати. За ову прву свеску прегледани су следећи часописи: *Бранково коло*, *Књижевник*, *Зора*, *Србадија* бечка, *Србадија* београдска, *Списке илустриране новине* и *Седмица*. Да ли овај хетерогени избор часописа претставља унапред одређени и смишљени план рада? Очеvidно не. Место да је почео од нијстаријег и ишао даље хронолошким редом и место да се задржао у први мах само на српским или само на хрватским или словеначким часописима да би свој посао поштено могао привести крају у извесном доследном времену, састављач ове библиографије, ко зна из каквих разлога, случајно и на срећу је заграбио у рпу свих југословенских часописа који су до сада излазили. Дохватио први који му је био при руци и исписао из њега садржај. Сем тога, када би сав овај посао био потпуно готов, што свакако неће, јер није као што треба схваћен, број оваквих ситних књижица изнео би, вероватно, неколико стотина. Како да се човек у њима снађе?

Ни распоред градива у књижици није ништа бољи. Садржај сваког појединог прегледаног часописа углавном је овако распоређен: песме изворне, песме преведене, позоришна дела, романи и приповетке (на јед-

ном месту и ту су одељени преводи од оригинала), *разно*, оцене и прикази. У три случаја посебно су још издвојена стара писма, а у два животописи. Као што се види, састављач је сматрао врло важним да засебно групише песме, засебно позоришна дела, засебно романи и приповетке, и да са дирљивом ревностју нагласи шта је изворно а шта преведено, а све остало, књижевне студије, историју, географију, етнологију са сродним наукама, религију, филозофију, социологију, политику, економију, многобројне области природних наука, итд., итд., стрпао је на једну гомилу под општим називом *разно*. Код *Бранковог кола*, на пример, тај одељак *разно* износи равно тридесет пет страна, од стр. 77 до 112. Свеједно је да ли некога занима само историја или само природне науке, он ће морати да прегледа свих тих тридесет пет страна, јер је тако хтео састављач. Код садржаја следећег часописа поновиће се исти случај, па не само да ће се понављати од часописа до часописа, него и од књиге до књиге, и тако редом кроз свих неколико стотина књига, ако буду изишле и историчар ће, на пример, бити приморан да чита наслове чланака и из свих осталих наука и данима да преврће одељак *разно* из тих неколико стотина књига да би нашао две три расправе из историје које су му потребне.

Циљ библиографије треба да буде олакшавање научног рада. Ова књига је тај циљ само делимично постигла, утолико што је грађу из неколико часописа сабрала на једном месту. Цео посао је замишљен без икаквог рационалног плана, а што се тиче исписивања градива, добија се утисак да часописи нису ни прегледани, већ да су једноставно преписани садржаји који се налазе на крају свакога годишта (то се најбоље види код садржаја *Književnika*). Утврђивати, пак, да ли су часописи потпуно исцрпени (судећи по неколиким случајевима изгледа да нису) био би врло незахвалан посао.

Рад. Перовић

Сигфрид Капер, *По нашем Подунављу*. I део. С немачког Ђорђе Стратимировић. Етнолошка књижица 2. Београд 1935, стр. VIII + 143.

Овај Каперов путопис из средине прошлога века, иако тек данас преведен, може још увек корисно послужити и као пријатна лектира и као занимљив историски извор. У њему се јасно разликују два дела: путовање преко Новог Сада, Карловаца и Земуна до Београда и боравак у Београду.

Први део је сав проткан појединостима историског садржаја. Кроз ове наше крајеве писац је пропутовао на годину дана после буне од 1848/49 и на њене пустошне трагове наилазио је при сваком свом кораку. Његов разговор са Јеврејчетом и опис погорелог Новог Сада (стр. 6--7) врло су импресивни и дочаравају узбудљиву слику о патњама нашег народа у то доба. Од посебног су интереса и његова разматрања о многим појединостима саме буне.

Занимљивији и обимом знатно већи јесте опис пишчевог боравака у Београду. Овде је он дошао у важном тренутку његовог развоја, онда када је град још једанпут више био на својој историској прекретници. „У тој новој вароши све указује на неки почетак и почињање, све је тек у заснивању. Варош по себи не можемо за што друго сматрати, него за већ обележену основу неке будуће велике вароши, неке будуће престонице Јужних Словена“ (стр. 40). У Београду се у то доба водила интересантна борба између утицаја Истока и Запада и писац је, као очевидац, на живописан начин изнео вегетирање старе источњачке културе и победнички поход нових стремљења. Посебну драж његовом делу даје опис уличног и домаћег живота престоничких грађана, Срба, Турака и Јевреја, са још увек врло много оријенталног колорита у ношњи, обичајима и навикама. Књига је и иначе написана с љубављу и пажњом, а нарочито с великом објективношћу, и има све квалитете лепог књижевног дела и веродостојног историског извора. Другу половину треба донети што пре.

На крају књиге налази се регистар који је, вероватно, извадио сам уредник. Иако састављен углавном за етнографско-фолклорне потребе, његову појаву хоћемо да истакнемо са похвалом стога што се код нас после рата скоро сасвим избочијало

доношење регистра. Излишно је нарочито наглашавати од колике би користи било да се опет заведе лепа навика Стојана Новаковића који је регистром снабдевао сваку своју и најмању књигу.

Превод је рађен трудољубиво, течан је и читљив, али би му се могла замерити по која стилска недотераност, па чак и по нека граматичка погрешка. Не налазимо ни да је наслов, који је преводу дао сам преводилац, најсрећније изабран, јер писац, Чех, не би могао крајеве кроз које је пропутовао, а најмање Београд, назвати *нашим*.

Појава овога дела била је пријатно изненађење и због самог имена преводиоачевог, уважене старине г. Ђорђа Стратимировића. Оно је доказ да његова књижевна делатност, упркос позним годинама, није још малаксала.

Рад. Перовић

Споменица и извештај Мушке реалне гимназије Краља Александра I у Новом Саду (1810—1935).

Поводом своје 125-годишњице издала је новосадска гимназија заједно са својим облигатним годишњим извештајем и Споменицу о своме 125-годишњем раду и деловању. Ова *Споменица* замишљена и изведена у скромном облику, доноси неколико прилога, који су од важности за историју југословенског школства уопште, а војвођанског нарочито. Она нам доноси наставак свих важнијих података о раду ове наше традиционалне гимназије, који су наведени у Споменици њезиној о сто-годишњици.

Споменица почиње с познатом одом *Лукијана Мушицког*, спеваном „на заведеније Гимназије Ново-садске“, донесене ондашњим писменима. Иза те оде налази се чланак *д-ра Б. Магарашевића о значају и деловању* за последњих двадесет и пет година овог старог завода. У чланку се констатује најпре заслужно деловање најстаријих средњих школа у српском делу нашег народа (Срем. Карловци—Нови Сад—Крагујевац) и означаје задатак њихов у садашњици и будућности. Између осталог, истакнута је мисао „да данашња омладина има да изврши замашну ми-

сију у уједињеној отаџбини, у значајним данима наше садашњице, која поред лепог и садржајног југословенског национализма, истински схваћеног и објективно спровођеног, треба да изгради и оствари најплеменитије идеале општочовечанских тежња и стремљења“. У чланку се повлачи разлика између српског и широкогрудог словенског деловања некадашње Српско-православне велике гимназије и њезиних садашњих задатака којима ће најбоље удовољити, ако њезина настојања — уз одржавање лепих традиција — буду одговарала савременим захтевима школског и читавог народног живота у уједињеној домовини.

Затим имамо у Споменици наведене важније поздраве и честитке, па онда *прегледан чланак проф. Свешислава Марића о Штодвдесетшестогодишњици наше гимназије* (Осврт на њезину прошлост и садашњицу). У том чланку после кратког резимеа свих важнијих момената за првих сто година ове школе износи се детаљно њезин живот од 1910 до 1935, а исто тако садржи тај чланак и опис свечаности на Св. Саву 1935, која је била изведена у скромним границама због смрти Благопок. Краља Александра I, чије име носи у своме наслову ова гимназија (од 3 октобра 1931.).

Сама Споменица садржи и *подашке о некадашњем патронашу и старашељству* овог завода, а затим *о наставницима и ученицима* од 1911—1935. Поред неколико мањих прилога налази се у Споменици доста илустрација из прошлости и садашњости новосадске Гимназије. Ту су и подаци о њезину савременом развиту, а посебно о Ђачком игралишту и опоравилишту и о целокупном раду њезиних наставника и ученика.

Сматрали смо потребним да и у Гласнику, у коме су били објављени значајни чланци о школству у Војводини из пера Васе Стајића, Мирка Балубића и д-ра Димитрија Кириловића, скренемо пажњу нашим читаоцима и на ову Споменицу, у којој се налази извештај низ података о војвођанском просветном животу.

Д-р Бранко Магарашевић

БЕЛЕШКЕ

Басијана код Доњих Петроваца. Историјско Друштво у Новом Саду намерава да ове године отпочне са систематским радом на ископавању овога римскога места и да настави и будућих година, док интерес науке не буде задовољен. Још 1882 вршио је пробно откопавање за загребачки Музеј Шиме Љубић, те је у Виеснику хрватског археолошког друштва, V 1883 стр. 33—49 и 65—70 са сликом и таблом, дао врло исцрпан преглед о своме раду и старој и новој литератури, која се односи на Басијану и која је допринела да се она стави на Петровачку Градину.

У античкој литератури важан је извештај Птолемеја у другој књизи његове Географије, који Басијану фиксира између Мурзе-Осека и Сирмија-Сремске Митровице, као и запис на Пајтингеровој табли, где је опет постављена између Тауруна-Земуна и Сирмија-Сремске Митровице. И Јорданис у VI веку у својој књизи о Готима спомиње Басијану.

Има неколико писаца и путописаца од турскога времена па ближе, који рушевине код Петроваца означавају као остатке римске Басијане. Они су толико утицали на два еминентна научника за античку старину, да су акцептовали Петровце за Басијану и то Паули у Реаленциклопедији а Момзен у Корпусу латинских написа.

Љубић зна за три латинска написа на којима се спомиње Басијана. Први је нађен на Дуна-Пентеле код Пеште, други у Петровцима а трећи на градини Солнок код Радианаца.

Сами Петровци са своје градине дали су врло много римских написа и старина, од којих се највећи део налази у загребачком Музеју. Ово су случајно све пронашли сељаци обрађујући земљу или копајући са намером да из добивеног камена и материјала граде своје куће и општинска и црквена здања у селу. Истина, на тај је начин врло много ствари пропало.

Истраживања Ш. Љубићанису уродила великим успехом. Он је констатовао петоугаони облик Градине, који се лепо види на површини. Иначе је Градина била, судећи по сондама, ограђена обранбеним зидом из насипа, а природно заштићена са две стране Јарчином и Речицом, која се баш ту улива. Откопавања у самој Градини нису такође донела већих резултата.

За време својих радова код Петроваца Ш. Љубић је посетио и Градину Солнок код Радианаца, где је баш тада услед радова на прузи откривено нешто римских старина. Њих је ту било више него код његових радова у Петровцима. Он је зато дошао на идеју, да је Басијана радиначки Солнок, а Петровачка Градина да је табор легије.

Тек ће систематска откопавања моћи дати дефинитиван одговор на ово питање. Истина, аргументи Ш. Љубића су интересантни и важни. Он сматра, да је ван Сирмија ближе граници морао бити тај табор. Сиромаштво петровачких налазака га наводи на то да га ту постави. Басијана је била римско место, цивитас, са свим грађанским правима спомињано као богато и у античкој литератури. Богатство налазака на Солноку код Радианаца наводи га на идеју, да је ту била Басијана.

Ипак Басијана може бити код Петроваца. Промер Градине је приближно 550 пута 350 метара. То је скоро половина Стоби, а како су Стоби богати и важни у античкој трговини познато је и из литературе и са откопавања. У месту које је велико скоро као половина Стоби могао је цветати бујан живот. Откопавање ће показати истину. Можда је само случај хтео, а тај је у археологији често немилосрдан, да Ш. Љубић нађе мало или тако рећи ништа. Уосталом, и та пробна откопавања су била кратка па се није могло више ни очекивати.

Д-р Миодраг Грбић

ЧИТУЉА

† Мiхаило Пупин

велики добротвор Историског друштва

4 октобра 1858, Идвор — † 12 марта 1935, Њујорк

Ниједно дело не доноси већу корист него откривање и развијање изума и проналазака, који сачињавају цивилизацију људског живота.

Francis Bacon

Ове речи славног енглеског филозофа могу се нарочито применити на научне проналаске и на дела научника-проналазача. Научник-проналазач врши одиста најважнију улогу у духовном развиту човечанства, јер, док његов научни рад иде за тим да открије нове тајне и прошири и продуби наше сазнање природе, дотле нам његов проналазачки рад даје практичне примене резултата научног истраживања и проширује и усавршава тековине цивилизације. Примена научних открића пружа нам, међутим, још и индиректну корист. Она нам, наиме, ствара могућност и даје техничка средства да се даљи научни рад много брже и у много ширим размерама развија. Тако, на пример, велика открића на пољу електрицитета у прошлом веку, од којих истичемо Галвани-Волтино откриће галванске струје, Фарадејево откриће индукције, Максвел-Херцово откриће електромагнетских таласа, Теслино откриће обртног магнетског поља и струја високих фреквенција и Рентгеново откриће рентгенових зрака, не само да су непосредно унапредили науку о електрицитету, већ су посредно дали потстрека за развитак читавих поља технике, која су омогућила даља научна истраживања и стварања, а да и не говоримо о практичним применама до којих су ова открића довела. Без њих не би било данас ни електричног осветљења, ни преноса електричне енергије на даљину, ни радиотехнике, телефона, телеграфа, електромедицине, рентгенологије, па ни других примена електрицитета, које су нам постале свакидашња потреба.

Наш југославенски народ може се поносити што је на овом пољу стварања, поред дела Николе Тесле, дао човечанству и велика дела Мiхаила Пупина, која су се за напредак цивилизације показала од огромне вредности.

Неоспорна је чињеница да је Пупин проналаском „Пупинових калемова“ постао творац међународне телефоније и само ово велико дело било би довољно да му обезбеди и у далекој будућности славу коју је заслужио. Пупинов проналазачки рад, међутим, много је ширег обима. Пупин је дао и значајне проналаске на пољу вишеструке телеграфије, бежичне телеграфије и

телефоније, као и рентгенологије и има великих заслуга за раз-
витак ових поља електротехнике. Исто тако показао се Пупин
и као велики научник и теоретичар и дао је значајне резултате,
који специјално за развитак теорије наизменичних струја имају
историјски значај. Осим тога истакао се Пупин и као одличан
писац и учитељ, па је и на литерарном и педагошком пољу рада
дао дела трајне вредности.

*

Д-р Михаило Пупин рођен је 4 октобра 1858 у Идвору, а
умро 12 марта 1935 у Њујорку.¹ Основну школу свршио је у
Идвору, нижу гимназију у Панчеву, а по жељи његове, по изја-
вама самога Пупина, необично умне мајке, на препоруку панче-
вачког проте Живковића, кренуо је 1872 у Праг, да тамо настави
школовање. Прота Живковић дао му је писма за Ригера и Палац-
ког, који су га врло лепо примили и саветовали да се сав посвети
учењу. Пупина су, међутим, у Прагу више интересовале нацио-
налне борбе Чеха него школе, где је владао крут режим и биро-
кратски дух, нерасположен према Словенима, и то га је опре-
делило да се реши да пређе у Америку и да покуша да у земљи
Франклина и Линколна, о којима је много читао, пробије себи
пут кроз живот. 12 марта 1874, тачно 61 годину пре своје смрти,
кренуо је из Хамбурга бродом Westphalia у Америку, пун оду-
шевљења за демократске слободе отаџбине Вашингтона и пун
неизвесности каква га судбина тамо очекује. Путне трошкове
подмирио је распродавши сву своју имовину у Прагу, што му је
донело таман толико да је могао себи осигурати место на палуби
брода, отимајући се за топло место крај димњака, које му је
помогло да после напорног пута од 14 дана жив и здрав стигне
у њујоршко пристаниште.

Првих дана без икаквих средстава, гладовао је у Њујорку
док није нашао комад хлеба на једном пољском имању близу
Њујорка, где је за неколико месеци научио нешто енглески и

¹ У београдском дневнику Правди од 21 марта 1935 г. Лазар Стојковић утврдио је на основу црквених књига у Идвору да је Пупин рођен 1854. С друге стране пак износи се да је рођен 1853. Ми смо се обратили црквеној општини у Идвору, да би верифицирали ово тврђење, али ни-
смо добили никакав одговор. Док се противно не докаже, стојимо на становишту, да је тачан датум 4 10 1858 јер је назначен у американским енциклопедијама као дан Пупинова рођења, а и из Пупинове аутобиографије „Са пашњака до научењака“ произлази да је вероватно овај датум тачан. Према томе и професор Милорад Поповић погрешно је навео

у Станојевићевој „Народној енциклопедији“ (стр. 605) да је Пупин рођен 1857. Иако је Пупин још као дечко од једва 14 година сам, без ичије помоћи, отишао у Праг, а није имао ни 16 година када је без икаквих средстава прешао у Америку, где се својом сопственом снагом пробио у прве редове научника и проналазача, што је у историји науке јединствен случај и иде у прилог тези, да је рођен 1854 или 1853, ипак сматрамо, да је Пупин већ као дечко и умно и телесно био толико одмакао од својих вршњака, да се услед тога не мора сумњати у тачност датума који смо ми овде прихватили.

уштедио неколико долара. Зиму је провео носећи угаљ и радећи грубе послове. Идуће године видимо га пак запосленог као ложача у једној фабрици у Њујорку, где је необичном енергијом успео да напредује и да постане чиновник са редовном месечном платом. Први му је учитељ био главни машиниста фабрике, по имену Џим, који га је заволео због његова интересовања за парну машину и од Џима је научио многе практичне ствари.

Парна машина била је у оно време главни извор енергије у индустрији и саобраћају. Електрична енергија примењена је тек неколико година касније. Руковање са парном машином дало је Пупину прилике да размишља о благотворној улози енергије коју даје водена пара произведена у парним котловима, а која се манифестује у покретању клипа парне машине. Њега није само интересовала конструкција парне машине, већ и процес који се у њој одиграва и тражио је да упозна и природне законе на којима базира термодинамика. Ове законе није му могао објаснити машиниста Џим, али га је он упутио да своје научне интересе задовољи читањем научних књига и часописа. Он му је објаснио да би најкорисније било да се упише у вечерње курсеве Куперове школе, у којој је могао да научи не само основне законе физике, већ и многе друге ствари, које би му добро послужиле у даљој борби у животу. У Куперовој школи проводио је Пупин многе часове у одлично опремљеној библиотеци. Ту му је пала у очи једна велика слика, која је претстављала групу учених људи са натписом „Мужеви напретка“. На тој слици био је и оснивач школе Петар Купер, старац од 85 година, који је на Пупина учинио силан утисак. Он га је упутио да истрајно чита и проучава животописе великих људи, који су били насликани заједно са Купером. А то су заиста били први људи Америке: проналазач електричног телеграфа Морсе, славни физичар и проналазач самоиндукције Џосеф Хенри, проналазач жетелице Мак Кормик, проналазач шиваће машине Хау и многи други. Читајући животописе ових људи, Пупин се у духовном погледу потпуно преобразио. Он је осетио потребу да дубље проучава историју великих људи који су допринели томе да се у Сједињеним Америчким Државама развио огроман технички напредак за врло кратко време. На изложби у Филаделфији, 1876, видео је резултате те американске технике, остварене напорима ових великана. Али у исто време схватио је врло добро и разлог зашто је ова изложба приређена баш у Филаделфији, у вароши где је објављена декларација независности и за њега је одједном, као и за сваког правог Американца било јасно, да се само у земљама великих политичких слобода, где се поштују човек и човечја права, знају ценити и велики људи науке и технике.

У Куперовој школи истакао се Пупин као цртач машинских планова и као математичар. Његове амбиције биле су, међутим, много веће. Намеравао је да постане академски грађанин али је требало прећи још дугачак пут учења и искушења

да се то постигне. Да се упише у Колумбија колеџ, требало је положити пријемни испит из латинског и грчког. Овде му је помогао случај. У истој фабрици био је запослен један његов старији друг по имену. Билхарц, који је учио богословске науке на универзитету у Фрајбургу, и он му се драговољно понуди да га поучава у латинском и грчком и да га припреми за Колумбија колеџ. Билхарц му је помогао још и да научи у првом реду одлично енглески језик, а нарочито да дотера његов енглески нагласак, који није био баш најбољи. Са Билхарцом у друштву, посећивао је позориште и читао Шекспирове драме и после напорног рада од две године знао је Пупин не само латински и грчки, и историју Рима и Грчке, већ је исто тако располагао и добрим знањем енглеског језика и историје. Пријемни испит положио је са одликом септембра 1879, што му је дало право да отпочне студије на Колумбија колеџу.

Прве године издржавао се Пупин на Колумбији од својих уштеђевина које су износиле око 300 долара. Ова сума била је довољна за прву годину, али се за Пупина постављало питање на који начин да осигура себи даље школовање, а да се не мора враћати на рад у фабрику. На Колумбији давале су награде за најбоље успехе из појединих предмета и његово одлично знање математике и грчког језика осигурало му је две награде по сто долара, што је довољно било да подмири само један део трошкова за другу годину школовања, а остатак је морао зарадити за време летњег школског распуста. Како је на Колумбији атлетика исто толико била цењена као и сама наука, то се Пупин реши да проведе распуст на једном пољском имању, да би се умно одморио а физички ојачао и тако припремио за нову борбу. Физички рад, који се углавном састојао у кошењу и другим пољским радовима, омогућио му је да на почетку школске године у атлетским такмичењима победи све своје супарнике и овај успех га избаци у прве редове. Убрзо се прочуло да је био и најбољи ђак у разреду и неколико богатијих, али слабих ђака, ангажују га да их поучава у грчком и математици. Као инструктор својих другова осигурао је себи потребан приход за даље школовање. У трећој години изабраше га другови за разредног претседника услед чега се његово име још јаче прочуло. Не само ђаци, већ и професори колеџа подједнако су га заволели, а нарочито претседник колеџа, професор Бернард. Своје школовање на Колумбији завршио је Пупин 1883 са одличним успехом и професорски колегиј реши да му се одобри стипендија за даље студије математике и физике на европским универзитетима с тим, да после завршених студија буде наставник тих предмета на Колумбија колеџу. У исто време када је добио диплому „bachelor of arts“ добио је и исправу којом је проглашен за грађанина Сједињених Држава Северне Америке.

Јуна 1883, после пуних девет година, проведених у Америци, пређе Пупин у Европу. Путовање преко Океана било је сада

сасвим друкчије него пре девет година. Сада је Пупин био свестан своје вредности и био је убеђен у свој велики успех који га у новој отаџбини у будућности очекује. Деветгодишња борба очеличила га је и створила од њега снажног младића пуног вере у себе. Он се већ осећао као прави амерички грађанин и његови сапутници сматрали су га као таквог. Боравак у Европи сматрао је Пупин као провизоран, јер је већ видео себе као будућег професора Колумбија колеџа у Њујорку и осећао је сву снагу којом су га американске слободе и американско поштовање личности освојили. Али исто тако освојила га је и жеља да проучава Максвелову теорију светлости на њеном извору, у Кембриџу, и експерименталну физику код славног Хелмхолца у Берлину, и недољива жеља да види мајку и посети своје родно место. По свом повратку у Европу Пупин се одмах упутио у Кембриџ те се упознао са својим будућим професорима, за које је имао сјајне препоруке професора Колумбије. Како су биле школске ферије, после неколико дана наставио је свој пут за Идвор преко Француске и Швајцарске, а од Будимпеште путовао истим бродом који га је пре 11 године и довео у Будимпешту. При пролазу поред Београда осетио је жељу да се ту искрца, јер осећај припадности српском народу, ни поред тога што је провео пуних девет година у Америци и постао њен грађанин, није ништа изгубио од своје жестине ранијих година. Само недољива жеља да види мајку спречила га је у тој намери, и тако продужи пут до Панчева, где су га дочекали прота Живковић и старија сестра. Сусрет са мајком у Идвору био је необично нежан и Пупин га у својој аутобиографији описује на јединствен начин. Према мајци осећао је више него син за своју мајку. Она је била за њ и отац и мати, јер је она била та, која је својом енергијом и вером у свога сина утицала да се ода науци и да у страном свету покуша своју срећу. При сусрету у Идвору она га је бодрила да не заборави на велике дужности које га у Кембриџу и Берлину, а доцније у Америци очекују, али је она исто тако одржавала у њему пламен љубави за стару домовину и српски народ. После одмора од два месеца враћа се Пупин у Кембриџ где је провео годину и по дана изучавајући вишу математику код чувеног математичара Раута, а теоријску физику код славних физичара лорда Рељија и Стокса.

Максвелова теорија светлости и електромагнетских таласа и његово математичко објашњење, да су светлост, топлота и електрицитет појаве исте природе, да се пренос ове три врсте енергије врши помоћу електромагнетских таласа огромном брзином светлости, онако како је то већ велики Фарадеј предвиђао, већ годинама је била важна тема која је Пупина занимала. Максвелова расправа „Материја и кретање“ била је прва књига с којом се Пупин у Кембриџу упознао. Максвелов начин приказивања потстицао је испитивачки дух и појачао жељу код Пупина да што пре проучи сва Максвелова дела. У то време Максве-

лова теорија још није била нашла у науци опште признање. Теоријска излагања Максвелова била су исувише апстрактна, а његова електромагнетска теорија исувише компликована, тако да ни многи физичари нису осетили њену вредност нити су веровали у њену тачност, па јој нису ни придавали ону важност, коју јој је придавао Пупин, ово утолико пре, што годинама није могла бити експериментално верифицирана. Пре но што се Пупин посветио дубљем проучавању ове теорије прочитао је по препоруци професора у Кембриџу још једно Максвелово популарно дело „Теорија о топлоти“. Ова га је књига нарочито привлачила, јер му је пружила јасну слику о томе како се топлота претвара у механички рад, а то је био предмет који га је код проучавања рада парне машине у фабрици у Њујорку живо интересовао. По Максвелову тумачењу рад топлоте може се сматрати резултатом неодређених кретања огромног броја најситнијих делића материје који се у свом просечном дејству подвргавају једном основном закону термодинамике, пронађеном и изреченом од великог француског научника Карноа, по коме претварање топлоте у рад претпоставља пад температуре. Када је Пупин овако припремљен приступио озбиљнијем проучавању електромагнетске теорије светлости, осетио је све тешкоће њене апстрактности и потребу да потражи њено објашњење код великог Хелмхолца у Берлину. Тако се 1885 реши да оде у Берлин и убрзо га видимо код Хелмхолца, који га одмах прими у свој физикални институт.

Хелмхолц је Пупина примио врло љубазно и овај пријем учинио је на њ одличан утисак. Хелмхолц је тада био већ на врхунцу своје славе као један од највећих истраживача и теоретичара на пољу физике и био је већ одавно превалио шездесету годину. По Пупинову опису дубоке бразде на лицу и набрекле жиле око високог чела давале су му изглед мислиоца дубоко повученог у себе, док се на његовим испупченим и љубопитљивим очима огледао човек пун жудње да прозре у тајне природе. Када му је Пупин рекао да се дотле бавио само математичком физиком и да није имао прилике да ради практично у лабораторији, Хелмхолц се насмешио и саветовао га да што пре надокнади овај недостатак. „Неколико срећно испалих опита обично уроде много значајнијим плодовима него све математичке теорије“, био је Хелмхолцов савет. И Пупин га је послушао. Он је месецима вредно посећивао Хелмхолцова предавања из експерименталне физике и у исто време практично радио у лабораторију. Хелмхолцово предавање, отштампано под именом: „Потоњи развитак Фарадејевих идеја о електрицитету“ растерало је тешку маглу која је дотле Пупину сметала да јасно види Фарадејеве и Максвелове идеје. Пупину је било јасно да је Хелмхолц много дубље и јасније схватио и објаснио Фарадеја и Максвела, иако их лично није познавао, него што је то био случај код његових енглеских професора, који су имали срећу да буду

и у личном контакту са генијалним истраживачима какви су били Фарадеј и Максвел. Ствар је била, међутим, проста. Хелмхолц је био исто тако генијалан и зањ Фарадејева и Максвелова учења нису била тајна. Хелмхолц је био онај, који је Максвеловој теорији не само утврдио право место у теоријској физици, већ исто тако и припремио терен да се експериментално верификује. Његов славни ученик, Хајнрих Херц, баш под утицајем и по инструкцијама Хелмхолца извео је 1887 експерименте који су доказали постојање електромагнетских таласа чиме је био пружен први стварни доказ о тачности Максвелове теорије, а убрзо се је и њен значај за развитак физике сјајно документаовао. Сви значајнији експериментални физичари поновили су Херцове експерименте и тајна светлости, топлоте и електрицитета била је расветљена. Максвелова теорија створила је нову епоху у физици.

На Пупина, који је у то време већ био савладао Максвелову теорију, и у Хелмхолцовој лабораторији и сам се бавио научним истраживањима, имало је Херцово откриће огромног утицаја. Хелмхолцово предавање у берлинском друштву за физику, одржано пред крај 1887, о Херцовим открићима и експериментима, било је за Пупина, који је присуствовао том предавању једно откровење, али у исто време и велико разочарење, јер је даље његово бављење овом теоријом постало беспредметно, пошто је она била Херцовим експериментима већ доказана. Пупин се тада већ одао испитивањима електричних феномена код разређених гасова и крајем пролећа 1889 положио докторат код Хелмхолца са одличним успехом разрадивши тему: „Осмотички притисак и његов однос према слободној енергији“. У лето исте године вратио се Пупин у Њујорк где је септембра отпочео своје деловање на Колумбија универзитету као професор математичке физике и практичне електротехнике. Од 1889 све до 1929, дакле кроз пуних четрдесет година, био је Пупин професор Колумбија универзитета и директор електричног института где је и дошао до својих великих проналазака и до светске славе.²

*

Пупинов рад на пољу наизменичних струја. — Првих година очекивао је Пупина као наставника на Колумбији сасвим други рад него онај којим се бавио код Хелмхолца. О научним истраживањима електрицитета и његова кретања кроз разређене гасове није могло бити ни говора, јер је новостворена лабораторија електротехничког института била врло примитивно уређена. Она је обухватала свега једну динамомашину, један мотор и неколико справа за практична мерења, што је требало да

² У Европу је прелазио свега још 1902, 1919 и 1921 и то први пут због продаје својих патената, други пут због наше националне ствари, да

суделује на мировној конференцији у Паризу као саветник наше делегације, а на позив Николе Пашића, а трећи пут личним пословима.

послужи за најпримитивније експерименте за спремање ђака у практичној електротехници. Пупин је са својим колегом, инжењером Крокером, примио од управе универзитета поверену му дужност да се стара за одржавање лабораторије, али није добио никаква новчана средства за проширење исте. Тако је био приморан да сам створи потребна средства а са Крокером приредио је читав низ јавних предавања о основима електротехнике која су посећивали осим ђака и други заинтересовани уз извесну новчану накнаду. Овако створени приходи послужили су, бар донекле, да се Пупинова лабораторија постепено снабде новим средствима за научна испитивања, али много већа добит била је за Пупина чињеница да су га ова предавања популарисала у разним стручним круговима и дала му могућност да одржи неколико предавања и изван универзитета. Прво његово научно предавање, које је одржао у лето 1890 пред ученим слушаоцима американског института електротехничара у Бостону односило се на примену наизменичних струја при преносу електричне енергије и гласило је: „Практична страна теорије наизменичних струја“. У том предавању заузео је Пупин одлучан став за наизменичну струју, а против једносмислене струје, доказујући огромна преимућства специјално вишефазних наизменичних струја при преносу електричне енергије на велике даљине, јер се исте дају трансформисати у високе напоне, тако да је помоћу овог система струја могућно преносити врло велику електричну енергију на практично врло велике даљине од неколико стотина и више километара са врло малим трошковима за вод високог напона, што је код система једносмислених струја уопште немогуће. Овај систем ни са највећим трошковима не омогућује пренос знатне количине електричне енергије на веће даљине од свега неколико километара, јер се не може трансформисати за високе напоне.

Овим својим предавањем определио се Пупин за наизменичну струју, што је доказало његову вредност као научника и стручњака, али је против њега у извесним круговима створено велико нерасположење, јер се он на тај начин и нехотице умешао у велику борбу, која се већ кроз пуне три године водила између присталица Теслиног система вишефазних наизменичних струја и Едисоновог система једносмислених струја. Пупин је у својој аутобиографији опширно и пластично описао ову велику борбу. По њему за наизменичну струју била је једна група са предузећем Вестингхаус на челу. Као што смо ми на другом месту већ изложили, велика фирма Вестингхаус откупила је још маја 1888 све Теслине патенте, који се односе на вишефазне струје и на пренос електричне енергије помоћу истих, и већ исте године отпочела је живу пропаганду да се Теслин систем вишефазних наизменичних струја практично искористи.³ Против-

³ Инж. Славко Бокшан, Никола електротехници, Београд 1930, стр. Тесла и његов пионирски рад у 50—64 и Nikola Tesla und sein Werk

ници овог система, по Пупину, називали су наизменичну струју „струја која убија“ и чинили су све што су могли да узбуне свет против увођења тог система. Пупин о томе надаље овако каже: „Казивали су ми, да су они (противници) успели и у томе да државне власти наговоре да у тамници Синг-Синг, за извршење смртне казне, унесу једну машину са наизменичном струјом. Ни појма нисам имао о овој жучној распри, када сам одржао оно предавање у Бостону. Ну, када ме обавестише о томе, разумео сам јасно зашто су ме на том предавању тако хладно примили неки моји слушаоци. С јесени те године казано ми је, да је то моје предавање у Бостону учинило рђав утисак; да је увредило неке мало крупније људе који су већ били ушли у нека електрична предузећа. Чак се је и шапутало да ће ново „одељење за електротехнику на колеџу Колумбији“, моћи још претрпети и тешку штету због тога што је један од његова два наставника почео да проповеда неопростиву „електричну јерес“. Велика и упливна особа која ми је саопштила ту ствар, рече ми да ми је најлакши излаз из те тешкоће ако се захвалим на положај који сам заузимао на Колумбији. Одговорих на то: „Добро; ако покровитељски одбор колеџа Колумбије, који ме је на овај положај и довео, нађе да проповедам неку јерес у науци, увек сам готов да идем“. Покровитељи Колумбије нису никад ништа чули о овој ствари, али је чуо мој друг Крокер, па ми једнога дана рече на начин који је само њему био својствен: „И данас још има много људи који се не би много жацали да на ломачу изведу вештицу из Салема, али таквих људи нема међу управницима колеџа Колумбије“. Крокер је био родом из Кеп Кода, и трагична судбина оне вештице из Салема увек је било једно болно место у његовој души“.⁴

По Пупину у годинама од 1890 до 1894 одиграла су се брзо, један за другим, четири историска догађаја који су били од великог значаја за развитак науке о електрицитету и за примену наизменичне струје, а који уствари претстављају четири важна момента у епохи борбе за победу Теслиног система. Први догађај био је пренос електричне енергије између Лауфена и Франкфурта у Немачкој, 1891, где је извршен пренос енергије од 200 коњских снага на даљини од 175 километара. Овај историјски експеримент доказао је тачност Теслиних предвиђања и вредност његовог система. Од тога времена па до данас све велике електричне централе на свету и сви преноси електричне енергије граде се и врше по овом систему. Други догађај била је одлука друштва Ниагаре, 1891, да се за хидроцентралу на водопадима Ниагаре искористе наизменичне струје, што је учињено на предлог славног физичара професора Роланда, а против мишљења исто тако славног Вилиама Томсона, потоњег лорда

од истог аутора. Wien, 1932, Deutscher Verlag, стр. 10—73.

⁴ Михаило И. Пупин, Са пашњака

до научењака, превод са енглеског од М. Јевтића, Издање Матице српске, 1929, стр. 304/5.

Келвина. Овај догађај је — по нашем мишљењу — најважнији за победу Теслина система. Трећи догађај био је, уједињење Едисонова друштва са Томсон-Хаустоновим друштвом и стварање Ценерел електрик компаније, 1893, а четврти догађај био је конгрес електричара у Чикагу, 1893, којему је председавао славни Хелмхолц. Уједињење Едисонове и Томсон-Хаустонове компаније било је последица победе Теслина система код хидроцентрале на Ниагари, јер су ова два друштва осетила да им је немогуће даље бранити свој систем једносмислене струје, а удружењем у велику фирму Ценерел електрик компаније били су у стању да откупе од Вестингхауза лиценцију Теслиних патената и да тако и они искоришћују Теслина открића и проналаске. На конгресу електричара у Чикагу значај Теслиног система дошао је до пуног изражаја. Почевши од тога времена настала је нова епоха у електротехници која искључиво базира на Теслином генијалном открићу обрног магнетског поља и на његову систему вишефазних наизменичних струја из 1887.

Пупин је осим свог предавања у Бостону одржао доцније још неколико предавања о наизменичним струјама, а написао је и објавио 1891 једну расправу о вишефазним генераторима, а 1894 о анализи резонаније код наизменичних и вишефазних струја, које претстављају одличан прилог за расветљење важних теориских проблема на овом пољу. Обе расправе отштампане су у часопису Американског института електротехничких инжењера и цитирају се у американским уџбеницима о електротехници.

Пупинови електрични резонатори. — Проблем електричне резонаније јесте један од најважнијих проблема периодичких наизменичних струја. Код струја високих фреквенција принцип резонаније игра главну улогу. Без резонаније не би било радиотехнике. Практичан значај овог принципа састоји се у томе, да поједини струјни кругови одговарају само на одређене таласне дужине. У радиотехници данас је већ и сваком лаику познато да радиостанице раде са разним таласним дужинама и да пријемни радиоапарати морају бити тако селективни да могу да примају практично сваку таласну дужину које било радиостанице без интерференције других станица. Овај је проблем данас потпуно решен, и то помоћу високофреквентних струјних кругова, који малом променом капацитета или самоиндукције реагују осетљиво само на одређену фреквенцију. Иако је данас врло проста ствар једноставним покретом кондензатора удесити радиопријемник да прима ону станицу коју желимо, ипак је требало много научног и практичног истраживања да се до овога резултата дође. Проблем је теориски врло прост, и славни енглески физичар лорд Келвин решио га је теоријски у потпуности још 1853, али све до Теслиних открића високофреквентних струја и струјних кругова у резонанији, 1891, није био схваћен велики значај принципа резонаније. Тесла је први практично утврдио да се помоћу електричне резонаније код високофреквен-

тних струја могу постићи велики практични резултати и остварити бежична телеграфија и телефонија. Он је већ у својим предавањима из 1891 до 1893 дао и објавио основне радове на овом пољу и кроз даљих десет година пошло му је за руком да радиотехнику на принципу резонације постави на чврсте основе.

Пупин, међутим, био је први, који је схватио огроман значај овог Теслиног рада и већ 1894 приступио је научним истраживањима струјних кругова у резонацији и показао да се принцип резонације може искористити и за практично решење много-струке жичне телеграфије. Његови патенти 640515/16 и 707007/8 из 1894 и 1895 сјајан су доказ колико је дубоко Пупин продро у тајне овога проблема. Пупин је своје електричне кругове у резонацији назвао „електричним резонаторима“ и када је Маркони, почетком овога века био приморан да у својим радиостаницама искористи Теслине основне принципе и проналаске, а без повреде Теслиних права, могао је донекле то да учини једино откупом ових Пупинових патената, који су му омогућили да створи један практичан систем синтонизираних бежичне телеграфије, који је делимично могао да се такмичи са Теслиним системом. На овај начин су Пупинови резонатори, саграђени на основу Теслиних радова на пољу високих фреквенција за жичну телеграфију, послужили стварно за практичан развитак бежичне телеграфије. Осим тога пронашао је Пупин и једну врсту електричког детектора и зато се с правом сматра пиониром на пољу радиотехнике.

Пупинова истраживања са Рентгеновим зрацима. — Исписивање кретања електрицитета кроз разређене гасове, треће је велико поље Пупинова научна рада. Већ као студент на универзитету у Берлину, где је и почео да се бави оваким испитивањима, као што смо то већ напред и изнели, радио је Пупин са катодним зрацима, и када је крајем 1895 Рентген објавио своје велико откриће, вратио се Пупин понова својим ранијим истраживањима. Рентгенови зраци су, као мало које откриће на пољу физике изазвали огромно интересовање, нарочито због могућности њихове примене у медицини. Већ 1896 појављују се стотине стручних расправа које доказују да су скоро сви знаменитији физичари онога времена бацили се на ово ново поље науке, верујући да ће доћи до нових открића. Пупин је такође био међу првима који се интензивно бавио проучавањем природе и особина Рентгенових зракова, и свакако је Пупин био међу првима, који је у Америци остварио одличне рентгенске снимке и успео да време осветљавања фотографске плоче сведе од једног сата на неколико секунда. Ово је Пупин постигао употребом флуоресцентног заклона, стављеног испред фотографске плоче. Пупин је искористио Едисонов флуоресцентни заклон и комбиновао га са фотографском плочом, као што је то описао већ 12 фебруара 1896 у једном стручном часопису. Питање приоритета у погледу овог проналаска тешко је постављати, јер су

и у Европи многи проналазачи отприлике у исто време дошли до сличних резултата, а специјално Талијани Батели и Гарбасо, који су већ у јануару 1896 сличан проналазак описали. Свакако је чињеница, да је Пупин независно дошао до овог открића.

Пупин је исто тако самостално дошао и до открића секундарних рентгенових зракова и саопштио је њујоршкој академији наука у једном допису од 6 априла 1896, између осталог, и следеће: „Свако тело изложено дејству рентгенових зракова зрачи из себе те исте зраке“. Ово откриће доцније се показало од врло велике научне вредности за испитивање спектра рентгенових зракова, јер је помоћу секундарних зракова, који се добијају од тешких метала могућно добити хомогене зракове одређене тврдоће, дакле, способности апсорпције. У стручној литератури проналазак секундарних рентгенових зракова није везан за Пупиново, већ за Рентгеново име, али је чињеница, да Рентген у својој првој објави од 28 децембра 1895 ништа не спомиње о томе да примарни зраци производе у своме путу при додиру других тела секундарне зраке, иако је Рентген извео разне експерименте из којих је закључио само то, да се његови зраци рефлектују од извесних метала. У свом другом саопштењу од 8 марта 1896 Рентген такође ништа не спомиње о открићу секундарних зрака. Према томе поставља се питање приоритета, и по нашем мишљењу, за нашу науку од еминентне је важности утврдити да је откриће секундарних рентгенових зрака Пупиново дело. Пупин у својој аутобиографији сасвим одређено изјављује да сматра да је он први ово откриће јасно описао, и у Америци, колико смо то могли да утврдимо, признат му је приоритет.

Пупинови калемови. — Највећи Пупинов проналазак, који му је осигурао славу у науци и техници, а којим је решен проблем далеке телефоније, јесте проналазак самоиндукционих калемова, опширно описан у американском патенту 652230 од 14 децембра 1899. Овај датум означаје почетак епохе међународног телефонског саобраћаја. Пупинов проналазак заснован је на једној дубокоумној математичкој анализи распрострањања телефонских струја, која је доцније постала основа математичке теорије о телефонији.

Још пре овог проналаска биле су уведене телефонске централе у свима већим местима у свету, је се Белов проналазак телефона (1876) показао као изванредно средство за убрзање трговачког саобраћаја и измену вести. Белов проналазак употребио је две године касније Американац Јус проналаском микрофона, а већ следећих година ново основано Белово телефонско друштво у Бостону увело је у целој Северној Америци телефонске централе, тако да већ 1881 стварно ниједна варошица у Америци није била без телефона. Када се, међутим, убрзо затим приступило изграђивању телефонских линија за међуградску телефонску везу, увидело се да се електрична енергија на већим

даљинама у телефонској линији губила у толикој мери, да на отстојањима од неколико стотина километара није било могућно споразумевање. У научним круговима тражио се узрок томе и покушавало се на разне начине да се пронађе средство како да се ове незгоде отклоне.

У прво се време мислило да је индукција телефонских линија разлог губитка електричне енергије, поред омског отпора на који наилази електрична струја у своме распростирању, али се брзо увидело да овде главну сметњу проузрокују друге електричне појаве, а у првом реду капацитет линије. Већ из теорије телеграфских каблова, коју је разрадио лорд Келвин још 1855, када је требало поставити први кабел преко Атлантског океана, излазило је да је губитак преноса електричне енергије у каблу утолико мањи, уколико је мањи омски отпор и капацитет кабла а већи његов индвигитет. Код телефонских линија проблем је међутим још много сложепији, јер овде постоји потреба да се пренесе јасан говор без деформација, али дужином линије тешкоће се повећавају, јер што је вод дужи, настају све веће деформације услед разне брзине распростивања говорних таласа. Вештачко индуктивисање телефонских водова био је природан пут да се губитак струје смањи, само је требало пронаћи начин, како да се то изведе. Француски научник Васки, још 1884 покушао је да на извесним удаљењима у телефонске жице угради самоиндукционе калемове, али су изведени експерименти били без успеха. Две године доцније покушао је и енглески физичар Хивисајд да реши проблем постављања самоиндукционих калемова у телефонске линије и развио је математичку теорију, која је такође остала без практична резултата. Ствар је била необјашњива. Теорија је показивала да повећање самоиндукције код телефонских линија умањује штетно дејство капацитета, али стварно изведени експерименти показивали су негативне резултате. 1892 у своме предавању пред Академијом наука у Лондону, додирнуо је и Тесла ово питање и изразио је значајну идеју да би самоиндукцију код телефонских каблова требало повећати тако да се телефонске жице обмотају металном пантљиком и да се иста исече и расподели тако, да отстојања исечака буду знатно мања од таласне дужине струје, тј. да на сваку таласну дужину дође велики број оваких исечака омотаја. Али и овај Теслин предлог остао је без практична резултата, све док није 1902 инжињер Крапур искористио Теслину идеју и предвидео повећање самоиндукције телефонског кабла обмотавајући поједине жице гвозденом пантљиком. Он није разделио пантљику на исечке, већ ју је искористио на целој дужини и постигао је знатан успех. Такозвани Крарупови каблови искоришћују се и данас у телефонији код речних и подморских каблова.

Пупин је, потстакнут радовима својих претходника, а највише под утицајем француског математичара Лагранжа, и свог професора у Кембриџу лорда Реља, већ 1894 почео да про-

учава овај проблем. Лагранж је у својој аналитичкој механици између осталог поставио проблем какво ће изгледати таласање малих металних куглица обешених на равномерним отстојањима о један лак конач, када га нешто задрма. Лагранж је претпостављао прост случај, да конач нема своје тежине и да трепери у медиуму без трења. Пупин је проширио проблем. Он је узео и тежину конача и трење у обзир и решио је проблем. Овако местимично оптерећен конач упоредио је са телефонском линијом, предвидео је на мањим отстојањима калемове и испитивао електрично таласање у телефонској жици. Убрзо је дошао до решења и извео је математичке формуле које су му тачно казивале колико самоиндукционих калемова треба поставити на просечну таласну дужину човечјег говора. На основу математичке анализе дао је следеће правило: „Да не би местимично оптерећени вод дао рђаве резултате у телефонији, треба да релативна честоћа калемова износи најмање десетак калемова по таласној дужини, рачунатој за средњу телефонску учестаност“.⁵

Када је Пупин дошао теоријским путем до овог резултата потребно је било извести и експеримент да се утврди тачност теорије. И Пупин је извршио овакав експеримент. Он о томе у својој аутобиографији каже, између осталог, следеће:

„Највише ме је при томе ометало то што нисам био у стању трошити велике своте новаца да овај опит изведем на правим телефонским спроводницима. Уз то, није било ни умесно да свету који је у тај посао уложио новац, власницима телефонских линија за велике раздаљине, потпуно откријем теорију коју још нисам довољно опитима испитао и доказао. Морао сам сам у својој лабораторији израдити телефонске линије или каблове велике дужине да бих те опите извршио у својој лабораторији. За то је било потребно исто толико размишљања, проналазачких напора и математичког израчунавања, колико је било потребно за решење проширеног Лагранжовог проблема.

„Први део свога испитивања саопштио сам Американском Институту електротехничара у марту 1899. Говорио сам само о математичкој теорији свога апарата у лабораторији. Много је било речи о Лагранжу, а ниједне непосредне о мом изузу. У октобру те године рече ми један пријатељ, Др. Кери Т. Хатчинсон, да он наслућује у овој мојој расправи један прикривен изум. „Ако је то вама пало у очи, пало је и другима, и они су сада, свакако, у звању за издавање патента“, рекох ја. „А зар ви тамо нисте били?“ упита ме Хатчинсон мало забринут. Када му рекох да нисам био, он се сневесели. Али кад сам му казао да сам вољан да за кога од његових клијената израдим телефонски кабел од Њујорка до Бостона, јамчећи му да ћу за то употребити жицу која неће бити дебља од жица у обичним

⁵ Павле Миљанић, Теорија про- струја, Београд 1932, стр. 211.
стирања периодичних електричних

кабловима које врло добро служе за даљине од двадесет миља, Хатчинсон се уозбиљи и саветова ме да пре свега другога потражим патент. Послушах овај његов савет, и ако не тако брзо...

„Годину дана након моје пријаве за патент, Американска Телефон и Телеграф Компанија откупи моје право на патент, показујући при томе купу врло издашну руку...

„За Европу, нарочито за Енглеску, овај изум је био право изненађење. Они нису могли ни веровати да ће један Американац доћи до изума за који је потребно толиког математичког испитивања електричних кретања, у чему су се американски физичари тако мало одликовали, док су Васки и Хивисајд о томе писали читаве књиге. Али су ти писци тако мало пажње обрађали класичарима као што су Лагранж, Томсон и Кирхов. Да се направи индукциони калем потребно је било толико исто математичке анализе колико је потребно и динамичне теорије о овом изуму; и начин да се све то окуша био је такође нова ствар за електротехничаре. Тај калем је сада познат широм света под именом „Пупинов калем“, и много света мисли да се изум састоји у том калему...

„Ту скоро је потпретседник Американске Телефонске и Телеграфске Компаније, који заузима врло високо место међу стручњацима за телефонију, испричао да би се садашња вредност овог изума могла установити на овај начин: његова компанија морала би потрошити најмање сто милиона долара да би дала исту телефонску службу коју даје данас, да се није последњих двадесет година служила овим мојим изумом...

„Овај изум омогућио је да се ова садања телефонска служба стави на расположење грађанству уз трошак који је мањи него што би био да је утрошено још сто милијуна долара. Сваки добар изум доноси грађанству неизмерно више користи него свом изумитељу и подузећима која се њима служе. Зато ја себе сматрам добротвором нашег друштва, па ме је тако назвао и Национални Институт за Друштвене Науке, оном приликом када ме је одликовао златном медаљом...⁶

Пупинова математичка теорија и њена експериментална потврда сјајан су доказ Пупинове способности за највиша научна стварања. Конструкција калема међутим доказ је његова проналазачког талента. Овај његов овако конбинован научни и проналазачки рад има трајну вредност и осигураће му име код будућих генерација. „Пупинови калемови“ и „пупинизирани телефонске линије“ означавају данас у стручној литератури добро познате техничке тековине.

*

Пупин је у Америци познат међутим, не само као научник и проналазач, већ у исто толикој мери и као писац и учитељ.

⁶ Са пашњака до научењака, стр. 361/4.

Његова аутобиографија од 1923 до данас доживела је на енглеском језику 18 издања и поједини њени делови претстављају класично дело како се научни проблеми могу популарно приказати. Ово је дело преведено на више светских језика и популарисало је Пупиново име и изван Америке, вероватно још много више него његови научни радови и проналасци. Пупин је у њему приказао своју животну борбу, описао своје родно место, школовање и своје деловање на Колумбија универзитету, живо и пластично, местимично песничком снагом, тако да се то урезује читаоцу дубоко у сећање. Његова велика љубав за српски народ и дубоко поштовање и дивљење за американски демократизам и идеализам, његова видна улога у стварању американских научних друштава и институција, његова сарадња са најистакнутијим научницима и инжињерима Америке и Европе, као и друге манифестације његова рада и живота, описани су снажно, живо и зналачки. У његову стилу огледа се изванредна динамика која га карактерише као човека јаке воље и велике енергије али у исто време и као човека одређеног циља, који је знао шта хоће и како то да оствари. Отуда је разумљиво да је ово његово дело наишло на тако велики одзив у Америци и да се поједини одељци његове аутобиографије искоришћују у американским школама као лектира за ђаке. Не само Пупинов живот, већ и његов начин посматрања, описивања људи и догађаја и излагања чињеница сјајан су пример и потстрек за омладину.⁷

Осим своје аутобиографије дао је Пупин још читав низ популарних чланака и предавања о топлоти и електрицитету, отштапаних 1924—1926 у разним часописима, а 1927 делимично прикупљених у књизи под насловом: „Нова реформација, од физикалних до духовних реалности.“ Ова је књига такође у Америци много распрострањена и сматра се као одличан прилог за популарисање природних наука. У њој је дао Пупин осим карактеристике радова Коперника, Њутна, Галилеја, Фарадеја, Максвела, Карноа и других и своје моралистичко-филозофско схватање космоса, засновано на научним разматрањима.

По његову мишљењу постоји у свету једна сила, која из хаоса ствара космос, а коју он назива стваралачком координацијом. Посматрајући рад парне машине са билионима молекула водене паре, који у хаотичном стању врше кретање без икаква реда, чији се резултат, међутим, диригован кретањем клипа манифестује као стваралачка сила са одређеним хармоничним кретањем за добро човеково, осетио је Пупин да се нешто слично догађа у целој васиони. Из хаоса стварају се позитивне силе које дејствују по одређеним законима и стварају космос. Код сунчаних

⁷ Пупинов приватни секретар г. инж. Јован Кајгановић, који је од 1919—1935 сарађивао са Пупином и који је заслужан за објаву Пупинове аутобиографије рекао нам је да је

аутобиографија штампана у Америци до сад у неких 150.000 примерака, и да је преведена на француски, немачки, јапански, шведски, словеначки и српски језик.

система улогу клипа парне машине врши нама непозната сила стваралачке координације, која несхватљива хаотична кретања материје претвара у електромагнетску енергију, чије манифестације видимо на сваком кораку. Електромагнетска енергија нашег сунца претвара се на земљи у водену пару, облаке, водене снаге, угаљ, нафту, дрво и друге врсте корисне енергије. И органски живот у свету резултат је стваралачке координације. Пупин се пита шта је светлост, и сматра да је ово централно питање на које треба одговорити. Већ у старим временима, када још није било научног сазнања до кога смо данас дошли, знало се и интуитивно осећало да је органски живот функција сунчеве светлости. Знало се да би без тога извора наша земља била хладна и пуста. Највећа слава науке деветнаестог века јесте откриће да је светлост електромагнетски феномен. Ова слава припада великим Енглезима Фарадеју и Максвелу. Какво значење има ово дивно откриће? Оно је врло просто. Један сунчани или светлосни зрак макаквог топлог и светлог тела јесте бескрајан број ситних таласића, који јуре кроз простор као и радиоталаси наших радио-станица или електрични таласи обичног телеграфа и телефона. Сваки атом и молекул усијаног сунца претставља малу радио-станицу која шаље вести у свима правцима. Ови безбројни таласи казују нам да атоми и молекули на сунцу или у светлосном извору у своме кретању претстављају безбројна мала електрична клатна. Као што телефонско звонце реагира на брзе сукцесивне електричне импулсе по телефонској жици, тј. на кретања електрона, тако и атоми и молекули сунца изазивају брзе сукцесивне електричне импулсе који додирају земљу и предају своју енергију њеним атомима и молекулима. Атоми и молекули земље преко ових електричних импулса у хармоничној су вези са атомима и молекулима сунца. Они су пријемни апарати за вести које шаљу светлећа тела. Резонација при овој трансмисији игра главну улогу. Црвени зраци изазивају црвене, а жути жуте, свакој таласној дужини коју шаље сунце одговара иста таласна дужина на земљи. Цела земљина кугла претставља козмичко звоно, које одговара на ударе сунчева клатна и слави лепоте наше мајке земље. Али ово је само један део вести које нам шаљу сунце и звезде. Сваки атом сунца и звезда саопштава нам историју живота сунца и звезде са којих њихова треперења долазе. А ове нам вести казивају: „Ја сам милион светлосних година далеко од вас. Ја сам сада још астрално дете и бићу то исто и онда када после милион година ви примите моју вест. Проћиће многи билиони година док се жар моје младости не охлади до умереног доба ваше централне звезде, сунца. Само небо зна када ћу и ја бити тако стара као ваша мајка земља. Али кад достигнем ту старост и ја ћу бити лепо козмичко звоно, баш као ваша земља и одговарају на клатна светлих звезда и придружићу свој глас небеском кору у славу Бога“. Ово је Пупинов одговор на питање шта је светлост.

Одговор је дала човечја душа у којој је настањена божанска стваралачка снага. И он изазива сећање на најтање ударе вечерњег звона која је Пупин слушао док је био дете и на глас његове мајке, који му је говорио: „Михаило, зар не чујеш божанске гласе који те позивају пред олтар свемоћног Бога?“

Све што видимо око себе на земљи, што је природа створила, доказује да је сваки кутић и свако зрно физикалне васионе трансформација првобитног хаоса у срећен и разумљив космос. Ова трансформација је најкарактеристичнија одлика света органског живота. Она је стваралачка координација. Она је тумач и потстрекач при претварању анорганског у органски свет и на послетку у свет човечје свести. Стваралачка координација није метафизичка апстракција, већ је физикални процес с којим се свугде сусрећемо. Парна машина и снежна пахуљица, кружни ток водених маса у покрету које дају свој благослов жедним континентима, растење биља и животиња, све то прича исту причу о стваралачкој координацији. Она је физикална операција дефинисана одређеним физикалним законима и претставља непрестани напредак од нижих ка вишим облицима одређених структура и функција органског и анорганског света. Она је непрекидно уздизање од нижег ка вишем нивоу стварања. И када спољашњи физикални свет делује на наш унутрашњи свет свести, стваралачка координација исто нам је тако добро дошао тумач и потстрекач. Лепота заласка сунца, жива слика радости нашег света свести, последњи је производ стваралачке координације. Зраци залазећег сунца, рефлектовани, преломљени, распршени услед материје која лебди у атмосфери, само су спољни извор ове лепоте. У ствари то је читав хаос енергије, један практично бескрајан број разноврсних електричних импулса који нам без икаква реда шаљу брзи сунчани електрони. Ове хаотичне знаке примају наша чула и они нам се у нашој свести јављају у облику лепоте заласка сунца, као космос свести, као креација настала из хаотичне енергије спољног света. То је стваралачка координација која везује спољни физикални свет са светом наше свести. Али док нам Њутнова динамика и Максвелова електромагнетска теорија могу да објасне природне законе који управљају светом, дотле наука стоји пред необјашњивим питањем: да ли се слична објашњења могу дати и у погледу наше душе? Да ли је душа динамички одређена стварност? У одговору на то питање ми доиста можемо рећи да и душа дејствује и реагира, али ми не можемо казати да њена дејства и реакције, као електрична кретања, могу бити изражена обрасцима Њутнове концепције акције и реакције. Али следеће разматрање свакако је дозвољено: ако душа нема акције и реакције, како се онда може лепота заласка сунца да појави у нашем свету свести, или како могу објективне физикалне реалности до којих је дошла наука, постати субјективне реалности наше свести. Било би лепо, када би ми то могли све свести на просте законе Њутнове динамике, али

нашто очајавати ако је то немогуће? Ни акције и реакције појединачног зрачећег атома нису досад могле бити сведене на просте законе Њутнове динамике, али то никодкога не може да пољуља веру у зрачећу снагу атома. Наша вера у стваралачку снагу душе треба да је тако јака као и вера у снагу овог атома, јер је доиста и свет свести, производ ове стваралачке снаге, на крају исто тако стваран као атомско зрачење. Постојање ове стваралачке снаге најосновније је човечје искуство у току векова, тако да је оно данас исто тако аксиом као и Њутнови закони кретања, и довољан је доказ и за постојање душе, иако ми њене акције и реакције, засада, а веровачно никада нећемо моћи свести на Њутнову динамику. По Пупину постоји душа као реалност. Њена креативна моћ створила је у нашој свести нов свет: духовни свет. По његову мишљењу велики научници Њутн, Фарадеј, Максвел, Ампер и многи други чврсто су веровали у духовне реалности. Да ли су они били заведени на странпутицу неизвежбаном имагинацијом? Пупин верује да то није случај. По њему највиша вредност духовне реалности изражена је у тежњи човечје душе да изведе човечанство из хаоса и да га преобрази у космос и у човечанство простог закона и савршеног реда, да би се приближило оно што Хришћани називају царством Божјим. Ова тежња за космосом простог закона и савршеног реда, у животу човечанства, бесумње је усађена у човечју душу посматрањем космичких лепота које нам пружају реалности физикалног света. Снажан храст са милионима листова који удишу животворну енергију златних сунчаних зракова, са милионима танких жилица које искоришћују хранљиво богатство сунца и сви сарађују за један заједнички циљ, сјајан је пример космоса у животу човечанства. Такве су додирне тачке између физикалних и духовних реалности које нас доводе до сазнања о одређеној сродности тих реалности. Појединачни човек зрно је песка у свету човечанства. Његов однос према другим људима и према физикалном свету даје његову животу одређен смисао. Ако на земљи треба да завлада социјални космос, дакле царство Божје, онда човек треба да се управља према овом циљу. Стваралачка координација једини је процес који ће извести човека из хаоса у космос, као што она то чини са сваким делом анорганског и органског света и она је мост који спаја физикалне и духовне реалности. Историја нам пружа безбројне доказе да су духовне снаге у животу човечјем најснажнији координатори. Сличност координативних радњи физикалних и духовних снага доказ је за сличност између физикалних и духовних реалности. Христов пример, по нашем хришћанском веровању, најјачи је доказ координирајуће акције духовних снага. Докази који ову веру поткрепљују, по Пупинову мишљењу, имају исту снагу као и докази физикалне теорије. Хришћанско познавање духовних снага, које је Христос објавио, базира на солидном основу искуства од скоро две хиљаде година. Ово сазнање, као и научно,

производ је безбројних посматрања и догађаја забележених у историји човечанства. Ми га можемо назвати духовном динамиком. Њу је Христос створио много пре но што је Њутн објавио динамику кретања материје или Максвел своју електродинамику, а Карно своју термодинамику. Ове динамике говоре о физикалном свету, а Христова о духовном свету. Она је много компликованија, али њихова сличност и по облику и по развојку јасна је. И духовне силе теже за тим да претворе живот човечанства у живу структуру простог закона и савршеног реда. Наша хришћанска вера види у животу и учењу Христову највишу духовну реалност, која је усадила у душу човечју веру у Бога као праизвор свих духовних реалности. Ова реалност, по Пупинову мишљењу, снабдела је нашу душу снагама које нас потстичу на духовну координацију како индивидуалног живота, тако и живота човечанства. По Христу је најјача од ових снага љубав и она личи снази гравитације у физикалном свету. Њу је Христос открио и изразио речима: „Љубите Бога свим срцем својим, свом душом својом и свим умом својим. Љубите ближњег као самог себе“. Ова препорука је основни закон Христове духовне динамике. Јасно је да се ми можемо под утицајем овог закона ослободити од предоминантне љубави за искључиво материјална добра и уздићи наш живот из хаоса у живот простог закона и савршеног реда, у космос. Стваралачка координација, према томе, подиже ниво стварања помоћу духовних снага. Она уједињује оба света, тако да разумевање једнога помаже и разумевање другог. Духовне реалности, створене од Бога, невидљиве су. Али постају разумљиве помоћу физикалних реалности. Оне допуњују једне друге. То су два краја исте реалности. Један је у човечјој души, а други се налази у стварима спољнег света. Ово је један од главних разлога зашто се наука и религија допуњују. То су два стуба капије кроз које улази човечја душа у свет где влада божанство. Ово је, по Пупину, универзални циљ којем треба тежити.

Ова Пупинова размишљања доказују његову религиозност и веру у Бога. Као научник-физичар познавао је, међутим, законе физикалног света и долазио је у сукоб с верским учењима. Отуда тежња да се и духовни и душевни појави механички објасне. Али то није у стању да учини Њутнова динамика. Остаје по Пупину једино вера у постојање и бесмртност душе, као највиши производ Божјег дела, која се вера човеку намеће искуством, заснованим на посматрању и анализи стваралачке моћи душе, Пупин је веровао у Бога и у бесмртност душе. Душа и свет по његову мишљењу божје су творевине и они се управљају по законима божанске стваралачке координације.

Не упуштајући се у критику логичности и оправданости оваког Пупиновог учења, приказали смо га укратко онако, како га је Пупин опширно изложио у своме поменутом делу, јер оно карактерише напоре Пупина, да нађе објашњења и највећим

тајнама природе и доказује да је Пупин као писац и филозоф осећао потребу да и по овим питањима да своју реч. Његово осећање потребе да размишља и доноси закључке и о метафизичким проблемима свакако је доказ јаке индивидуалности.

Као писац научних дела располагао је Пупин великим знањем на пољу математике и физике. Научне расправе су му врло концизне и поткрепљене математичким доказима. У том погледу био је стваралац јер је знао да поставља нове теоријске проблеме и да их математички решава, давајући другима правац за даљи научни рад. Његова теорија простирања периодичних електричних струја била је основа за радове Камбела, Вагнера и других научника; што је довело до модерних математичких теорија у телефонији. Научни радови Пупинови, нажалост нису објављени сакупљени у једној књизи, већ у разним часописима и тешко су приступачни.

*

Као учитељ био је Пупин исто тако изванредна личност. Многи велики научници у Америци били су његови ђаци. Тако, на пример, професор физике, Милекен, носилац Нобелове награде и познати истраживач космичких зракова. Исто тако и познати проналазач и радио-стручњак, Пупинов наследник катедре на Колумбији, Армстронг и многи други. Пупина као учитеља, најбоље могу оценити његови ученици и стога овде износимо неколико изјава, које су они дали поводом Пупинове смрти у њујоршком дневнику Тајмс од 17 марта 1935.

Армстронг је окарактерисао Пупина кио учитеља следећим речима:

„Велика је част за оне који су били ученици Пупина. Када сам као старији ђак Колумбија универзитета почео, 1912, да сарађујем са Пупином, његови прилози за телефонску технику, његов систем електричног саглашавања и његов електролитични детектор били су познати и овде и на страни. Али оно, што свет не може да зна, то је извор инспирација који је он био за све који су радили око њега. Само они његови ученици, који су прешли тежак пут трудбеника запослених у научним истраживањима, могу оценити светлост инспирације којом је он указивао на нове путеве. Он је олакшао онима који су му следовали. Његова способност да јасно види основе проблема, његова храброст да се хвата у коштац са великим тешкоћама, његово помно улажење у детаље и напор да се савладају тешкоће и његово непопуштање пред пролазним неуспесима, давали су сјајан пример који је потстицао енергију и машту ученика.“

Претседник Белове телефонске лабораторије, д-р Цвет, рекао је о Пупину следеће:

„Професору Пупину дивили смо се као неком драгом камену, без обзира из ког угла смо га посматрали. Ми, а специјално они, који су сарађивали са њим на пољу науке, коју је обогатио, имали смо о њему мишљење, које је практично личило привр-

жености, својственој припадницима једне породице, која људе везује међу собом. Као научник, инжињер и проналазач својим делима подједнако је изазивао дивљење. Као учитељ и предавач својом је јасноћом израза и снагом да побуди разумевање, такође изазивао дивљење. У њему смо упознали вођу који је инспирисао оне који су требали даље да раде на пољима науке на којима је он био пионир. Заједно са хиљадама људи свију раса и свију сталежа, оних који га никада нису лично познавали, ми славио њега као снажног писца прозаичних ствари, које је он знао да изложи са инспирацијом и песничким сјајем.“

Познати радио-инжињер, д-р Алфред Голдшмит, изјавио је о Пупину:

„Као учитељ, Пупин нас је све инспирисао. Његова слободоумна настава привлачила нас је да следујемо њему у решавању проблема крајње компликованих, које је објашњавао пред својим ђацима. Ми смо дословно могли да посматрамо на делу његов стваралачки ум. Он није знао само да објасни предмет о коме је предавао, већ је његов начин да се приближи и решава проблеме, које је он отворено износио својим ђацима, био потстрек за њих. Он је био човек без бомбастичких фраза. Снажан и јасан у изразу и необично одређен и изворан. Они међу нама, који су имали срећу да буду његови ученици, знају врло добро да смо имали у њему не само учитеља, већ и пријатеља који је и доцније, у нашој каријери за нас показивао велико интересовање.“

Декан Колумбија универзитета, проф. Беркер, рекао је о Пупину следеће:

„Смрћу д-ра Пупина изгубила је наука необичног математичког физичара, техника великог експерименталног проналазача, а цео свет отменог природног и духовног филозофа. Он је као учитељ инспирисао своје слушаоце.“

*

Због оваког плодног и значајног рада добио је Пупин врло многа научна признања. Неких 18 почасних доктората и више златних медаља (1902 добио је Франклинову, 1916 Хербегтову, 1920 медаљу за социјалне науке, 1920 Едисонову, 1928 Вашингтонову, и 1931 Џон Фрицову) спољни су знаци признања његова рада и великих заслуга. Од београдског универзитета добио је почасни докторат прошле године. По изјави г. Кајгановића ово му је признање било најмилије, јер је долазило од његове српске браће.

Пупинова дела чине част нашем народу и науци.

Инж. Славко Бокшан

ИСТОРИСКО ДРУШТВО

Извод из записника седница
управе Историског друштва у Новом Саду

Тридесет и шеста седница, држана 22 децембра 1934.

Били су присутни: претседник д-р Станоје Станојевић, Иван С. Павловић, д-р Јован Савковић, инж. Дака Поповић, д-р Алекса Ивић, д-р Душан Ј. Поповић, д-р Милорад Попов, д-р Бранко Магарашевић, секретар д-р Димитрије Кириловић и као гости: Сретен Стојановић, д-р Драгослав Страњаковић, Нада Пашћан, д-р Јован Богичевић, Живан Сечански и Младен Лесковац.

Пре прелаза на дневни ред, г. Дака Поповић је у име управе поздравио претседника И. Д., г. Станоја Станојевића, поводом његове шездесетогодишњице од рођења. Г. Поповић је том приликом истакао значај рада г. Станојевића на националној историји и на пољу нашег јавног живота уопште и подвукао је његове нарочите заслуге на историском проучавању Војводине и у овом И. Д. Пожеливши му здравље и дуг живот, г. Поповић, у знак пажње и захвалности И. Д., предао је г. претседнику Станојевићу најновију књигу Гласника посвећену њему и плакету са ликом слављеника, рад вајарског уметника г. Сретена Стојановића. После поздрава г. Поповића, г. Станојевић је захвалио г. Поповићу и свима члановима управе И. Д. на овој, за њега потпуно изненадној, прослави његове шездесетогодишњице.

Узет је на знање извештај секретара да је отштампана седма књига Гласника те је решено да се исплате рачуни око штампања ове књиге и то рачун штампарије у износу од 27.750.— д и рачун сарадничких хонорара у износу од 11.300.— д.

Узет је на знање извештај секретара да је отштампана Карта старина у Војводини. Уједно је решено да се по један примерак Карте да бесплатно свима члановима и добротворима И. Д. а остатак да се да у продају. Карта је штампана у 1000 примерака и трошкови око њене израде и штампе износе 5.138.50 д.

Примљен је на знање извештај уредника о материјалу који ће се објавити у осмој књизи Гласника.

Тридесет и седма седница, држана 12 маја 1935.

Били су присутни: претседник д-р Станоје Станојевић, потпретседник Стеван Ћирић, Иван С. Павловић, инж. Дака Поповић, Мирко Балубџић, д-р Јован Савковић, д-р Бранко Магарашевић, д-р Душан Ј. Поповић, секретар д-р Димитрије Кириловић и као гости: д-р Јиржи Хорак, ген. Влад. Белић, д-р Крешимир Георгијевић и Младен Лесковац.

Узет је на знање извештај секретара да је штампана и разаслата прва свеска осме књиге Гласника те је решено да се исплате рачуни око штампања ове свеске и то рачун штампарије у износу од 9.680.— д и рачун сарадничких хонорара у износу од 4.895.— д.

На предлог секретара решено је да се расправа г. Васе Стајића „Мађаризација и препород Буњеваца“, која је посебно отштампана у 200 примерака, бесплатно уступи Просветном одељењу Банске управе у Новом Саду да је поклони ученицима средњих школа.

Примљен је на знање извештај уредника о материјалу који ће се објавити у другој свесци осме књиге Гласника.

Прочитано је писмо г. д-р Радослава М. Грујића, професора Универзитета у Скопљу, да се радо одазива молби ове управе да изради Албум архијереја карловачке митрополије.

Пошто је прво издање Карте старина у Војводини готово све распродато, решено је да се ускоро изда друго, попуњено издање ове Карте.

Тридесет и осма седница, држана 2 јуна 1935.

Били су присутни: д-р Алекса Ивић, д-р Душан Ј. Поповић, д-р Милорад Попов, д-р Бранко Магарашевић, д-р Јоца Милекић, д-р Тихомир Николајевић и секретар д-р Димитрије Кириловић.

Пре прелаза на дневни ред, секретар је известио да су оправдали изостанак г. г. д-р Станоје Станојевић, Стеван Ђирић и д-р Никола Вулић. Пошто су председник и потпредседник били отсутни, председавао је г. Ивић.

Прочитани су извештаји: управног одбора о раду у протеклој пословној години, намењен годишњој редовној скупштини, и надзорног одбора о прегледу рачуна за протеклу пословну годину, и узети су на знање.

Усвојен је предлог г. Глише Елезовића, члана И. Д., да прегледа турска документа која се налазе у Фрушкој Гори и да утврди њихову вредност за нашу историју, уз скромну новчану помоћ.

Извод из записника седме редовне годишње скупштине Историског друштва у Новом Саду, држане 2 јуна 1935 у Петровграду.

Били су присутни: д-р Алекса Ивић, д-р Душан Ј. Поповић, д-р Димитрије Кириловић, Милан Мандровић, д-р Никола Милутиновић, Стеван Михалџић, Васа Исајловић, д-р Милорад Попов, д-р Коста Ђурић, д-р Јоца Милекић, д-р Миодраг Грбић, д-р Јован Пивнички, д-р Михаило Динић, д-р Драгослав Страњакловић, Драгослав Перовић, Лазар Ковачевић, д-р Јован Богичевић, д-р Тихомир Николајевић, Живан Сечански, Мило Вукчевић, Богољуб Алексић, Тима Рајић, Жива Коларов, Никола Стефановић, д-р Војислав Исаковић, Стеван Поповић, Андрија Мирковић, Милорад Владив, д-р Борислав Јанкулов.

Пре прелаза на дневни ред, председавајући г. д-р Алекса Ивић, предложио је, да се у знак оданости и захвалности, пошаљу поздравни брзојави Њ. В. Краљу Петру II, председнику И. Д. г. д-ру Станоју Станојевићу, потпредседнику И. Д. и министру просвете г. Стевану Ђирићу и бану Дунавске бановине г. Милојку Васовићу. Скупштина је једногласно прихватила предлог председавајућег и усвојила текст брзојава које је прочитао секретар.

На предлог председавајућег, скупштина је изабрала за овераче скупштинског записника г. г. д-р Николу Милутиновића и Лазу Ковачевића. Затим је дао реч секретару И. Д. да поднесе извештај о раду управе у прошлој пословној години и о стању благајне. Тај извештај у изводу гласи:

Историско друштво у Новом Саду, први пут одржава своју скупштину изван свога седишта и као прво место изван Новог Сада, у коме је Историско друштво желело да одржи своју редовну год. скупштину, управни одбор је изабрао Петровград зато што је то највеће и најкултурније место у Банату и што у њему Историско друштво, после Новог Сада, има највећи број својих чланова и читалаца. Уважавајући ове разлоге, управа је при одлучивању, да ову скупштину одржи у Петровграду имала у виду још и то, да омогући што већем броју пријатеља И. Д. да се упознају са радом и циљевима његовим и да их потстакне на узимање удела у његову раду. А то је могуће постићи, између осталог, изменом мисли и што ближим контактом између чланова управе И. Д. и његових пријатеља.

Као што Вам је познато, Историско друштво у Новом Саду је основано 1927 године а са задатком да ради и да организује рад на свестраном проучавању прошлости југослов. народа на подручју бивше карловачке митрополије, са нарочитим обзиром на наш народ у Војводини. Резултате овог рада чланови и сарадници објављују у Гласнику И. Д. у Новом Саду, који је почео да излази већ идуће године после оснивања друштва.

Историско друштво има пет врсти чланова: редовне, почасне, утемељаче, добротворе и велике добротворе. За редовне чланове могу бити иза-

брани научни радници историске струке, лица која се с успехом баве проучавањем прошлости нашега народа у бившој карловикој митрополији, као и лица, која се интересују за историју и њене помоћне и споредне науке. Почасни чланови могу бити они, који су стекли особите заслуге за И. Д. у Новом Саду, или за историску науку. За утемељаче бира управа она лица, која даду Друштву једном за свагда најмање 1000 динара, за добротворе најмање 5000 динара, а за велике добротворе најмање 10.000 динара. Сви чланови имају права учествовати на свима друштвеним састанцима и сви чланови добивају редовна друштвена издања бесплатно. Друштвеним пословима руководи управни одбор од 11 чланова, који се бира сваке треће године.

У прошлој пословној години управни одбор је одржао 5 седница а надзорни једну.

Најважнији рад управе и у прошлој пословној години био је у издавању Гласника. Издали смо VII књигу Гласника за 1934 год, и 1 свеску VIII књиге за текућу. У штампи је, и крајем овога месеца биће готова 2 свеска VIII књиге, а у октобру издаћемо и 3 свеску за ову годину. О садржају Гласника мислимо да не треба да говоримо, јер је он свима вама добро познат. Само ипак на једну околност желимо да вам скренемо пажњу пре него што би који од чланова ставио какву примедбу. Управни одбор, у коме су у највећем броју она иста лица, која су учествовала при оснивању И. Д., одмах на почетку своје делатности желео је, да се у своме публицистичком раду држи извесног плана. Тога свога плана управни одбор није био у стању увек да се придржава; а није био у стању само због тога, што му финансиске околности нису дозвољавале да улази у обавезу према својим сарадницима ангажујући да обраде извесна питања, која би одговарала плану ове управе. Због тога је често пута публиковао оне радове, које је имао на располагању, а не увек оне које би желео.

У прошлој пословној години управни одбор је још издао Карту старина у Војводини, и то благодарећи помоћи од 5.000 дин. из Задужбине Луке Ђеловића-Требињца. На овој карти су углавном обележене старине римског, турског, мађарског и српског порекла у Срему, Банату, Бачкој и Барањи. Пошто је ова Карта први рад ове врсте за Војводину, на њој можда у овај мах нису побележене све старине, које су у историској науци досада познате. То нарочито важи за Банат и Бачку. Но пошто је управни одбор већ до сада растурио готово све примерке првога издања, ускоро ће се дати у израду ново издање Карте, на коме ће бити истакнуте и оне старине, нарочито српскога порекла, које су у првом издању изостале.

Благодарећи издашној помоћи Бана Дунавске бановине, г. Милојка Васовића, Историско друштво ће ускоро отпочети и рад на археолошком испитивању територије Дунавске бановине. Свима Вама је познато колико много локалитета лежи неиспитано у нашим крајевима. Уколико су ти локалитети били предмет испитивања, њих су у већини случајева испитивали страни научници. Од ослобођења на овамо, нешто мало рада у овом правцу у Војводини било је од стране Народног музеја у Београду, а сасвим мало од стране приватне иницијативе. Сада ће и наше И. Д. моћи да развије делатност на археолошком испитивању и оно ће већ у најскоријој будућности отпочети тај свој рад.

Историско друштво у Новом Саду је у току прошле пословне године смрћу изгубило три члана: умрли су почасни члан Јоца Вујић, председник из Сенте, — почасни члан Михајло Пупин, проф. универзитета у Њујорку и редовни члан д-р Милан Шевић, проф. у Београду. Свима овим члановима, који су показивали велико интересовање за рад нашега друштва и према њему гајили највеће симпатије, нека је Слава!

На прошлој скупштини, приликом обнове управе Друштва, у управни одбор изабран је и г. Васа Стајић, директор гимназије у пензији. После саопштења о овом избору, г. Стајић је поднео оставку на чланство у управи из здравствених разлога. Управни одбор је ову оставку усвојио те је на основу 13 чл. друштвених правила изабрао за члана управног одбора

г. д-р Бранка Магарашевића, директора гимназије у Новом Саду. Управни одбор моли, да скупштина ову промену прими на знање.

Стање благајне у прошлој пословној години кретало се овако:

Примање:

Пренос изравнања од 1 маја 1934	д	8.414·07
Чланарина	„	9.485—
Претплата на Гласник	„	25.096—
Помоћ	„	62.290—
Карта старина	„	2.405—
Свега примања . д		107.690·07

Издавање:

Канцелариски материјал	д	2.331—
Штампа	„	36.833·35
Карта старина	„	3.938·50
Пошта и телефон	„	5.066·09
Путни трошкови	„	4.971—
Хонорари сарадницима	„	16.195—
Хонорари особљу	„	15.600—
Свега издавања . д		84.934·94

Рекапитулација:

Примање	д	107.690·07
Издавање	„	84.944·94

Салдо на дан 12 маја 1935 . д 22.755·13

Саслушавши овај извештај о раду управе и стању благајне у прошлој пословној години, скупштина га је једногласно узела на знање. Затим је прочитан извештај надзорног одбора у коме се констатује да је овај одбор прегледао све рачуне из пословне 1934/5 године и савнио их са докумен-тима, те да је установио да је све нашао у најбољем реду. Скупштина је прихватила и овај извештај и једногласно је дала разрешницу управном и надзорном одбору.

На основу 19 члана друштвених правила, проглашени су за чланове И. Д. сви они које је у току 1934/5 год. управни одбор за такве изабрао.

Пошто је овим исцрпен дневни ред, председавајући је, захваливши присутнима на пажњи и одзиву, закључио скупштину.

После скупштине у препуној свечаној дворани хотела „Војводине“ одржана су ова предавања на јавној седници:

1. Д-р Душан Ј. Поповић, Велики Бечкерек за турско доба.
2. Тима Рајић, Спор око оставине Хајдук-Вељкове у Великом Бечкереку.
3. Жива Коларов, Велики Бечкерек 1848 године.
4. Милан Мандровић, Бечкеречки програм.
5. Д-р Димитрије Кириловић, Српски народни збор у Великом Бечкереку 1907 г.
6. Д-р Славко Жупански, Велики Бечкерек 1918 године.

Редакција свеске је завршена 28 јуна, а свеска је издана 31 јула 1935.

Одговорни уредник: Д-р Димитрије Кириловић, управник Државне архиве,
Нови Сад, Ђуре Јакшића 3.

Српска манастирска штампарија у Срем. Карловцима 1935.

Претплата на ову, VIII, књигу **Гласника Историског друштва у Новом Саду** износи 40 динара.

Гласник Историског друштва у Новом Саду излази трипут годишње: фебруара, јуна и октобра.

Администрација **Гласника** налази се у ул. Ђуре Јакшића 3, Нови Сад.

Најновије издање Историског друштва у Новом Саду:

КАРТА СТАРИНА У ВОЈВОДИНИ

На овој Карти су означене, поред преисториских налазишта, још и све римске, пресрпске и српске старине у Војводини, са годином кад се која старина први пут спомиње.

Карту је израдио, по упутствима проф. Универзитета д-р Николе Вулића и проф. Универзитета д-р Станоја Станојевића, архитекта Александар Дероко, доцент Универзитета.

Сваки интелегентан Југословен, нарочито у Дунавској бановини, и свака школа треба да набави ову Карту старина у Војводини. Цена јој је само 20.— д и може се добити код Историског друштва у Новом Саду и у књижари Геце Кона у Београду.

Расправа д-р Димитрија Кириловића

ПОМАЂАРИВАЊЕ У БИВШОЈ УГАРСКОЈ

отштампана је и као посебна књига, и може се добити у књижари Геце Кона у Београду по цену од 20.— д.

Посебна издања Историског друштва у Новом Саду:

1. Д-р Димитрије Кириловић, *Српске основне школе у Војводини у 18 веку*. Цена 30.— д.
2. Д-р Мираш Кићовић, *Јован Хацић (Милош Светић)*. Цена 60.— д.
3. Д-р Лазар Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира*. Цена 200.— д.

Комплет Гласника Историског друштва у Новом Саду за год. 1929 може се добити за цену од 50.— д.